

**Національна академія наук України
Інститут філософії ім. Г.С.Сковороди**

Євген Пронюк

**Остап Терлецький
в ідейній боротьбі в Галичині
70-х років ХІХ століття**

ЗМІСТ

Вступ	3
Розділ I.	
Соціально-економічне становище Галичини у другій половині XIX ст.	5
1.1. Суспільне становище	5
1.2. Ідейні течії	10
Розділ II.	
Суспільно-політичні погляди Остапа Терлецького	21
2.1. Формування світогляду	21
2.1.1. У лавах народовців	21
2.1.2. У “Молодій Україні”	36
2.1.3. У колі сучасників	64
2.2. Критика Терлецьким москвофілів і народовців	69
2.3. Радикалізм Терлецького	89
2.4. Віденські видання соціалістичної літератури 70-х років і Терлецький	106
2.5. Критика Терлецьким партійної програми радикалів	120
2.6. Терлецький – соціаліст чи марксист?	127
Розділ III.	
Філософські та соціологічні погляди Остапа Терлецького	133
3.1. Філософія ідеалізму	133
3.2. Питання онтології у світогляді Терлецького	152
3.3. Терлецький про суспільний розвиток	158
3.4. Діалектика у творчості Терлецького	176
3.5. Терлецький про суспільну роль мистецтва	179
Висновки	188
Примітки	191
Псевдоніми і криптоніми Остапа Терлецького	213
Використані джерела	214
Праці Остапа Терлецького	214
Листи Остапа Терлецького	215
Архівні матеріали й документи	215
Література	217
Анонімні публікації про Остапа Терлецького	237
Показчик імен	238

ВСТУП

Період 70-х років в історії Галичини позначений зародженням, нуртуванням, формуванням ідей, напрямків суспільної думки, політичних сил, яким судилося пізніше відіграти вирішальну роль в долі України.

З цього погляду цей період залишається мало дослідженим, як і видатна постать тих процесів – Остап Терлецький.

Літературна спадщина Остапа Терлецького багатогранна: в ній тією або іншою мірою відбилися проблеми таких галузей знання, як соціологія, філософія, політична економія, історія літератури, громадянська історія, публіцистика. Творчість Терлецького привертала увагу багатьох дослідників.¹ Проте й досі вона не дістала належної оцінки, в котрій зацікавлені не тільки історики української філософської та суспільно-політичної думки, які мають щодо неї свій особливий інтерес, а й вчені суміжних наук. Так, усе ще справедливим залишається давній закид: “Багато чим могли б прислужитися дослідженню української критики наші історики і філософи, коли б вони створили праці про філософські, суспільно-політичні погляди, скажімо, М. Драгоманова, І. Білика, О. Терлецького, В. Навроцького”.²

І до сьогодні в українській критичній літературі не спростовано погляд на Терлецького як “соціал-революціонера”, “марксиста”, поширений про нього у деяких дослідженнях (наприклад, М. Стахів, М. Шаповал).

Неоднаково оцінювали суспільний світогляд Терлецького дослідники радянських часів: однодумець М. Драгоманова (П. Іванов)³, діяч-демократ, близький до революційно-демократичної групи Івана Франка (М. Бернштейн, О. Лисенко), революційний демократ (О. Дей, В. Ткаченко, Я. Товстуха та ін.).

Не маємо ще в нашій історично-філософській літературі праць, котрі б цілісно висвітлювали філософські, соціальні, естетичні погляди Терлецького. Вельми мало сказано про значення його творчості в історії соціологічної та філософської думки, про участь Терлецького у національно-визвольному русі України.

Ця монографія є дослідженням ідейної боротьби в Галичині 70-х років XIX ст. Для написання її використано рукописні, зокрема й епістолярні, матеріали Терлецького, а також документи, які стосуються його особи, що зберігаються в рукописних фондах Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України, в архіві Івана Франка в Інституті літератури ім. Т. Шевченка НАН України, Центрального державного історичного архіву України у м. Львові, Центрального державного історичного архіву України у м. Києві, Державного архіву Львівської області, Державного архіву Івано-Франківської області та Коломийського районного державного архіву ЗАГСу Івано-Франківської області.

На завершення, висловлюю щире вдячність усім, хто допомагав видати цю книжку. Окремо маю відзначити допомогу славної пам’яті Володимира Губенка, редактора моєї невиданої книжки про О. Терлецького (1965 рік). Цінними для мене стали зауваження зазначених тут рецензентів Пашука А.І та Роженка М.М., відповідального редактора Лісового В.С. і доктора економічних наук, професора М. Білухи.

РОЗДІЛ 1

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ ГАЛИЧИНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

1.1. СУСПІЛЬНЕ СТАНОВИЩЕ

Історія великостраждальної української землі Галичини – це історія тяжкого горя, неймовірного гніту і лихоліття трударів, але zarazом це історія народних повстань, масового героїзму, гартування бойового духу людей, нарешті, це історія перемог частини великого народу, який тепер єдиною Батьківщиною та спільно з іншими народами світу з успіхом прокладає шлях суспільного поступу людства.

Від 1772 року, після першого поділу Польщі, і до Першої світової війни Галичина входила до складу Австро-Угорської імперії, а з 1920 року перебувала під гнітом панської Польщі. Польська шляхта ще 1349 року загарбала цю частину української землі. З її хижацьких пазурів Галичина випала лише 1939 року, коли була окупована комуністичною Москвою й увійшла до складу тодішньої фіктивної держави – так званої УРСР.

Буржуазна революція 1848 року в клаптевій імперії Габсбургів порушила віковичний феодальний уклад життя в Галичині. Цісарський указ від 17 квітня 1848 року скасував тут панщину. Як відомо, австрійська монархія змушена була вдатися до такого заходу під тиском національно-визвольного й революційного руху народів імперії. Ще раніше селяни юридично перестали бути кріпаками внаслідок реформ, здійснених спеціально для Галичини “просвіченими” монархами Марією Терезою та Йосифом II у 1772–1790 роках.¹ Проте життя пригнобленого селянства Галичини, яке становило абсолютну більшість населення краю, після реформ мало змінилося. Зате реформи створили умови для розвитку капіталізму в економічно відсталій аграрній Галичині і, безперечно, для капіталістичного визиску. Розвиток капіталізму в Галичині тривав водночас зі збереженням багатьох феодальних інституцій. Хоча кількість поміщиків 1893 року порівняно з 1848 роком значно зменшилася (відповідно 4493 і 7435)², але внаслідок своєї економічної вагомості суспільне значення галицької аристократії залишалося доволі впливовим.

Капіталізм у сільському господарстві Галичини розвивався пруським шляхом, шляхом концентрації поміщицького землеволодіння. Це забезпечувало поміщиків дешевою робочою силою, що своєю чергою відсувало питання індустріалізації сільського господарства. У рільництві панували застарілі системи землеробства, примітивна техніка. “Трипольова система, плодозміна єсть нині анахронізмом, марнованем часу, єсть операцією, котра зменшує заміну вартість суми продуктів господарства”,³ – так писалося про стан сільського господарства Галичини наприкінці ХІХ ст.

За умов матеріальної скрути, частих епідемій, неписьменності жив український селянин. Його визискували і колишній пан, і державний чиновник, і лихвар. Втрата селянством внаслідок реалізації реформ 1848 року сервітутного права (права користуватися лісами й пасовиськами, що належали поміщикові) вела до цілковитого руйнування селянських господарств, до жебрацтва, особливо в гірських районах. Не раз зі зброєю в руках повставало пригноблене селянство на своїх гнобителів. Так було 1846 року, коли українське населення Галичини відгукнулося на краківське повстання (виступ селян Горожанки на Дрогобиччині), за революції 1848 року і пізніше (заворушення в Добростанах під Львовом) та ін. Селянство заявляло про себе й тим, що висилало своїх речників до крайового сейму та віденського парламенту. Показовим щодо цього був загальноавстрійський рейхстаг 1848 року, на якому 17 серпня з громоподібною промовою на захист прав народу виступив селянин-посол (депутат) зі Станіславівщини Іван Капушак.

Промисловий капіталізм після 1848 року в Галичині розвивався дуже повільно. 1870 року тут діяло 145 підприємств з кількістю робітників від 11 до 100, лише 9 підприємств налічували понад 100 робітників. Загальна кількість робітників на всіх підприємствах Галичини становила 6927.⁴ Великого концентрованого виробництва до 70-х років Галичина не знала. Її промисловість складалася переважно з дрібних підприємств – різні майстерні, гуральні, лісопильні тощо. Провідними галузями промисловості стають вже за 70-х років нафто-озокеритна, борошномельна, лісопильна. Ті самі роки стали й роками зростання галицького робітництва, першими кроками його солідарної боротьби, формування у нього свідомості єдиних інтересів. Відповідно то був і час зростання місцевої буржуазії, хоч економічно ще слабкої, але без підтримки якої уряд уже не міг розраховувати на успіх важливої політичної акції.

За умов жорстокої експлуатації, ігнорування політичних і соціальних прав, голоду, злиднів галицькі організовані робітники чинили опір капіталістичному визиску. Вже 1870 року у Львові стався перший робітницький страйк друкарів, 1871 року застрайкували кравці, 1874 року– пекарі, 1875 року– лимарі. Виявлялася при цьому сила новопосталої суспільної верстви– пролетаріату.

Українське населення Галичини, як і його співвітчизники на Східній Україні, крім економічного, зазнавало нестерпного національного й духовного гніту.

Національне питання в Галичині протягом усієї її історії було пекучою проблемою самого життя. Австрійський уряд, здійснюючи колоніальну політику в Галичині, дотримувався принципу “поділяй і володарюй”. Року 1849-го на окрему провінцію було перетворено Буковину з відривом її від Галичини. Водночас у складі Галичини були залишені з метою створення умов для міжнаціональної ворожнечі польські землі. Надаючи певні переваги, пільги то одній, то другій нації, стикаючи на цьому ґрунті поляків із українцями, австрійські колонізатори послаблювали для себе силу опору обох націй.

Шматуванням західноукраїнських земель (окреме існування як коронних країв Галичини, Буковини, Закарпаття в складі Угорщини) віденська політика досягла дійового ефекту в ослабленні українських національних сил. За переписом 1880 року українців в Австро-Угорщині мешкало:

в Галичині– 2 516 542,
на Буковині– 239 690,
в Угорщині (Закарпаття)– 460 000,
в інших австрійських провінціях– 3 270.
Разом 3 219 502.⁵

І хоча за кількістю українці в Австро-Угорщині посідали четверте місце (після німців, чехів та угорців), але поділені на різні коронні краї, провінції, вони в жодному парламенті і в жодній монархічній інституції не мали через це належної репрезентації, а відтак не могли чинити активніший, навіть на основі тогочасного парламентаризму, опір іноземному пануванню.

З погляду українських національних інтересів становище ускладнювалося тим, що австрійський уряд фактично надав польській шляхті права панівної нації в Галичині. Польська шляхта і буржуазія, здійснюючи колоніальну політику Відня, поводити себе по-хижацькому. У школах, гімназіях, у Львівському університеті викладання провадилося лише польською і зрідка німецькою мовами, державні установи працювали на тих самих мовах. Українське слово, друковане й усне, ігнорувалося, діячів української культури переслідували, державні посади обіймали здебільшого шовіністично налаштовані поляки та австрійці. Цей послідовний політичний курс, спрямований на спольщення й понімечення українського населення, і є тією “славетною цивілізаторською місією” цісарського, точніше австро-польського урядування на українській землі, про яку так багато писали і тепер ще зверхньо пишуть деякі історики сусідніх країн.

Духовне гноблення населення Галичини здійснювалося за допомогою офіційної ідеології Австро-Угорської імперії– ідеології колонізаторів, що виховувала слухняних підданих цісареві, культивувала зненависть до інших народів і покору експлуататорам.

Пожвавлення в суспільному житті Галичини стало помітним лише наприкінці 50-х років XIX ст. Уже в першій половині 60-х років виникають дві суспільні течії– москвофільство і українофільське народовство. Проте треба відразу зазначити, що москвофіли, пов’язані тільки з клерикальними колами й орієнтацією на російське самодержавство, цуралися соціальних інтересів народних мас. Народовці ж, заангажовані молодого українською буржуазією і національною інтелігенцією, певний час послідовно захищали інтереси галицьких трударів.

1.2. ІДЕЙНІ ТЕЧІЇ

В українському духовному житті Галичини першої половини 60-х років витворилися дві суспільно-політичні течії: москвофільство і народовство. В їх оцінці багато наплутала радянська критика.¹ Не завжди дається правильна оцінка цим течіям і в працях нинішніх дослідників.

Галицьке москвофільство (його прихильників називали “русофілами”, “старорусами”, “святоюрцями”) сформувалося під ідейним впливом російського панславізму, зокрема під безпосереднім впливом Михайла Погодіна, який відвідував Галичину і піклувався про поширення в ній цієї офіційної ідеології царату. Однодумцем Погодіна і провісником москвофільства став галицький історик Денис Зубрицький (1787–1862), автор праць з історії західноукраїнських земель періоду феодальної роздрібненості давньоруської держави, міста Львова тощо. Ідеал держави Зубрицький вбачав у Київській Русі. Ігнорував українську націю як таку, вважаючи, що існує “єдиний” “руський” народ “от Карпат до Камчатки”, стояв за об’єднання всіх слов’янських народів під егідою російського царя. Ці погляди Зубрицького стали ідейно-політичною платформою галицького москвофільства.

Року 1861-го послідовник Зубрицького Богдан Дідицький (1827–1908) розпочав у Львові видання газети “Слово”, що пропагувала панславістські ідеї, хоча за перших років свого існування (до 1863 року) робила це доволі стримано. Газета сприяла оформленню москвофільства як політичної течії. Вона об’єднувала більшу частину галицького кліру й української аристократії. Найменше в ньому була репрезентована молода буржуазія (здебільшого сільська), а також невелика частина відсталого бідного селянства. Свою діяльність москвофіли здійснювали через просвітньо-культурницькі товариства та інституції (“Ставропігійський інститут”, “Народний дім”, “Общество им. Мих. Качковского” та ін.). Вони мали сталу пресу: “Слово” (1861–1887), “Наука” (1871–1934), “Проломь” (1880–1882), “Галичанинъ” (1893–1913) та ін. Москвофіли любили іменувати себе “русской народной партией”, хоча організованої політичної партії, (крім політичного товариства “Русская рада” від 1871 року), не мали. Їх ще називали “твердими”, йменували іншими прізвиськами.

Про суспільну еволюцію москвофільства можна сказати небагато: воно завжди належало до найреакційніших, найретроградніших сил. Ідеологами москвофільства, крім духовного наставника Дениса Зубрицького, за різних часів виступали: Богдан Дідицький, Іван Наумович (1826–1891), Венедикт Площанський (1834–1902), Пилип Свистун (1844–1919), Осип Марков (1849–1909), Осип Мончаловський (1858–1906) та ін.

Москвофільство не було тільки галицьким явищем, а мало сильні позиції в суспільному житті Буковини та особливо Закарпаття. Як суспільно-політична течія воно зберігалось на західноукраїнських землях аж до 40-х років ХХ ст.

Своє “вірую” галицькі москвофіли проголосили 1866 року. Відтоді й почалася відкрита політична боротьба між москвофілами й народовцями.

Москвофіли вели войовничий наступ на українську культуру, зокрема на українську мову. Їхньою мовою було так зване “язичіє”, що становило суміш російської, української, польської, старослов’янської мов (правда, з 90-х років москвофільські “новокурсники” обстоювали чисту російську мову і старалися нею користуватися). Терлецький влучно назвав те “язичіє” “найчудеснішою мозаїкою всіх живих, мертвих і ще ненароджених слов’янських мов”. У питаннях мови між москвофілами і народовцями тривала довга “азбучна війна”, що породила масу літератури. Письменник-демократ Осип Маковей із сумом писав: “П’ятдесят літ борби про мову! П’ятдесят літ борби про правопис! Кілько праці і сил змарновано у нас на сію справу, котру вже Маркіян Шашкевич поставив 1837 року в Галичині так ясно!”²

У нашій літературі іноді зображають справу так, ніби мовні питання – то головні питання, в колі яких точилася боротьба між москвофілами і народовцями. Зовні воно було так, але насправді “війна” навколо мови була тільки яскравим виявом суперечностей між обома угрупованнями не лише з національного, а й із соціальних питань. Вона, ця “війна”, була приступною (через матеріальну слабкість обох течій) специфічною формою класової боротьби між ними. Якщо народовці на суспільній арені захищали передові буржуазно-демократичні погляди, то москвофіли завзято боронили шляхетські (феодальні). Переконані монархісти, вони єдналися з найреакційнішими силами самодержавної Росії. Про цю суспільну сутність москвофільства було добре сказано дослідниками ще у 1931 році: “Москвофіли репрезентували не майбутнє, а минуле в історичному розвитку українського народу”.³

Економічною основою москвофільства були залишки феодальних відносин на західноукраїнських землях. Москвофіли виступали відкритими апологетами тих відносин. Отже, боротьба москвофілів і народовців – не просто боротьба “за мову” (до цього треба додати ще й “обрядове питання”), а, зрештою, боротьба двох ідеологій – кріпосницької і буржуазної. І тому не дивно, що Драгоманов, критикуючи москвофілів і народовців,

особливо разуче таврував перших. Це пояснюється не лише, як можна б подумати, націоналістичними поглядами Драгоманова, а й буржуазністю його світогляду. Поступовець-демократ Драгоманов не міг дарувати москвофілам їхнього назадництва. Отже, суспільно-політичну течію москвофільство належить визначати як монархічно-клерикальну.

Але постає запитання: що живило багато десятків років існування москвофільства серед народу, культуру якого воно відкидало, національного існування якого воно не визнавало, суверенного державного буття якого не допускало? І основне: як могло утриматися москвофільство серед народу, для котрого готувало ярмо російського деспотизму і феодального рабства, те ярмо, з якого той народ визволявся? Пояснення, мабуть, полягає в тому, що саме Росія з найближчих і наймогутніших європейських держав була в середині XIX сторіччя найнепохитнішою твердиною абсолютизму та найменш капіталістично розвиненою країною. Галицькі феодали шукали захисту в Росії від революційної Європи. З їхньої пам'яті не стиралися події “страшного” 1848 року, що прийшли до них із Заходу. Суспільного резонансу москвофіли досягали частково й тим, що, виконуючи волю іноземної церкви (і держави), видавали себе за борців за “прадідівську рідну віру”, нав'язуючи українцям чуже московське православ'я.

Та не варто відкидати й ту обставину, що за умов національноукраїнської “недостиглості” в Галичині, коли самоусвідомлення своєї належності до української нації ще не охопило все руське (самоназва) населення, заклики москвофілів до єднання з Руссю, Росією мали підтримку серед частини населення. Загалом це відбивало тяжіння галицької частини українського народу до об'єднання з усім народом, від якого її силою відірвали у XIV ст.

Складнішою є справа з народовцями. Однозначною оцінкою тут не обійтися. Галицьке народовство зазнало значної еволюції, на якій виразно відбилась економічне й суспільне становище української молодшої еліти, інтереси якої воно виражало.

Предтечею народовства була, безперечно, “Руська трійця” з Маркіяном Шашкевичем (1811–1843) на чолі. Революціонізуючий вплив “Руської трійці” на галицьку суспільність правильно, на наш погляд, оцінено сучасним істориком Г. Ю. Гербельським.⁴

Діяльність, що її розгорнули народовці в 60-х роках, провадилася ними переважно з загальнонаціональних позицій. На ній лежить печать національно-визвольної боротьби українського народу проти іноземного гніту, особливо московського поневолення. Народна партія (так народовці називали себе) очолила цю боротьбу. Народовці боролися проти онімечення і ополячення українського народу, за єдність і утвердження його як нації, при цьому не виключалася боротьба з феодальною аристократією. Їхня діяльність, зрештою, переборолася суспільний вплив реакційного москвофільства. Народовцям належить заслуга у величезній роботі в ім'я відродження української культури в Галичині. Вони вели серед рідного народу просвітницьку роботу, розповсюджували кращі твори української літератури, особливо посилено пропагували твори Тараса Шевченка. У Львові 1862 року продавалися такі книжки: “Кобзар” Т. Шевченка (СПб., 1860), “Народні оповідання” Марка Вовчка (СПб., 1861, 1862), твори І.Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, П. Куліша та ін.⁵ Народовські часописи “Вечерниці” (1862–1863), “Мета” (1863–1865), “Нива” (1865), “Правда” (1867–1870) друкували твори Т.Шевченка, Марка Вовчка, Ю. Федьковича, М. Старицького, П. Куліша, О.Кониського, С. Воробкевича (Данила Млаки), О.Афанасьєва (Чужбинського), Д. Мордовця, Є. Гребінки, Л. Глібова та ін.

У “Вечерницях” 1862 року було вміщено поеми “Неофіти” і “Кавказ”, послання “І мертвим, і живим, і ненародженим...”, у “Меті” 1863 року – “Заповіт”, “Мені однаково, чи буду...”, “Н. Костомарову” та інші твори Шевченка. Деякі поезії Кобзаря уперше побачили світ у народовських часописах. 1867 року у Львові на громадські кошти під фірмою народовця Корнила Сушкевича (1840–1885) видано двотомник “Поезії Тараса Шевченка”.

Народовці встановлювали зв'язки з діячами культури Східної України. Обшир цих зв'язків дедалі зростав. Наприкінці 60-х років зв'язки Галичини з Україною переросли у постійне спілкування, злилися в єдині суспільні напрями, політичні лінії. З ранніх зв'язків відзначимо листування Ксенофонта Климковича (1835–1881), публіциста, редактора “Меті”, з Марком Вовчком,⁶ письменника і редактора “Вечерниць” Федора Заревича (1835–1879) з Василем Мовою, бібліотеки “Народного дому” з Василем Білозерським, який надіслав до Львова автограф Шевченкового “Єретика”, відвідини Львова улітку 1863 року Олександром Потебнею та ін.

Розповсюдження творів української літератури, періодика 60-х років, активна діяльність народовських осередків, особливо “громад” – як учнівських (серед них найсильнішими були Станіславівська й Тернопільська), так і “академічної” (студентської) Центральної громади у Львові – будили національну свідомість українців, сприяли пошквалюванню суспільного життя Галичини, піднесенню громадської активності інтелігенції та передового селянства. Все це, зрештою, плідно впливало на визвольний рух у Галичині. Серед народовських

діячів того часу велику роботу провадили син Маркіяна Шашкевича Володимир Шашкевич (1839–1885), К. Климкович, Ф. Заревич, Д. Танячкєвич, А. Вахнянин, В. Навроцький, М.Бучинський та ін.

Економічно слабка, без певного суспільного становища, молода українська буржуазія, якою була заангажована “Народна партія”, потребувала допомоги народу. І народовці зверталися до нього. Вони робили все, щоб допомогти українській буржуазії посісти місце політичного гегемона в краї, потіснивши для того польську шляхту й буржуазію, німецьких, мадярських, єврейських буржуа. Така діяльність народовців збігалася з боротьбою українських визискуваних мас проти іноземного гніту, що відіграло позитивну роль в історії краю і мало сприятливий вплив на суспільне життя Великої (Східної) України щодо консолідації там патріотичних сил і зростання настроїв проти російського колоніалізму.

Із певним зміцненням суспільного становища народовців вужчали інтереси, за котрі вони боролися. Зрештою вони скотилися із загальнонаціональних позицій до корпоративних (угодовство).

Час між цими двома періодами в історії галицького народоства припадає на початок 70-х років (приблизно 1871–1873). Саме тоді серед народоства відбувалася диференціація ідейних сил. Деяка частина народовців відійшла від активної діяльності в “Народній партії” (наприклад, Ф. Заревич), інша ж перейшла на радикальні позиції національної демократії (Терлецький та ін.), а ще інша дотримувалася позицій 60-х років (В. Навроцький). Про слушність виділення 1871–1873 років як зламних в еволюції народоства свідчать і перші критичні виступи Драгоманова на адресу Народної партії, що припадають на той час. Критика ним народовців завжди була критикою зліва.

Народоська ідеологія другої половини 70–90-х років– це апологетика чинних порядків у Галичині, на боротьбу з якими вже поставали суспільні сили “Молодої України”.⁷

Угодовська політика народовців, починаючи від Юліана Лаврівського (1869) і кінчаючи “новою ерою” (1890) та “новим курсом” (1892) Олександра Барвінського, ґрунтувалася на тому, що за рахунок деяких поступок з боку польської шляхти (наприклад, мати катедру у Львівському університеті, одну українську гімназію, надання окремих державних посад українцям тощо) вони відмовлялися від активної боротьби з польською шовіністичною політикою. Зате з усією силою, не розібравшись у сутності справи, разом із владою колонізаторів народовці накинулися на молодих патріотів-радикалів, звинувачених тією самою владою в комунізмі і соціалізмі. Один із керівників і теоретиків народоства цього періоду Володимир Барвінський у листі від 21 вересня 1875 року до брата Осипа із запобігливою готовністю повідомляв: “Треба буде в “Правді” писати проти комунізму і соціалізму. Се буде по-моєму фаху...”⁸ Звичайно, проти таких течій конче потрібно було виступати, але біда в тому, що боротьба з передовими суспільними силами краю ставала дедалі більше фаховою справою не лише для Барвінських, а й для всього ортодоксального народоства.

Окремо треба сказати про таке важливе для нас національне питання в трактуванні народовців. Ще 1848 року (з цього року слід датувати початок історії народоства) політичне товариство “Головна руська рада” (1848–1851) у відозві від 10 травня проголосило національну єдність Галичини з усією Україною. То був революційний крок патріотичних сил краю, бо протистояв як польській, так і австрійській шовіністичній політиці на ліквідацію українського народу як нації. За 60-х років, коли народовці сформувалися у течію, вони наполегливо наголошували на національній “відрубності” українців насамперед від поляків, а потім, з 70-х років,– і від росіян. Перенесення уваги на останніх пояснюється, передусім, активізацією діяльності москвофілів, а також посиленням на той час зв’язків між молодими громадськими діячами Галичини й російськими емігрантськими колами в Цюріху, Женеві, Лондоні.

За першого періоду націоналізм народовців сприяв успіхові національно-визвольної боротьби, будив національну свідомість народу. Але вже тоді проявлялася в народоській ідеології вада– однобокий, однокрилий націоналізм (обминання економічного життя народу), вада, що згодом розвинулася у справжню хворобу. На цю хибність звертали увагу народовців діячі Східної України. Цікаво, що громадівська діячка Стефанія Лобода в листі до редакції часопису “Мета” 1864 року писала, що українським письменникам слід не минуле народу вихвалити, а “тепер треба співати про покращення матеріального побуту– передусім, а потім вже про подвиги– не минулого, а усвідомленої теперішності”.⁹ С. Лобода помітила однобоке захоплення видавців “Мети” історичною тематикою і своєчасно закинула народовцям про головну ваду їхньої діяльності– байдужість до економічних питань народного життя. В опозиції до народовців з кінця 60-х років стояв письменник, громадський демократичний діяч Юрій Федькович.

Інакше було за другого періоду (після 1873 року), коли народовці звузили політичні позиції своєї боротьби від загальнонаціональних до вузькогрупових.

Загалом у народостві не було різко окреслених ідейно полярних сил. Не мало воно, як це здебільшого буває в суспільно-політичних течіях, виразних лівого і правого крила. Воно як одне ціле еволюціонувало з

позицій боротьби за загальнонаціональні інтереси до егоїстичних групових. Але все-таки в ньому не було й повної ідейної гармонії. Можна без сумнівів твердити про лівобічну і правобічну тенденції в народовстві. Першу репрезентував до 1875 року М. Бучинський, який тривалий час листувався з М. Драгомановим, а також із С. Подолинським, російськими революційними народниками А. Лобовим, В. Смирновим, С.Чудновським, передплачував з Лондона народницькі видання (газету і журнал “Вперед!”) і надсилав до них матеріали для друку¹⁰ (чи були видрукувані?). Однією з найсимпатичніших постатей лівобічної тенденції народовства є Володимир Навроцький, відомий економіст. Вчений-демократ здобув широку повагу серед галицької передової інтелігенції. Високу оцінку його творчості дав І. Франко, теплу вступну статтю про нього до видання 1884 року “Твори Володимира Навроцького” написав його особистий друг Остап Терлецький. Цілком безпідставно Олександр Мазуркевич обізвав В.Навроцького буржуазним націоналістом.¹¹ Навроцький у другому періоді народовства виступав з позиції 60-х років як селянський демократ.¹² Іноді він явно схилявся у бік радикальних демократів і був майже єдиним громадським діячем, який виступив на захист галицьких патріотів-соціалістів під час переслідувань їх у 1877–1878 роках.¹³

Народовці, як і москвофіли, свою діяльність провадили через культурно-просвітницькі, наукові, політичні, фінансово-економічні інституції, а саме: “Руська бесіда” (1861), “Просвіта” (1868), Товариство ім. Шевченка у м. Львові (1873), Руське літературно-драматичне товариство в Коломиї (1879), політичне товариство “Народна рада” (1885), “Клуб русинок” (1892), “Селянський банк” (1868), “Народна торгівля” (1883), “Дністер” (кооперативний банк, 1895) та ін. Їхніми органами преси були: відновлена “Правда” (1872–1880; 1884; 1888–1898), “Діло” (1880–1939), “Батьківщина” (1879–1896), “Зоря” (1880–1897), “Руслан” (1897– 1914) та ін. Ідеологами народовства другого періоду виступали Ол. Барвінський, С. Качала, О. Партицький, Ом.Огоновський, Ю. Романчук та ін.

Філософська основа народовської та москвофільської ідеологій– спільна. Нею була філософія ідеалізму,– особливо німецька класична філософія, що її тлумачили в неотомістському дусі. Така засаднича позиція яскраво відбилась у працях Климентія Ганкевича та Євгена Згарського. Як названі, так й інші українські філософи в Галичині працювали здебільшого в напрямку об’єднання філософії об’єктивного ідеалізму з християнською теологією.

Таким чином, саме за умов розвитку капіталізму в Галичині з усіма його наслідками та з поживанням суспільного життя краю відбувався процес формування світогляду Остапа Терлецького. Вирішальним чинником у тому процесі було життя й становище селянства.

Із позицій радикальної його частини, що так чи інакше перебувала під впливом народовства, Терлецький розв’язує соціальні й політичні проблеми на початку своєї громадської діяльності. Згодом, зі зростанням зорганізованості галицького робітництва, з ознайомленням із соціальною боротьбою в країнах Західної Європи, з вивченням соціологічної літератури Терлецький ідейно еволюціонує до радикальної національної демократії кінця ХІХ– поч. ХХ ст., класичним представником якої був Іван Франко.

Відповідно до щойно сказаного, шлях формування світогляду Терлецького можна умовно поділити на два етапи: перший– до 1873 року, коли він належав до народовців, і другий– від 1874 року, коли він виступає як радикальний націонал-демократ, як передовий європейський мислитель.

РОЗДІЛ 2

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПОГЛЯДИ ОСТАПА ТЕРЛЕЦЬКОГО

У суспільно-політичних поглядах О. Терлецького чільне місце посідають його соціальні ідеї. Новітні для України, вони в тій або іншій формі були знані в Європі 60–70-х років XIX ст. З погляду цих ідей він тлумачив суспільні явища, розв'язував громадські справи, політичні питання. Скільки в цьому було наукового й хибного, оригінального й актуального ще й до сьогодні, має розкрити аналіз його праць та діяльності, що подається далі.

2.1. ФОРМУВАННЯ СВІТОГЛЯДУ

2.1.1. У ЛАВАХ НАРОДОВЦІВ

Родина Терлецьких, у якій панував демократичний спосіб життя, належала до того духівництва, яке пов'язувалося своїм походженням і життям з трудовими низами народу та дало Україні Маркіяна Шашкевича й Олександра Духновича, Степана Руданського й Анатолія Свидницького. Батько Терлецького, Степан, син Миколи, був парохом села Назірної¹ Коломийського повіту в Галичині, відзначався приязним ставленням до селян, був палким прихильником освіти народу. В пам'яті старожилів Назірної збереглися теплі спогади про священика Степана Терлецького. Ретельно дбав він про сільську школу, про навчання в ній усіх дітей шкільного віку.

Станіслав Терлецький народився в Назірній 5 лютого 1850 року.² Дитячі роки його минули серед м'якої природи передгір'я Карпат, недалеко від невгамовного Пруту у клопотах і заняттях разом зі своїми односельчанами-перевесниками. В Назірній відбував він і часи літніх вакацій періоду навчання. Роки дитячої безжурності були затьмарені смертю матері Елеонори, з Цурковських, що сталася десь близько 1862 року.

Початкову освіту Станіслав здобув у Коломії. Року 1859-го він вступив до Першої вищої станіславівської гімназії. Одночасно з ним навчалися, старше класом, Володимир Навроцький (1847–1882), майбутній видатний український економіст, громадський діяч і публіцист, Мелітон Бучинський (1847–1912) та Леонід Заклинський (1850–1890)– обидва пізніше громадські народовські діячі. Терлецького з Навроцьким єднала щира особиста дружба.

Навчався Станіслав добре, особливо в останніх класах гімназії. На передостанньому році навчання його спіткало ще одне велике горе: 25 лютого 1867 року помер батько. Шестеро осиротілих дітей розійшлися по родичах. Опікуном Станіслава став родич по батькові священик Порфир Білінкевич.

Терлецький-гімназист поринає у вир громадського життя краю, зокрема в нетрі внутрішньої боротьби українських партій москвофілів і народовців та обох їх з польськими національними партіями. Він стає ініціатором створення Станіславівської учнівської народовської громади. Такі громади виникали в 60-х роках у багатьох містах Галичини. Базою їх створення були осередки студентської молоді– гімназії, духовні семінарії та Львівський університет. Центральною була Львівська громада, що об'єднувала по-народовському налаштовану молодь міста. Члени Львівської громади провадили інтенсивне листування з молоддю периферійних навчальних закладів, особисто відвідували їх. Одним із найактивніших народовських агітаторів був львівський семінарист Данило Танячкевич (1842–1906), відомий під прибраними іменами Грицька Будеволі, Обачного та ін. Наслідком народовської агітації виникли громади 1863 року в Самборі, Перемишлі й Тернополі, 1864 року– в Дрогобичі та Бережанах, 1865 року– в Станіславові, а також у Коломії та інших містах.

Улітку 1865 року, після бесіди з представником Центральної громади, Терлецький з запалом узявся до організації громади. Одного з осінніх вечорів 1865 року на березі річки Бистриці Надвірнянської, серед лозовиння за присутності близько 25 осіб відбулися установчі збори громади, на яких Терлецький звернувся до присутніх з промовою:

“Славні козаченьки, легіники руські,³ любі та щирі, товариші і братя! Настає важна хвиля для нашої Матері-України. Се хвиля нашого народнього відродження, патріотичної праці і боротьби за волю нашого рідного краю. Боролися, правда, за неї і наші батьки козацькі, зливали своєю дорогою кров'ю широкий степ, рідну

Україну. Але волі вони не вибороли... Їх потомки стогнуть у тяжкій неволі, не маючи на рідній землі кутка, який би могли назвати своїм... Пропадає Україна! І коли на місце давніх борців за народну свободу не стануть нові, свіжі сили, готові за народ наложити своїми буйними головами, то всі загинемо марне в чужім ярмі і слід пропаде за нами... Із прибитої мужицької груди озвався віщий голос народнього генія і завзиває всіх вірних синів народа до нової, послідної борби. “Поховайте та вставайте, кайдани порвіте і вражою злою кров'ю волю окропіте!” І на сей голос Батька-Кобзаря, що як блискавка пронісся по широких степах рідної України і відбився аж о сині Карпатські гори ... піднялися з усіх сторін щирі робітники і борці за свободу... Правда, не з шаблями та гаківницями стали нові робітники до трудного діла. Інший настав час і інший мусить бути спосіб борби. Замість гармат ми мемо боронитися наукою, замість гетьманів поставимо людей науки і вільного слова... Ні! Не ляжемо ми невольниками у могилу!.. Ставаймо ж і ми, панове громадо, до народньої роботи!”⁴

Таким був перший політичний дебют Терлецького. То вияв юнацького запалу, романтичного захоплення народними справами, особиста присяга на вірність Батьківщині. Ясна річ, що та боротьба, до якої закликав промовець, та мати-Україна, яка ставала сутністю його життя, той батько Кобзар, у віщий голос якого він був усім своїм єством закоханий,— усе те виступало в його свідомості лише абстракцією. Але два моменти для 15-річного Терлецького не були абстракцією: перший— почуття любові до рідного народу; другий— ідейна трибуна, з якої він виступав. Та трибуна була народовською.

Можна напевне твердити, що світогляд Терлецького на першому етапі був сформований за років навчання в гімназії, за часу його діяльності як громадівця.

Майже до кінця 60-х років український суспільний рух, що був пов'язаний із новими часами, мав яскраво виражений антипольський аспект. Тому не дивно, що Терлецький, по-юнацькому протестуючи проти колонізації Галичини, міняє своє метричне ім'я Станіслав на Євстафій— Остап. Очевидно, мав він із цим багато клопоту, бо домагався офіційного визнання свого нового наймення. Про це подають добру ілюстрацію класні журнали Станіславівської гімназії. Вже учнем 3класу Терлецький у класному журналі значиться як Ойстах, наступного року— Ойстаф. Але вчителям-німцям було цілком байдуже до примх гімназиста, та й саме написання маловідомого українського імені було для них, мабуть, граматичною складністю і тому з п'ятого до сьомого класу його пишуть Станіслав. Як це бентежило молодого запального патріота, ватажка українофільської громади, “борця” з “ляхами”, який уже не за модою, а свідомо домагався свого, але якому все-таки довелося носити польське ім'я! Лише у випускному, восьмому, класі він таки домігся, що його записано як Остафія. Зміна імен була тоді модою серед молоді, що виникла як реакція на колонізацію. То була своєрідна українізація, котра вела свій початок ще від “Руської трійці”.

Існування Станіславівської учнівської організації, як і інших народовських громад, було таємним. Зберігати таємницю громади станіславівці зобов'язувалися чесним словом. В інших громадах зі вступників бралась урочиста присяга. Офіційна польсько-австрійська бюрократія Галичини дізналася про існування цих громад аж 1877 року у зв'язку з судовим так званим соціалістичним процесом, про який ітиметься далі.

Громада мала свій статут, що затверджувався її загальними зборами. Зберігся статут Станіславівської громади від 1865 року, у написанні якого брав участь і Остап. У другому параграфі статуту так сформульовано мету товариства: “Духовна і матеріальна підмога рідної руської літератури”.⁵ Для здійснення цієї мети від членів товариства вимагалось “щось ділати самому”, подавати “власні плоди” літературної роботи і “плоди усної словесности (збирані з уст народу)”.

Відповідно до статуту збори обирали виділ (комітет) громади, що складався з голови, секретаря, писаря, контролера, касира і бібліотекаря. До першого комітету було обрано Терлецького, Навроцького, пізніше— Бучинського та ін.⁶ Комітет дбав про комплектування громадської бібліотеки, наймав кімнату для бібліотеки, зборів громади тощо. Все те робилося на місячні внески громадівців.

В атмосфері патріотичного піднесення, усвідомлення своєї “високої” місії в історії розгорнула громада свою діяльність. Для її членів “почалося нове життя, життя пишних мрій і ідеалів”⁷. Хоча й знала молодь, як писав уже потім і сам Терлецький, що дорога до народної волі дуже важка і терниста, але громадівці “тернисту дорогу так густо і високо устелили собі квітами й поезією, що терня ні видно, ні знати не було. Вони були щасливі тим ідеальним щастям, яке чує кождий чоловік, коли піднесеться понад свої особисті і дрібні інтереси і стає жити для щастя інших. А вони тільки що шлюбували жити для свого народу!”⁸

Знаходилися гроші (їх суми набагато перевищували належні внески), зростала бібліотека, читалися й переписувалися поезії Т. Шевченка та Ю. Федьковича, точилися нескінченні суперечки навколо майбуття народу. Всі громадівці передплачували народовські періодичні видання, розповсюджували їх серед селянства та інтелігенції. Самі зачитувалися, крім Т. Шевченка і Ю. Федьковича, творами Марка Вовчка, О. Стороженка, Д. Мордовця, О. Кониського, П. Куліша, М. Костомарова, петербурзькою “Основою”. На зборах громади читалися

літературні твори, “власні плоди” громадівців, робились огляди-інформації з історії України, провадилися дискусії з національного, мовного та інших питань.

Протягом усього навчання в гімназії Остап брав дійову участь у заходах громади. Того самого 1865 року, познайомившись із Юрієм Федьковичем (1834–1888), Терлецький запропонував громаді видати твори поета. Коштом громадівців 1867 року у Коломиї вийшли поезії Буковинського Кобзаря.

Виконуючи громадівський статут, Терлецький із товаришами збирали фольклор. У його запису збереглася низка народних пісень, легенд тощо. Відомо, що збіркою фольклорних записів Терлецького цікавився видатний український композитор Анатоль Вахнянин (1841–1908).⁹ Сліди цієї праці Терлецького знаходимо у друці.¹⁰ Серед інших громадівців багато фольклористичних записів зробив М. Бучинський. Очевидно, правдивою буде гадка, що частину пісень, надрукованих пізніше М. Драгомановим (1841–1895), зібрав Бучинський саме за того часу.¹¹

Але чи не найбільше тоді слави здобув Терлецький, а з ним і вся Станіславівська громада, за випуск рукописної газети “Зірка”. У спогадах Терлецький розповів, що занепад улітку 1865 року українофільської “Ниви”, літературного додатку до газети “Слово”, спонукав його до думки про видання літературної газети власними силами. Товариство пристало на цю думку. Від жовтня 1865 року двічі на місяць почала виходити “Зірка”. Редактором газети був Терлецький, критиком– Навроцький. Газету “зادля своєї прегарної каліграфії та невичерпаної пильності”, як казав Франко, писав сам редактор. Дописи подавали члени громади. Газета інформувала про новини літературного життя Галичини і Наддніпрянщини. В кожному її наступному номері вміщувалася рецензія Навроцького на попередній. Терлецький вмістив у “Зірці” і власні “спроби пера”. Франко відзначав, що Остап для “Зірки” був “найплодовитішим громадським письменником”.¹²

У “Зірці” громадівці набували досвіду публічного виступу, вигострювали своє белетристичне і поетичне слово. Критичні огляди Навроцького в “Зірці” “збудили в нім письменську жилку і завчасу звернули його перо на поле критичне; і, безперечно, критика була його найсильнішою стороною і нею доробився він свого літературного значення”.¹³ Через “Зірку” Навроцький допоміг, як зауважує Франко, Терлецькому швидше позбутися “сентиментальності і плаксивої фразеології”, у полоні яких він перебував.

Станіславівська “Зірка” була відома багатьом народовським громадам (між ними тривав обмін рукописними газетами), її вважали “найбільшою і найкращою”.¹⁴ “Зірка” набула особливої ваги в 1865–1866 роках, коли настала криза українофільської преси в Галичині, тоді вона стала “одинокую народньо-руською газетою на всю Галичину й Україну”.¹⁵

Унаслідок урядових репресій “Зірка” перестала виходити 1877 року, але її традиції довго зберігалися серед молоді Станіславава. Вже за іншого часу, з 1 січня 1909 року, гімназійна молодь почала видавати рукописну (в зошитах) “Зірку, часопись літературно-наукову в Станіславові”, правда, трохи з іншою метою: “розбудити замилювання до штуки серед української молодіжи”.¹⁶ Редакція у своєму зверненні писала, що бажає, аби її “Зірка” “світила” станіславівчанам так само, як і “Зірка” 60–70-х років XIX ст. Цікаво, що своє наступництво “Зірка” 1909 року виявила й тим, що вмістила як девіз вірші Корнила Заклинського (1857–1884), який мав безпосередній стосунок у 70-х роках до першої “Зірки”. Ось ті вірші-девиз, що єднали обидві “Зірки”:

*Як жити, то жити в кожній хвилині, –
Як боронити рідні, то вірно!
А як боротись, то до загину, –
І як любити щось, то – безмірно!*¹⁷

Час навчання Терлецького в гімназії був часом масового поширення творів Тараса Шевченка в Галичині. Поезія Шевченка – основне джерело духовного збагачення громадівців, зокрема й Остапа. Захоплення Шевченком не знало меж. “Чому не пришлете нам II випуск Шевченкових поезій? Ми тут уже цілий тиждень на него чекаємо, та годі ся дочекати”,¹⁸ – допікав своїми листами Львівську громаду Остап у червні 1868 року. Шевченкові твори переписувалися, декламувалися у товариствах, розповсюджувалися і друковано, і в рукописах, вивчалися напам’ять. Серед молоді “амбіцією кожного... було вміти якнайбільше творів Шевченка напам’ять”.¹⁹ Про той період Терлецький писав: “Новий, нечуваний світ отворився нам із “Кобзаря”, і молоде, свіже, незопсоване серце відразу полюбило його”.²⁰ Станіславівська громада, шануючи Кобзаря, щорічно проводила вечори його пам’яті. Вона спромоглася й на випуск листівки: “На пам’ятку шестих роковин смерті славного нашого Батька-Кобзаря Тараса Шевченка. Коштом руських гімназістів в Станіславові, з печатні Михайла Білоуса і сп. в Коломиї, 1867”, де були вміщені вірші, присвячені поетові.

У палкій натурі Остапа, що сильно й глибоко переймався явищами навколишнього життя, Шевченкова муза знайшла захопленого шанувальника, беззастережного наслідувача і невтомного популяризатора. Під

впливом поезій Кобзаря формувалася патріотизм Остапа, розуміння ним життя українського селянства. “Не раз, коли візьму Тараса поезії до рук, коли подивлюсь на ті виплакані ним думи єго, на той голосний плач цілого народу, не раз тільки ляжу на ліжко, прістрюся безпритомний.— Ох, якби то довелось бути чим путним, ох як же жалібно загреміла би моя пісня по всіх степах України”,²¹— писав 10 квітня 1867 року про свої почуття Остап Терлецький.

І, наслідуючи Шевченка, писав і вміщував у “Зірці” вірші (деякі збереглися в його архіві). Остап писав їх здебільшого в гімназії і найпліднішим для нього був 1866 рік. Згодом він із насміхом згадував свою “віршарську добу”.

У віршах Терлецького найбільше місця посідає патріотична тема. Ось у вірші “Україна” читаємо:

*Україно, Україно,
Не раз ще заплачеш,
Нім ти свою долю-волю
У себе зобачиш...
... Єще не раз козацькая
Кровиця потече,
Нім до тебе, Україно,
Доленька прийде.*²²

Як зазначав Франко, у віршах Терлецького “і форма, й шаблони взяті з трьох взірців: Шевченко, Федькович і народна пісня. Власного нічого”.²³ Та вони свідчать про те, що хвилювало юнацьку душу їхнього автора.

Не обминув у віршах Остап і перше своє кохання, що його нещасливий кінець він так глибоко переживав. Селянська дівчина Марця з Назірної, в яку був закоханий Терлецький, з волі матері, котра не повірила в щирість почуттів юнака-поповича, одружилася з заможним селянином. У вірші “На розході” Остап зло закинув своїй колишній любці:

*А ти мене, невірная, так борзось сцурала,
Серце своє невинное за посаг спрочала.*²⁴

Наприкінці навчання в гімназії 18-річний Терлецький мав уже громадську славу та ім’я керманича молоді. У народовській газеті “Голось народный” (1866) були надруковані патріотичні за змістом вірші, присвячені Іванові Кістці²⁵ (псевдонім Остапа Терлецького). Серед станіславівської молоді його авторитет був непохитний. Майже жодна громадська справа не обходилася без його участі.

Читання української літератури ознайомило Остапа з культурою рідного народу, що стала визначальною у складі його духовного світу. Гімназія не давала таких знань. Вони були досягненням освітньої роботи народовських громад. Серед усіх авторів Шевченко, як зазначалося, був для Терлецького найулюбленішим. Патріотичні почуття його виховував своєю піснею Кобзар. В одному листі Терлецький зізнався: “Не знаю, чому мені тота безталанна наша Україна завше на гадці— на думці, од того, мабуть, взялась і та ненависна меланхолія, що мене найвеселіших молодецьких літ моїх позбавляє.”²⁶ У служінні народові Терлецький вбачав своє покликання, сенс свого життя. У листі 1867 року він писав: “Поки сил та життя, працюватиму для святої ідеї нашої, для добра, просвіти нашого безталанного народу. Своє лихо у кут, коли маємо побороти лихо Отчини, інак не вдієм нічого путнього”.²⁷ Так доля Батьківщини ставала власною долею її сина.

Не винен Терлецький у тому, що його тодішній патріотизм був здебільшого романтично-сентиментальним, що його Шевченко— лише співцем народної неволи. Від нього залежала щирість переконань і почуттів. І вона була.

Як і інші гімназисти, Терлецький засвоює народовську ідеологію. Найбільшим злом народу він слушно вважає національний гніт, під яким перебуває його народ в обох імперіях. Єдиною зброєю в боротьбі з ним є освіта, наука. Терлецький свято вірить в один із програмних принципів українофілів: “Слово замість гармат!”

Року 1868-го, закінчивши гімназію, Остап Терлецький вступає до Львівського університету. Почав він навчання на юридичному факультеті, а після першого семестру перевівся на філософський. Певне тлумачення цього факту знаходимо у спогадах Романа Заклинського (1852–1931): між станіславівськими громадівцями поширена була думка, що вони “по укінченню гімназії повинні йти на філософський відділ, аби відтак виховувати в національній душі шкільну молодіж”.²⁸ Врешті, зрозуміло, що філософія Терлецькому, який був у полоні суспільних проблем, імпонувала більше, ніж юриспруденція.

Студентом Терлецький перебуває в матеріальній скруті, що переслідувала його до кінця життя. Аби якось прожити, він дає приватні уроки. Від 1871 року працює секретарем у багатого діда, пізніше громадського й

державного діяча Галичини Володислава Федоровича (1845–1918). Терлецький упорядкував багатий родинний архів і домашню бібліотеку Федоровичів, готував до друку великий філософський твір батька Володислава “Соціяльний організм” Івана Федоровича (1811–1870).

На початку львівського періоду Терлецький проявляє активність у партійних (народовських) справах, береться організувати громадське видання літературно-політичної газети “Листок”.²⁹ Очевидно, видання мало доповнювати народовський часопис “Правда”, що виходив як “письмо наукове і літературне”. Але через брак коштів цей план Терлецького зrealізувати не вдалося.

Року 1869-го Терлецький склав меморандум до товариства “Просвіта”, в котрому разом з іншими студентами вимагав друкування книжок фонетичним правописом, а не важким для широкого вжитку етимологічним. Меморандум, як запевняли молодші сучасники Терлецького, виявився опозиційним до галицького народовства.³⁰

Року 1870-го Терлецького було обрано членом (адміністратором) редакційного комітету “Правди”. Проте, зневірившись у політичному курсі видання, Терлецький у травні того-таки року добровільно вийшов зі складу комітету.

У ці роки зростають критичні настрої Терлецького щодо народовства. Так, 1870 року у Львові мав виходити сатиричний часопис “Громадський дзвін”. Терлецький хотів у ньому вмістити вірш про народовців “Нема в світі, пане брате...” (див. сс. 79–80 цього видання). У цьому вірші критика народовської фразеології, позірного патріотизму, безпредметної освіти виходить далеко за межі дружньої. Для того самого часопису Терлецький разом із Навроцьким написав ще одного вірша:

*Ще не вмерла Україна
Поки живе “Правда”,
Поки “Січ” – їй підвалина
Стовпами – громада.³¹*

Той, хто знав, з якими ускладненнями виходила тоді “Правда”, яким було в 1870 році “забавне” товариство галицьких студентів “Січ” у Відні, який хаос панував у самій Центральній громаді, – не міг серйозно сприймати з вуст народовців патріотичне гасло “Ще не вмерла Україна!”

Року 1870-го у Терлецького проявляється скепсис щодо власних ідейних переконань, спричинений байдужістю народовців до пекучих проблем народного життя.

Події в Західній Європі (франко-пруська війна, Паризька комуна та ін.) будили до справ спрагли від бездіяльності душі студентів-патріотів. Терлецький згодом писав: “Часи, в котрих ми були на університеті, були дуже оживлені, особливо в Австрії і Німеччині, а також і у Франції, коло того великого руху і ми потроха відігравали застигаючу від домашньої заморози кров, хоть не дуже багато розумілисьмо всього того руху”.³²

Але зовнішній вплив виявився заслабим для того, щоб Терлецький усвідомив справжнє становище галицького суспільства. А внутрішнє життя не тішило нічим, гнітило молоді душі. 1870 року через брак коштів перестала виходити “Правда”. Заходи українофілів навколо “подвиження морального і матеріального становища народу” виявилися марними. Загальні юнацькі шляхетні ідеали, що виникли під впливом народовської літератури, блякли на тлі суворой дійсності. Нових ідеалів Терлецький не знаходив. Для нього настали, треба гадати, часи духовної кризи (кінець 1870–середина 1872 років).

Найскладнішою тоді для Терлецького була проблема народу і народовців. Чому заходи народовців задля народу зазнають краху саме серед народу? Чому народ не підтримує свою захисницю – “народну партію”? Такі й подібні запитання не давали спокою, на них треба було передусім собі самому відповісти. Але як?

На певний час від пошуку способів розв’язання пекучих суспільних і політичних проблем Терлецького відволікало навчання. Він вивчає літературу, що далеко виходить за межі університетської програми. Його цікавить наукове життя Німеччини, слов’янських народів, Великої Британії та інших країн. В університеті Терлецький ґрунтовно вивчає історію України. В листі від 21 березня 1872 року до Бучинського він повідомляв: “Я тепер працюю (respective – учуся) на полі української історії”.³³ Терлецький слухає в університеті курс лекцій німецького історика Г. Цайсберга, який звернув увагу на жадібного до знань студента. Він порадив йому працювати над темою про реформи Йосифа II та їх значення для Галичини. Вчений повірив у здібності Терлецького й піклувався про його майбутнє.

1872 року Терлецький закінчив університет. За клопотанням В. Федоровича і Г. Цайсберга йому було надано посаду амануензіса (урядника) університетської бібліотеки у Відні.

Попереду був Відень, столиця ненависної імперії. Але, може, там він знайде відповідь на всі свої запитання? Скільки можна вагатися? Пора діяти. Пора знайти істинний шлях боротьби за долю народу. Але вже

майже безсумнівним було одне: шлях народівців– помилковий. А в чому те “майже”? Що робити? Чого домогтися? Із такими сумнівами й душевними муками Остап залишає рідну Галичину.

З осені 1872 року розпочинається віденський період життя і творчості Остапа Терлецького. То був найцікавіший, найплідніший період його життя, що дав Україні Терлецького як визначну постать в її духовній історії.

У Відні Терлецький вступає до товариства “Січ”. Членам “Січі” він був добре знаний. У товаристві тоді перебували Іван Горбачевський (1854–1942), Іван Пулюй (1845– 1918), які уславили пізніше українську науку своїми дослідженнями й відкриттями з хімії та фізики.

Культурницьке товариство “Січ” було створене у Відні 1868 року невеличкою групою студентів-галичан, які там навчалися, на чолі з Анатолем Вахнянином. Товариство провадило культурно-просвітницьку роботу: влаштовувало вечорниці з нагоди пам’ятних дат (роковини Шевченка і Шашкевича), релігійних традиційних свят (Різдво Христове, Великдень) тощо. На таких вечорницях, крім короткої тривіальної доповіді, виступав хор і солісти з народними піснями, виконувалися танці, велися тривіальні розмови. Рівень цих заходів був таким, що Франко влучно назвав їх “кнайповим³⁴ життям” “Січі”.

Наприкінці 1872 року Терлецького обирають до виділу (комітету) товариства.

“Січ”– дитя галицьких народівців– була тоді, сказати б, Галичиною в мініатюрі. Тут панували ті самі порядки, “та сама тіснозорість, боязливість та гіпокрізія, той сам страх перед свобідною думкою, дбане про кар’єру та шумна фразеологія, як здавкова монета”.³⁵ Порівняння Терлецького до практичних справ не здобули підтримки в “січовиків”. І знову розчарування. У листі в Галичину до Бучинського на початку 1873 року Терлецький повідомляє: “Про “Січ” не пишу; я виступив із виділу і з “Січі”. Нема в ній що робити, а до співу і до танців я не вродився. Дуже я тепер розірваний, боюся, щобим не впав у свою слабкість”.³⁶

Так закінчилась остання спроба співпраці Терлецького з народівцями. Розрив його з ними ставав невідворотним.

2.1.2. У “МОЛОДІЙ УКРАЇНІ”

Можна було вийти із “Січі”, зігнорувати всю українську колонію у Відні, можна було називати своїх краян співаками, танцюристами, “телятами”. Можна було читати далі книжки про “великого” Йосифа-цісаря, але все це не давало відповіді на болючі питання, які поставали з кожною гадкою про Назірну, про Галичину, про цілу Україну.

*... Там неволя,
Робота тяжкая, ніколи
І помолитись не дають, –
нагадував Шевченко.*

Терлецький на деякий час відкладає свою наукову тему про реформи Йосифа II, студіює західноєвропейську літературу з питань соціології, філософії, природознавства, політичного життя. Він уважно стежить за боротьбою австрійських політичних партій, за робітничим і соціалістичним рухами. Читає ж надзвичайно багато. Вивчення праць Генрі Томаса Бокля і Людвіга Бюхнера, Фердинанда Лассаля і Альбера Ебергардта Шеффле, Чарлза Дарвіна і Германа Гельмгольца забирають увесь вільний від роботи час. “Взагалі був Терлецький книгоїдом, цілими вечорами і ночами пересиджував над книжками, так що се відбивалося і на його здоров’ю”,¹– згадував “січовик”, що якийсь час мешкав разом із Терлецьким.

А в “Січі” тоді було неспокойно. В товаристві і до Терлецького були студенти (Іван Горбачевський, Іван Пулюй, Петро Скобельський), котрі, як каже Франко, “не їли даром університетського хліба”. Вони так само, як і Терлецький, шукали відповіді на складні суспільні питання, їм хотілося серйозної роботи на користь народу й науки. Ці студенти умовили Терлецького в лютому 1873 року повернутися знову до “Січі”, обіцяючи свою активну допомогу в його прагненнях. Та й Терлецький не міг залишатися довго поза колективом. Уже на початку березня, на шевченківському вечорі, Терлецький виступає з доповіддю “Галичина на полі політики”.²

Терлецький знову загорівся. Підтримка товаришів підбадьорювала. А роботи вистачало. По-перше, треба було домогтися того, щоб у “Січі” працювали над актуальними питаннями життя, щоб у ній навчилися не лише “меморіали” та “протести” писати, а справді працювати задля інтересів трудового народу. Але для того треба було реорганізувати саме товариство, проти чого виступала консервативна частина народівців– Юліан Медведський (1845– 1918), Михайло Подолинський (1844–1894) та ін.

І ось 3 травня 1873 року загальні збори “Січі” нарешті винесли ухвалу про реорганізацію товариства з суто розважального на літературно-розважальне.³ Але справжній бій у “Січі” розгорівся тоді, коли група Терлецького зажадала відкриття читальні й створення бібліотеки товариства. Дискутували з цього питання кілька вечорів. Ретрогради кричали, що відкриття читальні і “сполучення наукового елемента з забавним” у “Січі” призведе через газети і книжки до моральної зіпсованості молоді, вирве “з її серця дотеперешні засади” (в цьому помилки не було!), пророкували занепад товариства і, врешті, протестували “ім’ям патріотизму”. Промова Терлецького, який виступив останнім, справила глибоке враження на товариство й забезпечила перемогу його групи. Терлецький бештав “січовиків”: “І, певно, на що нашої молодіжі газет та книжок? Усьо, чого вона потребує для домашнього обходу, – іронізував колишній народовець, – вона вже принесла з дому. Виплекана на твердих основах галицько-руської моральності, вона не потребує ані європейського образования, ані зрозуміння питань теперішньої історії. Що їй до того, що там якийсь Дарвін та Геккель зреформували всі галузі природничих наук, що якийсь Секкі допорпався до критичної аналізи сонця, що якийсь Штраус знищив до крихти всі забобони побожних церковних моралістів, що цілі армії соціалістів пруться на всіх кінцях Європи до радикальної переміни всіх відносин людського життя і що все те, не нині, то завтра мусить відізватись і в закутках нашої богобоязливої Галичини?..”⁴

Ця травнева промова Терлецького свідчить не тільки про поглиблення його знань, а й про ідейне зростання молодого громадського діяча. Нею Терлецький розпочав теоретичну критику народовської ідеології.

У серпні 1873 року Терлецький зустрівся у Відні з Михайлом Драгомановим, який дотримувався думки про доконечність європеїзації Галичини (тобто запровадження нового, передового, демократичного) та критики народовства з позиції демократичного просвітництва. Терлецький же, порвавши з народовцями, розпочав пошуки інших шляхів для поступу свого народу. Це зближувало їх. Не дивно, отже, що Драгоманову Терлецький “несказано подобався”. “Багато ми говорили з ним, – згадував Драгоманов про своє знайомство з Терлецьким, – про наші справи і між іншим про те, якою колодою на них лежать львівські народовці”.⁵ Драгоманов радив тоді Терлецькому подбати про те, щоб до “Січі” надходили видання передової російської літератури.

Року 1874-го стараннями М. Драгоманова Терлецького було запрошено на археологічний з’їзд до Києва.⁶ Під час роботи з’їзду він мав нагоду познайомитися з М. Костомаровим, М. Білозерським, М. Лисенком, у товаристві якого бував вечорами, та іншими діячами науки і культури. Терлецького ознайомили з діяльністю Київської громади (старої) і Південно-Західного відділу Російського географічного товариства.

Користуючись з нагоди, Терлецький, за сприяння М. Драгоманова, закупив велику кількість українських і російських книжок. Про це петербурзька газета писала: “Відвідавши у серпні Київ, під час археологічного з’їзду, п. О. Терлецький, галичанин родом, придбав... чимало книжок з російської історії і літератури як для університетської бібліотеки, так і для поповнення, вже й раніше порівняно чималої, колекції, що належить галицькому студентському товариству “Січ” у Відні”.⁷

Ознайомившись з Києвом, його громадським життям Терлецький був у захопленні. “Радісною, хоть дуже короткою, була візита галичанина з Відня п. Терлецького, котрий... вивіз багато книг по історії, етнографії і літературі”,⁸ – повідомляв Драгоманов з Києва до Львова.

Натхнений київськими зустрічами й розмовами, Терлецький складає плани подальшої своєї громадської роботи та подає їх у листі до М. Бучинського від 17 вересня 1874 року. Терлецькому уявлялись три центри, в яких повинна зосереджуватися вся народна робота. Це Львів, де має діяти, насамперед, В. Навроцький, Станіславів, де повинен оживити рух М. Бучинський, і Відень, де в “Січі” мусить провадити роботу сам О. Терлецький.⁹

В. Навроцький, який був єдиною реальною силою, а на нього можна було покласти, відповів: “Не вірю в пропонований триумвірат, в котрім нема ані Цезаря, ані Помпея...”¹⁰ Його сумніви підтвердив час.

Із київською мандрівкою пов’язаний і перший значний публіцистичний виступ Терлецького: у “Правді” було надруковано його статтю “Галицько-руський нарід і галицько-руські народовці (замість справоздання з київської археологічної подорожі)”. Стаття була підсумком диспутів з ідейних питань, що відбувалися в “Січі” з початком 1873 року. В ній Терлецький засуджує позірну діяльність “народної партії”, висміює примітивний характер її просвітницької роботи серед народу, засуджує реакційну, антинаціональну діяльність москвофілів. Стаття викликала сенсацію в Галичині. В оточенні, де вважалося, що те, “що робить правительство, те однако розумне, мудре, пожиточне, всяка критика – се безумство або навіть безбожність”,¹¹ голос молодого демократа звучав сміливо й переконливо. “В своїй часі, – писав Франко про цю статтю Терлецького, – вона в кружках молодіжи робила велике вражіння, була першим актом оскарження проти старших галицьких генерацій, піднесена не заграничними людьми, а власне галичанином, донедавна гарячим народовцем”.¹²

У своїй статті Терлецький показав відсталість Галичини від Західної Європи з суспільного, наукового, культурного поглядів. У Галичині снують тільки якісь мари, “нема в них ні свіжого, нового життя, ні нових

ідеалів, все старосвітське, пережите. Так колись, – вірить він у прихід нового 1848 року, – і повалить їх всесвітня буря і роздавить їх спорохнілі кості, їх порожні голови...”¹³ Стаття Терлецького 1874 року утверджувала успіхи, яких він досягнув в ідейній боротьбі в “Січі” і закріплювала власний світогляд на вищому щаблі його еволюції. Нею він зробив твердий крок до ідеології радикальної національної демократії. Отже, 1873–1874 роки – це час перелому у світогляді Остапа Терлецького, що розмежує етапи його ідейної еволюції.

Тут варто сказати про те, що заронило в душу Терлецького перші сумніви у віру народівських ідей. То була творчість Шевченка. Хоч як інтерпретували, хоч як затьмарювали “правдянські” ідеологи революційну спрямованість поезій Кобзаря, але якусь частину їх істинного змісту все-таки Терлецький сприйняв. Так, наприклад, цитований попереду вірш “Україні” він надіслав Бучинському на відгук. Тому не сподобався вірш саме своїм ідейним спрямуванням. На це Терлецький 29 лютого 1876 року відповів: “Дуже Вам дякую, що ласкаві були мої “поезії” (??) перечитати і свій суд о них дати. На усе пристаю, тільки не на те, що Ви написали о Україні! ...Я щиро вірую в те, що там написав: Же, нім доля прийде, багато сліз і багато крові потече, багато рук перепрацює, багато богатирів-мучеників піде гризти сиру землю”.¹⁴

Шевченкова творчість була ахіллесовою п’ятою в ідейному арсеналі народовців.

31 жовтня 1874 року Остапа Терлецького обирають головою товариства і комітету “Січ”. За два роки “Січ” змінилася. Її діяльність набувала наукового характеру. Вечорниці “Січі” десь з другої половини 1873 року – це вже не “забавні”, а більш науково-дискусійні. Відтепер на вечорницях слухають відчит (довідь) з наукової або політичної тематики, а потім тривають запальні дебати. Терлецький був взірцем для товаришів у науковій роботі. 5 грудня 1873 року на вечорницях “Січі” він читає доповідь “Про секту штундистів на Україні”, у листопаді 1874 року організує диспут на тему: “Яких книжок нам потреба для простого народу”¹⁵ тощо. Товариство планує видавати щороку близько 10 книжок для народу, уряджувати конкурси на кращу “книжочку популярну”.

Головне, чого домагався Терлецький у “Січі” за перших років – це здобуття найновіших знань членами товариства. В листі до Драгоманова від 16 листопада 1874 року він пише: “Січ” сего року буде більше мусіла обмежитися на те, щоб собі самій добути сил через серйозну і ґрунтовну роботу”.¹⁶ З цією метою Терлецький і Драгоманов багато уваги надавали комплектуванню бібліотеки товариства. Цю роботу провадив особисто Терлецький. Ще в листопаді 1873 року його було обрано до складу комітету “Січі” як “книговика”.¹⁷ Від того часу аж до кінця свого побуту у Відні Терлецький займався бібліотечними справами “Січі”. Майже цілком за свої кошти він закупив книжки для “Січі” в Києві, про що свідчив Драгоманов, з ініціативи якого товариство передплачувало з 1874 року багато періодичних видань українською, німецькою, російською і французькою мовами, кількість їх перевищувала 20 назв.¹⁸ “Купованне книжок обмежуватися мусить на мої приватні средства. Я купую кілька можу...”,¹⁹ – писав Терлецький Драгоманову. У жовтні 1874 року Терлецький подарував “Січі” власну приватну бібліотеку. А 25 жовтня того самого року комітет товариства виніс йому подяку за заходи до відкриття читальні і збагачення бібліотеки. “Крім того, дав п.Терлецький свою приватну бібліотеку, складуючюся із зібрання найновіших діл німецької літератури до ужитку товариства”,²⁰ – читаємо далі в протоколі засідання комітету.

Заходами Терлецького бібліотека “Січі” збагатилася на літературу з історії й культури України, з природознавства, соціології та філософії. В ній були твори І. Котляревського, Ю. Федьковича, Л. Глібова, Я. Головацького, М. Костомарова, П. Куліша, В. Антоновича, І. Нечуя-Левицького, Т. Шевченка, М. Максимовича, М. Драгоманова, К. Ганкевича, Б.Спінози, І. Канта, Е. Гартмана, В. Вундта, Ч. Дарвіна, К.Маркса, Е. Геккеля, Д. Тіндалля, А. Ланге, А. Шеффле, Д.Мілля, В.Белінського, О. Герцена, М. Чернишевського, М.Некрасова, І. Тургенева, М. Салтикова-Щедріна та ін.²¹

Не можна тут обминути одну важливу ідейну перемогу Терлецького в “Січі” 7 листопада 1874 року. У товаристві відбулися вечорниці, на яких І. Горбачевський зробив доповідь на тему “Нерви і мозок”. Терлецький відкрив ті вечорниці вступною промовою як перші в його головуванні. На вечорницях був присутній один із головних керманів галицького народівства Стефан Качала (1815–1888). Горбачевський, як повідомляв Терлецький Драгоманову, в своїй доповіді “на підставі найновіших результатів науки доводив ідентичність мозку і того, що звичайно зветься душа”.²² Зрозуміло, що теологові Качалі (він був священником) наукове тлумачення психічної діяльності людини аж ніяк не могло сподобатися. Терлецький так описує поведінку Качали: “Уже моя вступна бесіда йому не подобалась, закидав мені космополітизм (?) і радикалізм, і таке інше. А вже відчит Горбачевського зовсім його осердив. “Коли ви хочете сею дорогою йти, то йдіть, я нею не піду, – сказав при кінці, – і відчит, і бесіда складаються у одну цілість, і я ні одним, ні другим не збудований”. Воно троха неприємна річ, але буде мала також свої неказані користи. Насамперед та користь, ... що “Січ” уже з самого початку ступила одверто на дорогу поступу; потому Качала знатиме, що Відень, то не Львів, і що тут зовсім інакше дивляться на

справи народні, як у Львові. І для того я дуже рад, що все сталося відразу, може, на “Січі” повіє свіжий вітер на галицькі справи”.²³

І, справді, вітер таки не забарився повіяти вже наступного 1875 року. Був він свіжий. Та чи рятівний?

Улітку 1875 року до Відня приїхав Сергій Подолинський (1850–1891), з яким Терлецький познайомився ще 1872 року. Його приїзд був пов’язаний із друкуванням соціалістичної літератури, про що вони домовилися раніше. Десь у червні-липні того самого року у Відні вийшла в світ “перша ластівка” з цієї літератури– книжечка “Парова машина”.

У липні Подолинський, Терлецький і Драгоманов з’їхались у Львові для конкретного ознайомлення зі станом суспільно-політичних справ у Галичині. Подолинський у відповідь на заяву Драгоманова про те, що в Галичині немає з ким працювати, заперечив: “Треба починати працювати з іншими галичанами... з “січовиками”. Ви б тепер не пізнали “Січі”, там усі тепер соціалісти... Ми вже вмовились з Остапом Терлецьким про видання соціалістичної газетки української у Відні. За тим тепер і їдемо в Росію, щоб зібрати грошей та знайти кореспондентів для газети”.²⁴ На доказ сказаного Драгоманову було подано “Парову машину”.

Та це не потішило Драгоманова, і, очевидно, було головною причиною того, що зустріч трьох видатних діячів тогочасного українського суспільного руху не дала очікуваних результатів. Драгоманов, звичайно (на той час старший віком, професор Київського університету), не вважав своїх молодших товаришів, котрі палали бажанням прислужитися революції, ненадійними людьми. Не дивувала його й їхня запальність, квапливість. Причина була інша, а саме: у 1875 році Подолинський і Терлецький– з одного боку, Драгоманов– з другого, порізному розуміли завдання українського національно-визвольного руху.

Подолинський і Терлецький поїхали до Києва, де проводирі Київської громади, спираючись формально на відсутність Драгоманова, який залишився в Галичині для мандрівки по західноукраїнських землях, не підтримали планів Подолинського– Терлецького, відмовивши в будь-якій допомозі.

Того самого 1875 року у Відні й далі виходять книжечки для народу “Про бідність”, “Правда”. На початку 1876 року вийшла четверта й остання з віденських брошур– “Правдиве слово хлібороба до своїх земляків”. На жодній з них не було зазначено автора, лише під заголовком кожної був напис: “Коштом і заходом В.Кістки”, тобто О. Терлецького. Автором “Парової машини” і “Про бідність” був С. Подолинський. “Правда” була перекладом брошури російського революційного народника В. Варзара (А. Іванова) “Хитрая механика. Правдивый рассказ. Откуда и куда идут мужицкие денешки”. Ця брошура В. Варзара, написана на основі праці Ф. Лассаля “Посередні податки і становище робітничих класів”, багато разів видавалася народниками в 70–80-х роках. “Правдиве слово...” належало також революційному народнику-українцеві Феліксові Волховському (1846–1914). Майже весь наклад “Правдивого слова...” було skonфісковано віденською прокуратурою. О. Терлецький як видавець і болгарський громадський діяч Я. Ковачев як друкар були притягнені до судової відповідальності за друкування літератури, що “підриває основи суспільності”. Судовий процес відбувся в жовтні 1876 року. Це був, за Франком, “перший в Австрії руський і загалом другий слов’янський процес виразно соціалістичного характеру”.²⁵ Суд виправдав Терлецького, хоча конфіскація брошури залишилася в силі, а над виправданим австрійська поліція встановила “пильну увагу”.

Брошури-“метелики” швидко розійшлися Галичиною, частково Східною Україною. На голови видавця і авторів звідусіль сипалися прокляття. У Києві вважали, що “метелики” спричинилися до видання Олександром II варварського Емського указу в травні 1876 року про заборону українського друкованого слова.²⁶ “Серед галицької суспільності поява тих брошур викликала великий переполох. Москвофільська публіцистика підняла крик про гнилий “західний комунізм і соціалізм”, що грозиться при помочи українського слова розбити Росію”,²⁷ писав Франко про резонанс “метеликів” у Галичині.

Війну віденським брошурам оголосили і народовці. “Правда” надрукувала 1877 року серію статей, спрямованих проти них. Сам редактор “Правди” Володимир Барвінський (1850–1883) зайнявся їх “критичною аналізою”. Він писав: “Переглянувши всі три книжечки: “Парову машину”, “Розмову про бідність” і “Правду”, бачимо в них неперечний вплив комуністично-соціалістичної пропаганди, яка вже від довгого часу ворухиться на Западі, а новшими часами проявилась між російською молодіжю”.²⁸ Далі подавався категоричний висновок: “Узнаємо пропаганду западного соціалізму і комунізму між нашим народом яко невідповідну і шкідливу”.²⁹ На довершення було вжито щодо Терлецького, так би мовити, організаційних заходів. У тих колах, де було відомо, хто криється під псевдонімом В. Кістки, народовці оголосили, що О. Терлецького виключено з “народної партії”. На що той відповів: “виключення прийшло троха post restum, бо я до львівської народної партії давно не належу”.³⁰

Віденські “метелики” в простацькій формі пропагували насильницьке повалення існуючого ладу, закликали народ до спільності дій, викривали експлуататорів-капіталістів і поміщиків. Особливо войовничим

бунтарством вирізнялося “Правдиве слово...” Ф. Волховського. Автор брошури закликав народ до збройного повалення царату: “А як прийде час, то і взятись за сокиру або косу, щоб стратити супостатів, що не хочуть правди”.³¹

Треба було бути стійким, мужнім борцем-революціонером, щоб, відкинувши “добрі” поради друзів і знаючи про можливі наслідки такого заходу, видавати “метелики”. Терлецький не тільки видав, а й розповсюджував їх та завзято боронив від ворожих нападів. Захищаючи брошури, він у запалі полеміки солідаризується з поглядами їхніх авторів. Прикметною з цього боку була відповідь Терлецького на дошкульного листа М.Бучинського, де той зневажливо поставився як до виданих книжечок, так і до праць Маркса. 6 січня 1876 року у листі-відповіді, що потім рукописно розповсюджувався серед галицької інтелігенції, Терлецький писав: “Ви, мабуть, знаєте, що всі ті метелики, і ті, що переведені з великоруського, і оригінальні, писані на підставі Марксових ізслідовань, і на се вже треба справді багато тупости, щоб Марксові ізслідовання назвати “теоріями, поставленими самою тупою із соціальних фракцій””.³²

Тут авторові доводиться, можливо, разом із деякими читачами зневіритися в Терлецькому-соціалістові (якби таким він сприймався). У пошуках виходу для трудового люду зі свого підневільного злиденного життя Терлецькому, як і багатьом європейським інтелігентам 70-х років, соціалізм у туманних загальниках видавався порятунком. Та справдешнім соціалістом Терлецький ніколи не був. Маю надію, що “соціалізм” Терлецького читач цілком з’ясує собі в наступному розділі.

Терлецького найбільше дратувало те, що дехто з народовців, демагогічно галасуючи про свою опіку над “нешасним народом”, нічогісінько насправді не робив для того народу. А найменші практичні заходи в пошуках розв’язання проблеми часто таврувалися як зрада, як злочин.

Відкидання огулом соціалізму провадилося з позиції віри, а не критики, аналізу, наукового заперечення. Ніхто з нападників не завдав собі праці аргументовано спростувати “соціалістичні” твердження Терлецького, довести хибність його і соратників діяльності. Навіть В.Барвінський, як бачимо, вдався до демагогії. Цілком доречно говорячи про неприйнятність для менталітету українців (з їхнім індивідуалізмом і “самостійництвом” особистості) соціалізму, він не вдався до копіткої аргументації, а просто обмежився загальниками. Лише б вони гарно та гучно звучали.

Судовий процес 1876 року тяжко відбився на становищі Терлецького. Його позбавили посади, він кілька місяців не мав роботи. Довго вагалися представники влади щодо поновлення Терлецького на роботі. “Тота непевність і неясність мого положення так мене розстроїла, що я нічогісінько робити не можу, ні читати, ні писати, ні робити що-небудь серйозного. А до того еще приходять і голод”,³³ – скаржився Терлецький у грудні 1876 року в листі до Драгоманова, який намагався полегшити його долю. Проте в листах тих же місяців Терлецький пише про свою готовність і далі служити народові, у нього й гадки немає міняти свої переконання або припиняти розпочату роботу; він тільки робить висновки з того, що сталося, та замислюється над своїми сподіваннями щодо “Січі”.

“Січ” посідає винятково важливе місце в житті Терлецького. Вона була ареною його громадської діяльності, тією ареною, яка поглинала і вгамовувала його прагнення практичної діяльності. Турботам про неї він віддає себе цілком – і свій час, і свій заробіток, і своє здоров’я. Із “Січчю” пов’язував свої надії та мрії Терлецький: у ній виростуть люди, які стануть його соратниками, котрі, повернувшись до Галичини, працюватимуть на справу визволення народу. З “січовиками” він збирався досягнути цілковитої перемоги над москвофілами та сподівався наблизити час, коли “в Галичині стане добре зорганізована партія істинних народовців-революціонерів”.³⁴

“Січ” 1873–1877 років (кількість її членів сягала 40) посідала, за загальним визнанням, провідне місце серед усіх інших слов’янських товариств у Відні. Заслуга в цьому належала майже цілком Терлецькому.

Заохочуючи членів товариства до наукової роботи, молодий вчений у 1875–1876 роках читає в “Січі” доповіді: “Постання великоруської народності”, “Шевченко і Некрасов”, “Дарвінізм і соціалізм”, “Січ” jako товариство літературне”. Поза тим бере активну участь у дискусіях з інших питань.

Зміст доповідей (особливо “Дарвінізм і соціалізм”) виявляє певний вплив ідей Маркса, що його на той час зазнав доповідач. Якраз 1875 року Терлецький вивчає перший том “Капіталу” Маркса.

Авторитет Терлецького в “Січі” був величезний. За одностайним визнанням членів “Січі”, а також Франка, Павлика, Драгоманова та ін., Терлецький у 70-х роках був ідейним проводирем і фактичним керівником товариства. Ще з юнацьких років провадячи громадську роботу, Терлецький набув багатого організаторського досвіду. “Він належав до тих, що вмiли об’єднувати наукові інтереси з громадськими, соціалістично-революційними”,³⁵ – відзначав М. Грушевський. “Січовики” шанували його, йшли за ним. “Симпатію мав таку велику, що багато товаришів горнулося до нього, приставало до руху не так з пересвідчення, як з любові до

нього”,³⁶ – згадував колишній “січовик”, письменник Григорій Цеглинський. Саме тому, мабуть, М. Павлик називає Терлецького “диктатором “Січі””: “Всі “січовики” за часу Терлецького занадто були придавлені його повагою, та через те найбільша частина їх не розвивалася самостійно, не бралася за справу з власного переконання”.³⁷ Можливо, в цих словах Павлика є частка істини.

Незважаючи на великий успіх діяльності Терлецького в “Січі” та на деякий вплив її на суспільне життя в Галичині, тепер, після процесу 1876 року, він усвідомлює безнадійність своїх сподівань на “власні кадри”, серед яких вирізняється Щасний Фелікс Сельський (1852–1920), майбутній громадський діяч-демократ, відомий медик. Але їх було мало. Це пояснюється тим, що студенти, які приїздили до Відня на навчання, були вже добре “заправлені” народовською або москвофільською “закваскою”; у них, як студентів, котрі навчалися на мізерні кошти батьків, було обмаль вільного часу читати ту літературу, що її пропагував Терлецький; їм хотілося краще навчатися в університеті, аби виправдати надії батьків, які чекали від них порядку. Застрашені були “січовики” й можливістю втратити державну службу, якщо їх діяльність спричинить недовіру влади, а то й судимість. Щодня з середини 1876 року їм нагадував про це приклад самого Терлецького. Вони добре знали й про його злиденне існування, і про його чималі борги. Врешті, виходило так, що Терлецькому вдалося за роки навчання (3–5 років) тільки відвернути своїх “підлеглих”, наслідуючи Павлика, від заскорузлості чи то москвофільства, чи то народовства, як вони вже роз’їжджалися великою імперією Габсбургів.

Тому, підсумовуючи свою чотирирічну діяльність у “Січі”, Терлецький 8 грудня 1876 року писав Драгоманову: “Забагато я думав на свої сили і на сили моїх тутешніх товаришів. Я думав, що стоїть тільки дати енергійний початок, а решта робитиметься уже спільними силами. Початок я дав, а спільних сил не найшлося ні в матеріальному відношенню, ні в моральному... В моральному відношенню поступ такий малесенький, що його зовсім не пізнашно. І оце мене остаточно убиває... Нехай би одиниця і пропала, нехай би її відтрутили від себе усі люди, – що ж в сім було б абсолютно прикрого і гіркого? Не такі одиниці пропадають марне! Ціль остаточно все-таки була б досягнена: почалось би було нове життя громадське, з новими людьми, з новими ідеалами, і у всій болесті мого упадку це все-таки було б для мене великою потіхою, що до того нового розвою у великій частині причинивсь я”.³⁸

У цій оцінці, звичайно, є применшення власних заслуг, але брак “спільних сил” давався взнаки і це руйнувало всі плани: від видань літератури до створення радикальної партії. Однак занепадницькі настрої минали. Драгоманов допоміг трохи коштами. Робота тривала. Терлецький, як і досі, працює в “Січі”, пише для видання Драгоманова статтю “Польська революція 1846 року”.

Не збирався Терлецький звертати зі своєї дороги “політичного життя”. Він далі йшов обраним шляхом, шляхом боротьби за національне і соціальне визволення рідного народу. І ні йоти сумніву не викликала заява Терлецького: “Та я не тільки голову свою..., але цілого себе, із усяєю своєю будучиною і кар’єрою покладаю “під обух влади”, коли того вимагатиме інтерес справи, котру я бороню. Ідуть і йшли ліпші люде під той обух, то чом не йти мені?”³⁹ Офірливість – характерна риса вдачі Терлецького.

Наприкінці 1876 – першій половині 1877 року Терлецький найбільше працював над перекладами творів європейських учених рідною мовою. То було виконання програми, яку уклали “січовики” з Драгомановим для ознайомлення України з науковою продукцією Заходу. Серед перекладів, які здійснив Терлецький, є частина праці бельгійського соціолога, історика й економіста Е. Лавельє “Про власність та її найпростіші форми”, реферати праць англійського захисника дарвінізму І. Люббока, німецького природознавця Карла Вільгельма Негелі, французького філософа Л. Карро. Переклав Терлецький статтю “Про ціну праці” німецького статистика, критика мальтузіанства Ернста Енгеля.⁴⁰

Під впливом праць учених-природознавців (Ч. Дарвін, Г. Гельмгольц, Е. Геккель та ін.) остаточно формуються філософські підвалини світогляду Терлецького. Головне в цьому процесі – становлення, замість засвоєного раніше в університеті ідеалістичного, позитивістського світорозуміння, опановування діалектичним методом пізнання. Засвоєння Терлецьким цих засад завершилось 1876 роком. Вирішальна роль у цьому належала, на наш погляд, студіюванню сучасної йому природознавчої і соціологічної літератури.

Але недовго займався Остап Терлецький перекладацькою, науковою, організаційною (в “Січі”) роботою. Наближався 1878 рік, який став фатально безталанним для всього майбутнього життя діяча-радикала і вченого.

Під час російсько-турецької війни 1877–1878 років у Галичині спалахують селянські повстання, пов’язані з марними надіями на визволення з-під австрійсько-польського ярма російськими військами, що пересувалися понад австрійсько-російським кордоном. Імперська державна машина потроєє пильність. Урядова польська шовіністична верхівка намагається довести Габсбургам свою відданість: у Галичині починається “нагінка за соціалістами”. У зв’язку з арештами у Львові Анни й Михайла Павликів, Івана Франка та інших, ревізіями й трусами по всій Галичині, у Відні заарештовано О. Терлецького і Щ. Сельського. Двічі, 16 і 18 червня 1877 року,

у Терлецького зроблено обшуки (в робочому кабінеті й на квартирі). 17 червня він був заарештований. Арешт здійснено на вимогу львівської прокуратури. Заарештованих було терміново як найнебезпечніших злочинців у кайданах (!) відвезено до Львова. Почалося слідство під арештом, що тяглося аж до січня 1878 року. Фізично тяжко переживав ув'язнення Терлецький. Унаслідок нервового напруження загострилася хвороба: “він у казні мав не раз 2–3 епілептичні напади на день. Яка була причина тої нелюдської жорстокості держати хворого чоловіка... в арешті, сього ніхто, мабуть, не зміркує”,⁴¹ – обурювався Іван Франко.

В ув'язненні Терлецький багато читає, “із нудів” пише віршовану “Поему о львівським криміналі”. Але там не міг він читати ту літературу, яка його цікавила. Тому в листі до Драгоманова скаржився: “Хотів би читати усе те, що Ви тепер видали, та не доходить до моїх грубих murів ніяке слово зі світа”.⁴² Ні хвороба, ні перспектива втратити посаду у віденській бібліотеці, ні тривалість слідства не зламали ні бойового духу Терлецького, ні його прагнень до політичної діяльності. Оптимізмом, вірою в свою справу віє від того самого єдиного, на жаль, відомого нам листа Терлецького з ув'язнення, де є й такі слова: “Багато я перемислив за той час увесь і маю надію, що якби усе так було зроблено, як я собі роздумав, то вже нешвидко буде новий процес”.⁴³

Тут, в ув'язненні, О. Терлецький вперше зустрівся з І.Франком. Усі підсудні в тому так званому третьому соціалістичному процесі в Австро-Угорщині обвинувачувалися в належності до таємного соціалістичного, насправді неіснуючого, товариства з Драгомановим на чолі.⁴⁴ Стосовно Терлецького, то в акті оскарження зазначалося: “До сього [соціалістичного і таємного.– Є. П.] товариства належить... соціаліст з переконання Остап Терлецький”, який не тільки не “пересяк згубним засадам комуністів, але думав також про їх розповсюдження між людом”, який знає особисто Драгоманова і кореспондується з ним, який “утримує живі і підозрілі зносини із заграницею, головно з Києвом, де рух соціалістично-революційний дійшов до великих розмірів”, який залучив до цього товариства і В. Навроцького.⁴⁵ Через страх впливу соціалістичних ідей пильній львівській прокуратурі Драгоманов уявлявся “емісаром русько-польської секції Інтернаціоналу”, а Терлецький – “ад'ютантом шефа партії соціалістичної в Галичині”, Київ – місцем соціалістичної революції, а запрошення Терлецьким Навроцького взяти участь у проектованому виданні української газети у Відні видавалося залученням до “таємного соціалістичного товариства”.

Поголос про “галицьких соціалістів” поширився по всій Європі. Особливо старалася польська і москвофільська преса в Галичині, що дедалі більше галасувала про небезпеку для монархії з боку “комуністів-русинів”, а “Истинные народолюбцы” так силкувалися, що вже сама львівська поліція перестала реагувати на їхні доноси й заяви. І польські шовіністи, і москвофільські політики прагнули скористатися з ситуації, щоб з допомогою уряду розгромити український визвольний рух.

Суд відбувався 14–19 січня 1878 року, але вирок оголошено було тільки 21 січня. Терлецькому ухвалено один місяць позбавлення волі. Своім вирокком буржуазний суд хотів залякати і паралізувати діяльність українських патріотів-радикалів.

У матеріалах процесу нас цікавить передусім поведінка оскаржених на слідстві і в суді. О. Терлецький та інші його товариші використали трибуну суду для пропаганди власних поглядів. І Терлецький, і Сельський, і Франко, і Павлик прагнули якнайбільше говорити про національну дискредитацію українців на рідній землі, про злиденне існування селян і робітників, викривали беззаконня влади, котра, порушуючи конституцію, переслідує їх за політичні погляди, за розповсюдження соціалістичної літератури.

І під час слідства, і в суді Терлецький заявляв: “Я з переконання соціаліст”. На одному з допитів він не приховував своєї думки, що “теперішній економічний устрій як в Австрійсько-Угорській, так і в інших державах... повинен бути змінений”.⁴⁶ Навіть таке визнання, на думку львівських суддів, заслуговувало на кару. Насправді так воно й сталося: буржуазні свободи, записані в конституції, цілком ігнорувалися.

Терлецький у своїх промовах то із сарказмом, то з іронією викривав “каламутні джерела” обвинувачень, закликав до радикальних всеосяжних змін у державі.⁴⁷

У своєму останньому оборонному слові Терлецький запрягався: “Може бути, що ваша совість і ваш обов'язок, панове судії, скаже вам прихилитися до внесення прокуратури, і тоді ви мене осудите. *Моя* совість і *мій* обов'язок каже мені вірно вистояти при моїх політичних переконаннях і при святій народній справі, котру я полюбив усім серцем і котрій служити буду, поки мого життя стане”.⁴⁸

Можна без перебільшення сказати, що цей судовий процес перетворився на короткий лекторій про тогочасні новітні суспільні, зокрема й соціалістичні, ідеали. Галицька преса висловлювала побоювання у зв'язку зі зростанням симпатій і прихильності в численній публіки до соціалізму й оскаржених.⁴⁹ Зал суду не вмiщав усіх охочих бути присутніми. “Цей процес дуже багато сприяв поширенню соціалістичної ідеї в Галичині, – писав згодом німецький соціалістичний щорічник. – Особливо вигідне враження справляють промови Остапа Терлецького (службовця публічної бібліотеки в Відні), Михайла Павлика та Івана Франка”.⁵⁰

21 січня 1878 року Терлецький був на волі. Ув'язнення відбував з 14 серпня до 14 вересня 1878 року. Наступного ж дня (22 січня) він написав листа до Драгоманова, в якому із задоволенням зазначав: “Боронились ми славно. Усі дивувались, що ми так сміливо і енергійно боронились”.⁵¹ Він був бадьорий, поривався до роботи. Зате настрої оточення зовсім не імпонували йому. Частина української суспільності Галичини, налякана “соціалістичним” процесом, оголосила бойкот молодим революціонерам. Слави нігілістів, антихристів, проскрибентів здобули собі Терлецький, Франко й Павлик у “богобоязливої Галичини”. Але їх це не застрашило.

У травні–червні 1878 року Терлецький замешкав спільно з Франком, Михайлом і Анною Павликами. Друзі надавали один одному всіляку моральну й матеріальну підтримку. “Часто бувало так,– писав про “комуну нігілістів” Франко,– що одного дня ми не знали, що їстимемо другого; з платою за помешкане опізнювалися часто; та найгірше боліло нас те, що вся руська суспільність, з виємком купки молодіжи, уникала нас як зачумлених”.⁵²

За матеріальною допомогою М. Драгоманова, Олени Пчілки та інших діячів культури Східної України навесні 1878 року Павлик і Франко розпочали видання українського революційно-демократичного часопису “Громадський друг”.⁵³ Терлецький був ідейним прихильником журналу, але активної участі в ньому не брав. Спонуканий Франком, він вмістив там тільки статтю-рецензію “Лихва на Буковині” на однойменну книжку професора Чернівецького університету Юліуса Плятгера, видану того року. Книжка соціолога-гегельянця претендувала на наукову працю з політичної економії. У статті Терлецький як зрілий ідеолог трудових низів викриває апологію капіталізму, партійність буржуазної соціології. Недарма ж серед творів, через які було конфісковано часопис, львівська прокуратура назвала і “Лихву на Буковині” Терлецького, якому інкриміновано розпалювання ненависті до державної влади.

Терлецькому треба було шукати якийсь вихід зі складної життєвої ситуації, бо, звільнений з роботи, він був позбавлений засобів до існування, а з репутацією політичного злочинця у “вільній” Австро-Угорщині на державну службу не брали. Нарешті, після перемов із друзями та деякими знайомими (насамперед з В. Федоровичем) було вирішено: восени 1879 року Терлецький, не зважаючи “на старі літа”, вступає на перший курс юридичного факультету Віденського університету.

Ця друга половина (1879–1885 роки) віденського періоду життя Терлецького багато чим відрізняється від першої. Навчаючись в університеті й одночасно заробляючи на прожиток, пригнічений хворобою, він змушений поступово залишати поле громадської й політичної діяльності, але натомість прагне не позбутися улюбленої справи наукової роботи. Терлецький став співробітником серійного видання “Дрібна бібліотека”, організованого Франком та його соратниками. Для цієї бібліотечки він переклав нову тоді працю Ернста Геккеля “Нинішня теорія розвою і її стосунки до науки”.⁵⁴

Року 1881-го Терлецький потішив демократичну читацьку публіку України працею “Робітницька плата і рух робітницький в Австрії в останніх часах”. У ній автор виступає як учений-економіст, котрий захищає інтереси робітників та інших визискуваних верств наголошуючи, що боротьба двох основних класів сучасного йому суспільства– пролетаріату і буржуазії– визначить майбутнє людства. Ця праця свідчить, що Терлецький був прихильником політичної боротьби пролетаріату.

Перебуваючи доволі тривалий час у Відні, Терлецький уважно стежив за подіями суспільного життя європейських країн, особливо переймався розвитком робітницького руху. “За політикою він слідив без упину. В газети й журнали всяких мов– він знав по-англійськи і по-французьки– так і загірився. Тільки не політика кабінетів та т. зв. великодержавна займала його, але більше класова, соціальна боротьба”,⁵⁵– писав про Терлецького один із “січовиків”, його особистий друг Ярослав Окуневський (1860–1929), майбутній доктор медицини, мандрівник, демократичний громадський діяч.

Коли Драгоманов запросив Терлецького до співробітництва в газеті “Вольное слово”, то з’являються там прекрасні його статті “Боротьба партій і рух робітників в Австрії” та “Останні селянські мітинги в Австрії”. Особливо цінною є перша стаття. Ці публікації відбили найвищу ідейну зрілість Терлецького. В них він показав найглибше своє розуміння робітницького питання. З неприхованою радістю пише автор про певні успіхи в розгортанні організованої боротьби міських робітників і селян проти експлуататорських верств в Австрії, з особливим задоволенням наголошуючи на зростанні серед них свідомого ставлення до власних групових інтересів. Якби не були перешкоди, але, за Терлецьким, рух робітників і селян за своє економічне визволення не зупинити. “А все-таки рухається”,– по-галілеївському закінчує він одну з названих статей.

Життя Терлецького з матеріального боку ставало дедалі нестерпнішим. Він навіть хотів залишити навчання в університеті. У листі до Драгоманова від 4 липня 1880 року читаємо: “Гадав’єм, що хоть при газетах зароблю на кавалок хліба, але і тут не йде; одні кажуть, що їм не потрібно мене, другі поперебріхують і с чого тут жити? А на село нема чого їхати, бо бояться приймати соціаліста! Попросту гонять з хати. Аж голова схне”.⁵⁶

Року 1883-го товариство “Січ” виступило з закликом до молоді Галичини влаштувати щорічні літні мандрівки краєм. Ця ініціатива “січовиків” була широко підтримана. В організації мандрівки 1884 року активну участь узяв І. Франко. Він написав спеціальний гімн для мандрівників. Пізніше в цих мандрівках брали участь і студенти зі Східної України. Під час мандрівок учасники виступали на сільських вічах з доповідями на політичні, економічні, науково-просвітні теми, а також з концертами. Ці мандрівки виявилися плідною формою роботи патріотичної інтелігенції серед селянства.

У першій мандрівці 1883 року Терлецький спробував створити підпільний комітет, який би координував усю визвольну роботу серед студентської молоді Галичини. Ця ідея Терлецького мала своїх прихильників, але до її реалізації не дійшло. Вона залишилась останньою спробою практичної організаційної роботи в громадській діяльності Терлецького.

У 1883–1885 роках Терлецький пише найголовнішу свою працю “Літературні стремління галицьких русинів (від 1772 до 1872 року)”. Історія написання її доволі цікава. 1883 року у Львові було створено комітет для організації видання творів В. Навроцького. До нього увійшов І. Франко. За рекомендацією Франка комітет звернувся до Терлецького з пропозицією написати біографію Навроцького. Листувався з Терлецьким у цій справі теж Франко. 10 травня 1884 року він писав Драгоманову: “Що з Навроцького святого не зліплять, за це ручить автор біографії Остап”.⁵⁷

Незважаючи на власну завантаженість, Терлецький у пам’ять про одного з найкращих своїх друзів охоче взявся до написання біографії. Замислив він її на тлі суспільного розвитку Галичини, почавши від 1772 року. Ще не сказавши ні слова власне про Навроцького, автор написав твір такого великого обсягу, що коли надіслав її до Львова Франкові для ознайомлення, той цілком резонно й “делікатно” відповів, що написане Терлецьким дуже цікаве, але комітетові потрібна лише біографія Навроцького, а надіслана праця вже за своїм обсягом може стати більшою, ніж цілий том творів Навроцького. Франко порадив Терлецькому продовжувати розпочату працю, а про Навроцького написати відповідно до вимог видання окрему біографію.

Так було й зроблено. Навесні 1885 року монографія в основному була завершена (доведена, правда, лише до 1865 року). За зауваженнями й порадою Франка Терлецький переробляв її, доповнював, поглиблював окремі питання. Те, що ми маємо тепер, – це третя редакція. Але Франкові так і не пощастило організувати власне видання, а більше не було де надрукувати Терлецькому свою працю. Хотіли “січовики” видати дослідження свого кумира, але через брак коштів не подужали. Вона лежала в рукопису майже десять років, лише в 1894–1895 роках Франко опублікував її в своєму журналі “Житє і Слово”, і то не цілком. Додрукував цю працю Франко 1903 року, вже після смерті Терлецького під назвою “Галицько-руське письменство 1848–1865 років”.

Франко називає “Літературні стремління...” найважливішим твором Терлецького, а розділи VII–XI вважає за “найліпше й найцінніше з усього, що лишилося нам у письменській спадщині Терлецького”.⁵⁸ Саме ці розділи Франко видав 1895 року окремою книжкою: “Знесене панщини в Галичині. Причинок до історії суспільного життя і суспільних поглядів 1830–1848 років. Написав Іван Заневич”. Він дає таку, досить правильну і, як на наш час, загальну оцінку “Літературних стремлінь...”: “Молодіж бачила тут першу пробу суцільного змальовання столітнього розвою Галицької Русі, пробу, вчинену чоловіком новочасним, з європейською освітою, переведену не з тісного конфесійного та церковного становища, як у Гарасевича та Малиновського (не говорячи вже про незугарність їх праць з чисто формального боку), і не з тісного язиково-національного становища, як у Головацького та Огоновського, а з далеко ширшим, соціально-економічним підкладом, з пильною увагою на економічні та духовні інтереси народної маси і з ненастанним підкресленням конечности тісного контакту інтелігенції з простим народом. Той партійний, публіцистичний характер просвічує із кожної сторінки Остапової праці; зайвий для історика, він був принадний і симпатичний для тої, особливо молоді громади, що привикла вважати Остапа своїм проводирем, провідником великих і незабутих обов’язків кожного інтелігента супроти робочого люду”.⁵⁹

До наведеної оцінки Франка залишається тільки додати, що праця Терлецького набула в основному історичного, а також літературознавчого характеру. До того ж вузькість історичної теми, низькоякісний щодо науковості матеріал, яким користувався Терлецький, негативно вплинули на ідейний рівень окремих частин твору.

Закінчивши 1883 року Віденський університет, Остап Терлецький за тогочасними вимогами відбуває тривалу адвокатську практику спочатку у Самборі, потім у Львові.

Матеріальне становище Терлецького не поліпшилося. Важко уявити, яким воно було, коли за всієї його терплячості до нужди, він писав 5 травня 1887 року Я.Окуневському: “Найелементарніших потреб життя не маю чим заспокоїти! Боже, коли тому буде кінець?”.⁶⁰ Злиденне життя забиравало сили, гасило мрії та бажання,

поглинало енергію. За 90-х років, дещо заробляючи адвокатурою, Терлецький допомагає своїй сестрі Ганні утримувати й виховувати дітей, віддає борги, які тяглись у нього ще з кінця 70-х років.

Усе далі й далі відходить Терлецький після 1885 року від громадської та літературної роботи. Знаючи іноземні мови (німецьку, англійську, французьку, польську, російську), він за дорученням різних осіб виконує перекладацькі замовлення. 1897 року для Франкового журналу “Житє і Слово” переклав статтю Бернарда Шоу “Фабіанці і фабіанізм”, для “Записок Наукового товариства ім. Шевченка” кілька років перекладав відділ хроніки з української на німецьку мову, інколи писав рецензії на нові книжки.

Як щирий народолоб О. Терлецький, працюючи адвокатом, був надзвичайно чуйний до запитів покривджених тогочасною дійсністю людей. А, як пише Франко, “він був дуже добрий правник, особливо в цивільнім фаху”.⁶¹ До нього зверталися молодші колеги за порадою й підтримкою. Так, наприклад, прохаючи про якусь допомогу з фаху, один із них із Перемишля 1901 року писав: “Добрі люди сказали мені, що Ви, Високоповажний пане товаришу, в таких случаях нікому своєї помочи не відказали...”.⁶² І справді, Терлецький нікому не відмовляв, коли тільки міг– допомагав.

У політичному житті Галичини 90-х років Терлецький майже не брав участі. Щоправда, він відвідував (здебільшого в товаристві з Франком) різні віча, зібрання львівської громади. Але на них не виступав, відмовчувався. Коли 1890 року було створено Русько-українську радикальну партію, ініціатором якої виступили друзі Терлецького Павлик і Франко, він і тут не виявив активності. Його запрошено на з’їзди партії, і сам він уважно стежив за роботою радикалів, але до діяльної участі з ними не брався. Можливо, певною мірою це пояснюється тим, що Терлецький не цілком поділяв програму радикальної партії (див. “Суспільно-політичні погляди”).

Водночас Терлецький боляче переживав свій відхід від громадської і наукової роботи. Він усе збирався повернутися до неї, але якось відкладав на “кращі часи”. Проте, знесилений життям, крахом своїх мрій про широку суспільну й наукову діяльність, хворобою, Терлецький не приховував своїх ідейних переконань, не відмовлявся від них і ними не поступався. У зв’язку з цим М. Павлик цілком правильно твердив: “Та хоть Терлецький і не брав участі в нашій політичній русі [90-х років.– С. II.], а проте в головному міг служити взірцем: він не зробив ніякої соціально-політичної помилки, а був вірний до смерті... своїм ідеалам”.⁶³ Про те саме писав Терлецький у листі від 9–11 листопада 1890 року до Миколи Шухевича: “Я признаю, що вже від довшого часу, від довшого, може, як би слід, я для своїх переконань не робив нічого. Але навіть як-бим і надалі не годен був нічого зробити, то межі мною і ретроградністю ціла пропасть. Як-ем не годен зі шкіри вискочити, так-ем не годен вискочити зі своїх переконань, бо вони так перейшли мені в кров і тіло, що без них я абсолютно немислимий”.⁶⁴ Терлецький до кінця днів своїх стояв на ідеологічних позиціях радикальної національної демократії, на захисті народних інтересів. Крізь роки урядових переслідувань, народовського цькування і життєвих скрут проніс Терлецький свої ідеали. Сучасники називали його за це незламним.

1 червня 1899 року Терлецького іменовано дійсним членом Наукового товариства ім. Шевченка у Львові. Він був членом історично-філософичної секції і правничої комісії цього товариства.

Того самого року Терлецький– доктор юриспруденції. Збирався він після докторату працювати в Заболотіві на Станіславівщині або у Збаражі на Тернопільщині.

Та чимало вже бажань не здійснювалося в його житті. Не судилося здійснитись і цьому. Захворівши на запалення легенів, виснажений організм його не здатний був уже боротись і 9(22) липня 1902 року Остапа Терлецького не стало. Поховано його на Личаківському цвинтарі у Львові. На кошти молодіжних організацій і Наукового товариства ім. Шевченка на могилі Терлецького було споруджено пам’ятник, на відкритті якого зі словом про друга-однодумця виступив Іван Франко.

На надгробкові зберігся промовистий напис:

*“Борцєві за ідею поступу,
незломимому характерові–
українська молодіж”.*

2.1.3. У КОЛІ СУЧАСНИКІВ

Остапа Терлецького глибоко поважала передова частина української суспільності. Він підтримував зв’язки з такими її представниками, як І. Франко, С. Подолинський, М. Павлик, Щ. Сельський, В. Гнатюк, М. Драгоманов, Ю. Федькович, В. Навроцький, М. Лисенко, О.Кобилянська,¹ Н. Кобринська, М. Зібер, Олена Пчілка, Ф. Вовк, А. Іонін, І.Горбачевський, В. Федорович та багато ін.

Із Іваном Франком Терлецький підтримував зв'язки з 1877 року (до того вони, напевне, знали один одного через листування Сельського з Франком) до кінця свого життя (з невеликими перервами). Між однодумцями була щира дружба. Франко допомагав Терлецькому матеріально, всіляко заохочував його до літературної роботи, до співпраці у своїх– і проєктованих, і здійснюваних– виданнях. На пропозицію Франка Терлецький брав участь в установчому засіданні редакції часопису “Товариш” у Коломиї в 1888 році.

Франко був першим біографом і критиком Терлецького. Його розвідка “Д-р Остап Терлецький. Спомини і матеріали” й сьогодні є однією з найкращих праць про Терлецького. Цінним для нас є визначення Франком творчого методу вченого. Терлецький, як наголошує Франко, прагнув зобразити у своїх творах чи то літературний процес, чи то політичну боротьбу в партійному висвітленні та й на широкому суспільному й економічному тлі. Водночас Франко критикує деякий схематизм методу вченого, якому важко було відійти від раз накресленого, ухваленого плану і зроблених інколи завчасних висновків.

Франко говорить про тісний зв'язок Терлецького з народом, із глибин якого він вийшов: “Остап Терлецький– се була натура високочесна і щира, глибоко пронята почутем своєї людської гідності, та при тім повна симпатій для всіх слабких, покривджених та гноблених людей”.² Такий портрет особистості Терлецького в загальних рисах. “Життя Остапа Терлецького цінне й важне для нас власне тим, що йому судилося жити й терпіти і проявляти певний вплив у Галицькій Русі в пору тяжкого перелому, і в додатку судилося впасти одною з жертв того перелому”,³– таке суспільне значення діяльності мислителя в оцінці Франка.

Високо оцінюючи ідейний зміст творів Терлецького, Франко наголошував на його заслугах у руйнуванні галицького рутенства, в будівництві “Молодої України” (це Франкова назва генерації 80-х років, що повела боротьбу з галицькою реакцією). Великий Каменяр закликав українську молодь вчитись у Терлецького громадської мужності, вірності рідному народові, його ідеалам, шляхетного служіння “найменшому братові”. “Франко підносив у своїй промові,– згадував один із сучасників,– великі заслуги Остапа Терлецького для поступу й культури і ставив його на зразок молоді”.⁴

Старший за віком, на час їхнього знайомства– досвідчений громадський і політичний діяч Терлецький справляв ідейний вплив на Франка, що відзначалося в літературі.⁵ Можливо, саме це відбилося на тому, що титан думки і праці щоразу вдячно згадував ім'я Терлецького. Дружба та співробітництво Терлецького і Франка– найкращий приклад взаємин ідейних побратимів.

Брак належного фактичного матеріалу обмежує наше уявлення про стосунки Терлецького і Сергія Подолинського. Проте безсумнівно, що суголосним ґрунтом їхніх зв'язків була активна практична суспільна діяльність. Якщо Драгоманов та інші демократичні діячі вважали, що в Україні треба, передусім, провадити просвітницьку роботу, то Подолинський і Терлецький думали інакше: вони стояли за революційну агітацію серед селян і робітників. Жагуче прагнення найрадикальніших реформ у суспільстві з метою найшвидшого поліпшення життя народу і національного визволення зміцнювало співробітництво цих двох вірних синів великого народу. Подолинському, здається, належала ідея та деякі практичні заходи здобути Терлецькому роботу в Одесі, коли той після процесу 1878 року залишився без засобів до існування. Але ті старання, головно через урядові перешкоди, не мали успіху. Взаємини між ними стали слабнути після 1878–1879 років і тільки важка невиліковна хвороба Подолинського (1881) перервала назавжди їхнє спілкування.

Складнішими були взаємини Терлецького з Драгомановим. І це зрозуміло, бо коли Франко, Подолинський, Павлик були з Терлецьким однодумцями, то ідейні шляхи Драгоманова з видавцем “Парової машини” і “Про бідність” не завжди збігалися. Традиційно критика вважала Терлецького, як і Павлика, Франка, Подолинського, Лесю Українку, учнем і послідовником Драгоманова. Такий погляд потребує уточнень і конкретизації. На правильному шляху розв'язання саме цього питання стоять дослідники І. Романченко і Д. Заславський у статті про Драгоманова в Українській Радянській Енциклопедії. Зазнавши впливу Драгоманова за початкового періоду своєї творчості і діяльності, всі названі діячі в ідейній еволюції набагато перевершили свого вчителя. При цьому можна беззаперечно твердити, що войовничий радикалізм, а часом і революційні настрої Драгоманова наприкінці 70-х– на початку 80-х років були наслідком впливу на нього саме тих діячів, до яких належав і Терлецький.

Уже 1873 року “січовик” Терлецький для Драгоманова “був цілком європеець по своїй науці і ідеям”.⁶ Отже, Драгоманов застав Терлецького на такому духовному рівні, до якого як до ідеалу він хотів піднести своїх співвітчизників. Для Терлецького то був лише етап. Для Драгоманова це було взірцем особистості громадського діяча. Про міру ідейного впливу Драгоманова на Терлецького можна судити з такого факту. Року 1875-го народовці, з метою послабити вплив Терлецького на “січовиків”, поширили версію про те, що Драгоманов (і взагалі Київ) недружньо ставиться до його роботи в “Січі”, осуджує її. І коли Драгоманов спростував цю побрехеньку народовців, то Терлецький у листі від 21 березня 1875 року написав йому: “Ми б і самі йшли тою

самою дорогою, що йдемо нині, бо наша робота не для забавки розпочата, та все ж дуже мене втішило, що ми таки не самі”.⁷ Невелике визнання впливу Драгоманова чується в цих рядках. Не варто, однак, забувати про інше. За рекомендацією і порадами Драгоманова галицький “європеєць” пізнав здобутки російської культури.

Широка громадська діяльність Драгоманова на еміграції була для Терлецького живим прикладом патріотичного подвигу. Драгоманов заохочував його до літературної роботи. Він і матеріально й морально підтримував Терлецького в поразках і прикрошах.

Драгоманов прихильно оцінював літературний талант Терлецького. Водночас резонно закидав Терлецькому, що той так боїться надрукувати щось “не першого сорту”, що взагалі майже нічого не пише. Їхні зв’язки остаточно обриваються з припиненням “Вольного слова”. Щодо ідейного впливу Драгоманова на Терлецького, то він відбувався у межах демократичного просвітництва і громадівського соціалізму.

Українська культура завдячує Терлецькому своїм збагаченням – появі письменниці Наталі Кобринської. Це він переконливим словом літературного критика надихав Кобринську на творчу працю. “Терлецький розумів її бажання, розумів її несупокій духа. Він піддав їй думку писати про все, що думає і говорить”, – зауважила згодом одна з товаришок Кобринської⁸. Під безпосереднім зворушенням від розмов із Терлецьким письменниця написала свої перші оповідання “Пані Шумінська” (“Дух часу”) і “Задля кусника хліба”, котрі він прочитав на вечорницях “Січі”. Під впливом Терлецького, як відзначав Павлик, “постала” творець Кобринська.⁹ Із вдячністю згадувала й сама письменниця про своє знайомство з Терлецьким.

Таку саму роль завдяки своєму вмінню спілкуватися з людьми відіграв Терлецький і щодо Кесаря Білиловського. Зокрема, під його впливом майбутній поет порвав із галицьким москвофільством.¹⁰

Франко справедливо наголошував, що для сучасників особистий вплив Терлецького “давав себе чути особливо в хвилях вагань і сумнівів, бо тоді звичайно він своїм спокійним, але рішучим словом освітлював шлях і піддержував захитаних”.¹¹ І за це, і за духовне збагачення, що йшло від нього, за вияв найцінніших чеснот любили, шанували, підносили Терлецького сучасники, особливо молодші. “Він був нашим духовним провідником і мав на нас великий вплив”,¹² – писав один із них. “Учителем щирим”, керманичем своїм вважала Терлецького студентська молодь Галичини 70–80-х років. Що ж до тогочасних “січовиків”, які безпосередньо спілкувалися з ним, то вони найщирішими словами подяки згадували свого Вересая (так у “Січі” за зовнішню схожість із відомим кобзарем Остапом Вересаєм звали Терлецького). Не інакше, як словами “духовний батько”, “незабутній товариш”, “дорогий приятель”, “найближчий друг” називають Терлецького у своїх спогадах колишні “січовики”. В їхньому освітленні, як писав один діяч радикальної партії, постать Терлецького “виступає в якійсь дивній ясності-ореолі: тихий, скромний і незнаний, він лишив нестерті сліди на цілیم поколінні. Неначе розплився сам, щоб об’являтися в діяльності всіх тих, кому доля судила зійтися ближче з ним”.¹³

І пізніші покоління української молоді з глибокою шаною ставилися до пам’яті одного з перших націонал-радикалів Галичини. Показовою в цьому розумінні була участь українських молодіжних організацій у збиранні коштів на спорудження й у відкритті надгробного пам’ятника Терлецькому 1903 року.

Найвищу оцінку своєї діяльності і творчості у найкращій частини українського суспільства Терлецький здобув тим, що боровся за визволення Батьківщини з-під іноземного гніту, розвивав ідеї суспільного поступу, непохитно вірив сам і переконував інших у неминучій їх перемозі. За цю непохитність вдачі Павлик порівнював його з “високим вогняним стовпом”, що був маяком для Галичини. Напевне, можна твердити, що до кінця 80-х років то був маяк, котрий із передових позицій часу освітлював шлях поступу Україні.

2.2. КРИТИКА ТЕРЛЕЦЬКИМ МОСКВОФІЛІВ І НАРОДОВЦІВ

Перш ніж перейти до критики Терлецьким москвофілів і народовців зауважимо, що, як перші, котрі присягались у відданості царській Росії і субсидувались її урядом, так і другі, які твердили про свою “самостійність”, завжди були лояльними щодо австрійського уряду, плазували перед ним, шукали в нього підтримки.

Уперше з критикою народовців і москвофілів в Україні з радикально-демократичних позицій виступив Терлецький. Для того, щоб ствердити новий, правильний у розумінні Терлецького погляд на пекучі питання життя, треба було дати бій старому. Це зробила його стаття “Галицько-руський нарід і галицько-руські народовці” (1874). Молодий демократ аргументовано критикує і відкидає методи роботи і програмні засади москвофільської й українофільської партій. Жодна з них, за Терлецьким, не може виконувати роль проводира народу. Чому?

Щодо москвофільської партії, то через те, що вона “зреклася самостійного мислення і ділання... і навіть не догадувалася, що помочі для народу треба шукати в самім народі і совісною роботою видобути з самого народу ті сили, які б йому дали можливість опертися шкідливим впливам сильного ворога”.¹ Москвофіли, говорячи про відродження народу, розуміли під ним перенесення “панських звичаїв” на “хлопську землю” з єдиною метою: власного панування. “Ім хотілось,— пише Терлецький,— панування над масою, а не рівноправності маси”.² На політичній арені (у сеймі, в Раді державній) москвофіли “політикували” завжди не так, як хотів народ, а так, як хотів іноземний уряд. Терлецький, як бачимо, свідомо викривав зрадницьку сутність москвофілів, їх маріонеткову роль у Галичині. “Замість стояти на сторожі народних інтересів, вони пішли у правительственні лакеї”,³— такий вирок оголосив Терлецький москвофілам у 1874 році.

Нищівній критиці піддав він і народовську партію. Оцінюючи її діяльність, Терлецький вказував, що “уся її політична робота виходить на дитинячу забавку”.⁴ Підсумовуючи свою критику обох суспільних галицьких партій, він писав: “І от вийшло, що ми... рука в руку йдемо з москвофільською партією в поглядах на народ. Наша “Зоря” і їх “Наука”, то собі ріднісінькі сестри”.⁵

Терлецький, таким чином, ототожнював, як це потім робив і Франко, практичну діяльність обох партій. Він відмовляв їм у праві бути провідниками народу через одне, найголовніше: вони не захищали інтереси народу, а стояли за свої, особні інтереси. Отже, обидві партії— чужі народові.

У критиці Терлецьким галицьких партій можна вловити його ідеал політичної партії. Він мріяв про створення в Галичині “партії істинних народовців-революціонерів”. Які ж вимоги ставив Терлецький перед справді народною політичною організацією? Основне: інтереси, які захищатиме вона, повинні бути лише інтересами трудового народу. Партія спирається насамперед на свій народ, з якого черпає для себе сили. Вона провадить активну політику. “Гріхом політичним” називав Терлецький інертне, бездійове існування партії. Партія, на його думку, є незалежною в своїх діях, самостійною в політиці. “Пасивність із політики,— повчає він,— може дуже швидко перейти у пасивність із привички; а коли яка партія раз своє політичне життя піддасть під чужу контролю, хоч би навіть під контролю *найщирішого прихильника*, то нехай вона не сподівається, що зможе коли-небудь стати чинним фактором у ненастанних політичних перемінах свого народу”.⁶ Терлецький вимагав від членів партії “критичного змислу” щодо власних справ, щодо життя своєї партії. Саме у бракові критичного чуття обох галицьких партій він вбачав одну з причин їхнього краху. Партія живе нагальними потребами народу, програма партії відбиває найновіші сучасні його ідеали. Вони випливають з “теперішнього життя”, йдуть з-поміж “самого народу”, з-під “сільської стріхи”, тобто джерел, що живлять партію. А не так, як у москвофілів, котрі для засад своєї програми взяли гасла “із-під передісторичних могил”, зі “старовітської минувшини” і “тими трупами, тими загнілими трісочками, тими мертвими і студеними, як камінь, споминами хотіли воскресити народ!”⁷ Партія займається питаннями “практичної вартості”, а не безпредметним теоретизуванням і балаканиною, як це є у народовців. Але водночас партія організує широке обговорення теоретичних питань. Терлецький вважає, що “дискусія над ними в публіцистиці і на вічах, ведена з научною видержкою”,⁸ має величезне виховне значення і для самої партії, і для народних мас. Партійна програма приступна для найширших мас та чітко викладає мету партії. Кінцевою метою партії, за Терлецьким, є піднесення матеріального й духовного становища народу. Партійна програма зобов’язана “класти головний акцент на економічну сторону нашого питання”.⁹ Молодий демократ запитує своїх сучасників-народовців: “Як же ми піднесемо його [народу.— Є. П.] положення, не виробивши собі ясної соціальної програми, не давши тій програмі відповідного її важності становища і акценту і не взявшись поволі за її практичне переведення? І на що здалася ціла наша програма, коли в ній не становитиме відповіді на се питання?”¹⁰ Так, критикуючи народовців, Терлецький викривав байдужість “Народної партії” до настійних інтересів народу і, насамперед, до соціальних питань його життя. Він уперше в Галичині натхненно (з певним обґрунтуванням) виступив із закликом до інтелігенції працювати над економічними проблемами, шукати шляхів для зміни економічного становища народу.

Стосовно інших настанов щодо політичної партії, то Терлецький наполягав на точному визначенні й дотриманні ідейних підвалин партії. Всяка ідейна плутанина неприпустима, бо вона загрожує, особливо за початкового періоду, існуванню самої партії. У “початковій фазі розвою партії нема, після моєї гадки, нічого небезпечнішого, як таке, може і несвідоме,— звихнення принципальної сторони”.¹¹ Такі головні вимоги Терлецького щодо політичної партії, яка справді хоче бути народною.

У критиці Терлецьким москвофілів і народовців (останнім він приділяв, звісно, більше уваги) виділяються здебільшого питання буржуазного реформізму, просвіти народу, націоналізму й шовінізму, патріотизму і відносин між народами.

Викриваючи фальшиве народолюбство народовців, Терлецький показав їх політичне боягузтво, практичну безпорадність, уявну громадянську сміливість. Народовці рекламували свою “любов” до народу, в ім’я його блага

писали до цесаря протести й петиції, організували народні віча. “Піклуючись” про той самий народ, вони організували кооперативні товариства, каси взаємодопомоги, товариства тверезості (для боротьби з алкоголізмом) тощо. Розуміючи обмежений характер заходів “Народної партії”, Терлецький стверджував інше: жодні такі товариства не порятують народ від визиску, голоду і духовного убозтва. Лише шляхом змін соціальних основ суспільства, на переконання критика, можна насправді поліпшити матеріальний добробут народу і піднести рівень його духовного життя. “Тут потреба,— твердив радикал,— не півмір, деклямацій, тут потреба основної переміни нашого дотеперішнього народного життя”.¹² А цього народовці найбільше боялись. Один з них (Євген Желехівський, відомий своїми мовознавчими дослідженнями) навесні 1873 року у листі до М. Бучинського навіть про доволі звичайні речі писав: “Я уважаю також демонстрації всякі, агітації, маніфестації за небезпечне безплідне діло”.¹³

Буржуазний лібералізм завжди викликав відразу в Терлецького. На Кулішеве гасло про єднання експлуататорів і експлуатованих він в одному з листів відгукнувся так: “Най його чорт бере з такою програмою і з його асоціацією капіталу з працею і праці умисловію з мускульною! Сказився старий, чи що!”¹⁴

Народовці другого періоду (саме їх критикує Терлецький) не могли приховати свій страх не тільки перед радикальними змінами, а й перед революційним словом. 1873 року Терлецький мав нагоду вислухати на зборах товариства “Січ” таку інтерпретацію Бучинським постаті Шевченка: “І шостий раз оце обходимо у “Січі” роковини богатиря не грізного і збройного, а богатиря мирного соревновання на полі культурнім”.¹⁵ Нетерпимо ставився Терлецький до такої та подібної примиренської ідеологічної роботи народовців серед народу. І коли вони ще й стали нарікати на народ за те, що він, нібито через свої лінощі й пияцтво, не підтримує їх, то Терлецький дав їм належну відповідь. Він наголошував, що байдужість народовців до “соціальних потреб” народу спричиняє байдужість його до їхніх політичних і національних прагнень. Викриваючи класову сутність цих прагнень, демократ заявляв: “Адже йому [народові.— Є. П.] все риба, хто буде визискувати його тяжку роботу, чи його неприхильні сусіди,¹⁶ чи такі ми самі”,¹⁷ тобто, зрештою, українські пани. Щодо нарікань народовської преси на народ, то справжній народолоб з нестримною люттяю, що з ним траплялось доволі рідко, писав: “Запоморочений, заполошений і збитий з толку своїм попівством і своїми параграфованими патріотами він [народ.— Є. П.], як пух марне загине. Не залле його горівка, а залле його уся та мізерія галицька, усі ті народолобці галицькі із заячою шкірою і заячим серцем. О бодай вас усіх із вашим курячим розумом!”¹⁸

Показуючи явну недостатність “півмір” народовців для поліпшення життя народу, Терлецький викривав їхній партійний егоїзм, гнівно засуджував фальшиве народолобство “Народної партії”.

Із протилежних позицій дивилися народовці і Терлецький на завдання освіти народу. “Народна партія” вважала головним у цій роботі ліквідацію неписьменності. Терлецький висміював такий вузький погляд на народну освіту. Народовські ідеологи, писав він, розглядають уміння читати й писати як “універсальний медикамент”, за допомогою якого народ може позбутися свого лихоліття. Уміння читати й писати є “на погляд людей, що займаються у нас просвітою, тога животворна сила, що годна все нагромаджене зло направити”.¹⁹ Спростовуючи панаційну дію елементарної письменності, Терлецький підкреслює, що нею не поліпшити економічне життя народу.

На противагу народовському розумінню народної освіти Терлецький висуває своє. Друковане слово, за Терлецьким, має “знайомити народ із важнішими придбаннями найновішої науки таким способом, щоби... винести з читання книжок яку-небудь користь”.²⁰ А саме: книжки, що пишуться для трудового народу, мають висвітлювати його буденне життя, реальні відносини, що існують між різними верствами населення країни, показувати йому способи, через які він може вийти “з теперішнього некорисного економічного положення”. “Загалом сказавши,— підсумовує Терлецький завдання книжок для народу,— великий натиск кладуть на цілу економічно-соціальну сторону руського питання”.²¹

Терлецький не погоджувався з тим, що народовська література для народу, видавана львівською “Просвітою”, складалася майже виключно з книжечок на церковні і релігійні теми. А поодиноким виданням на інші теми також штучно надавалось релігійне забарвлення. Наприклад, в одній із брошур, де викладалися початкові знання про дихальні органи людини і вміщено схему роботи серця, автор про мету свого оповідання у вступі заявляє таке: пояснити, як Бог у людині все “мудро створив”, що таке дихання і чому все живе мусить дихати. Наприкінці брошури той же автор робить теологічний висновок про те, що “той дивний порядок в природі— же тоє, що одному шкодить, другому помагає— бачить чоловік своїми очима і своїм розумом і величає силу сотворителя!”²²

Терлецький вважав, що не слід плутати науковий виклад про речі з релігійним.

Уболіваючи за якість народної просвіти, Терлецький відзначав безбарвність слова, сухість викладу, однотипність, повторюваність в церковній літературі народовців. “Ті гроші,— писав Терлецький,— котрі ми видали

на печатання біографій святого Миколая, святого Онуфрія і т. д., і т. д., ми кинули в болото, а читателі час той, котрий ужили на перечитання тих біографій, також кинули в болото”,²³ бо вони не збагатили ні почуттів, ні думки читача. Народовські книжечки, писані на низькому освітньому рівні невмілим способом викладу, Терлецький справедливо назвав літературною “макулатурою”. На настирливе своє запитання: “Чи справили вони [народовські книжечки.– *Є. П.*] народ на дорогу, по якій він міг дійти до самосвідомості політичної і економічної?”,²⁴ – народний просвітник здобувався лише на негативну відповідь. А саме задовільна відповідь на це запитання, за Терлецьким, має надати правильне скерування всій партійній роботі у сфері народної просвіти. Терлецький не тільки публічно критикував і викривав народовський курс народної просвіти, він у практичній роботі протиставляв йому свій. Твори Т. Шевченка, переклад праці “Нинішня теорія розвою і її стосунок до науки” Е.Геккеля, віденські “метелики” тощо – ось напрям народної просвіти, за який боровся Терлецький.

Нешадно викривав Терлецький погляди з національного питання народовців і шовінізм москвофілів.

Українофільська партія, “поставивши собі оборону етнографічної відрубності свого народу за єдину майже свою ціль ... дуже швидко дійшла до того, що окрім свого народу нічого більш не бачила на світі ... що почала ідеалізувати все, що складало прикмети народу, а зневажати все, що діялося поза вузькими його границями. Вона попала в такий ексклюзивний націоналізм, що майже зовсім відсунулася від ширшого духовного життя”.²⁵ Розпочавши 1874 року таку критику “ексклюзивного націоналізму” народовців, Терлецький потім її ніколи не припиняв.

Від середини 70-х років народовці обминали всі інші аспекти суспільного життя народу, акцентуючи загальну увагу на “відрубності” нашого народу від польського і російського. Вони не тільки повторювалися (про це йшлося у попередні десятиліття боротьби), а й штучно роздмухували проблему, бо на той час українство давно ствердило свою етнічну самобутність, а з появою Шевченка – національну (цей процес був загалом спільним як для Наддніпрянщини, так і Галичини). “Товчення” народовцями “відрубності” звужувало проблеми народного буття. Для Терлецького така постановка питання була неприйнятна, воно для нього поставало і ширшим, і глибшим, і осяжнішим: від піднесення національної свідомості серед населення і визиску його до об’єднання українського народу в єдиній державі та визволення його від іноземного гноблення. Усі проблеми, їх аспекти і “сторони” в житті свого народу для Терлецького склалися в єдине питання – українське (руське) питання.

Критикуючи намагання народовців звести українське питання лише до “відрубності”, Терлецький твердив, що через такий їхній “ексклюзивний націоналізм” Галичина може позбавитися ознайомлення і запозичення кращих досягнень у культурі, в науці, в народному господарстві і суспільному житті інших народів. Якщо український народ хоче домогтися “нового життя” і свого відродження, “він мусить волею-неволею оглядатися за помочою поза вузькі границі свого краю. Інакше він мусить починати ab ovo і заки дійде сам із себе до становища нинішньої культури... пропаде марне”.²⁶

Спостерігаючи за селянським рухом в Австро-Угорщині, Терлецький відзначає, що націоналістичними гаслами треба користуватися обережно. “Дуже сумним явищем” назвав він забарвлення в “національно-німецький колір” рішень селянських мітингів в Моравії. Націоналізм (тут – німецький) може спровадити весь селянський рух на “хибну дорогу”²⁷: не дати консолідуватися селянам різних національностей.

Нищівно таврував Терлецький польський і російський великодержавний шовінізм та імперіалізм.

Не за “народну Польщу”, як це зображалось, а за “Польщу 1772 року” воювали з Росією і Австро-Угорщиною польські шовіністи, “бо не за свободу свого народу, а за пановання над другим, руським, народом Польща”²⁸ тепер [1863–1864 роки.– *Є. П.*] проливалася кров”.²⁹

Терлецький ненавидів російських великодержавних шовіністів та їхніх adeptів у Галичині – москвофілів. Викривав їхню ідеологію – панславізм, – та літературу, якою “справно” постачалася Галичина московськими слов’янофілами. Терлецький називав слов’янофілів за шовіністичне оп’яніння “самодурами”. Критик відзначав, що панславісти підтримували російський імперіалістичний централізм, реакційна місія якого полягала “в борбі проти поступових ідей Західної Європи”.³⁰

Остап Терлецький щиро любив свій рідний український народ. Йому він вірно служив усе своє життя, віддавши і свої знання, і особистий добробут, і здоров’я, – все, що тільки людина має. Патріотизм Терлецького ґрунтувався на знанні свого народу, на розумінні здійснення конкретних заходів для поліпшення його життя, на відданості йому і, нарешті, на тій науковій і радикальній діяльності, яка повинна була, за Терлецьким, привести народ до визволення. 1874 року молодий демократ, заперечуючи народовський патріотизм і протиставляючи своє розуміння його, говорив: “Намість патріотизму, керуючогося сліпими чувствами ... поставити патріотизм, операючийся на твердих основах реальної науки, ясного зрозуміння інтересів народних, патріотизм розуму, котрий не шукає невдач, але і неугинається перед ними”.³¹

Просто таки нетерпимий був Терлецький до фразерського “параграфованого патріотизму” народовців. Їхні елегійні розмови “про побитий рідний народ”, про “неволю ньеньки” тощо і разом з тим їхня цілковита бездіяльність і беспорадність обридли були йому ще в студентські роки, коли він 1870 року написав на них саркастичний вірш, який не можна утриматися, щоб не подати тут майже цілком:

*Нема в світі, пане брате, як мої телята,
Одне буре, друге чорне, решта сорокати,—
Як ся зійдуть до купочки, стануть говорити,
То не треба і Громаду³² на раду просити.
Чи газету видавати, чи протест писати,
На усе мої телята знають раду дати...
... Дуже люблять свою Неньку і свій степ широкий,
Ходять по нім, розмовляють, узявшись під боки.
Як їм часом тяжко стане носити кайдани,
Повилазять на могили і мечуть мосьпане.
Задруть хвости аж під небо, добувають волі,
Телячими копитами орють чорне поле.—
Часом візьмуть народови очи отверяти,
І для него популярні книжочки писати.
Продають їх дуже тано, бо самі купують,
Навіть часом і за дармо декому дарують.
Як же дуже допече їм польсько-русска банда,
Тоді сходяться до купи, пишуть меморанда.
А як схочуть Тарасову нам'ять звеличати—
Зачинають у Стрільниці³³ на залі співати,
Одно тонко підтягує, другеє басує,
А третєє, найдурніше, вірші декламує.³⁴*

Терлецький викривав “бездушний урядовий патріотизм” народовців і москвофілів, який “в публічному державнім житті проявлявся лиш в тім сліпим послушенстві для уряду, котре називає ся патріотизмом лиш в казармах”.³⁵ Картаючи народовців, Терлецький писав, що вони свій патріотизм “по два гульдени продавали” тим, кого проголошували своїми ворогами. У душі щирого служіння народові, безкомпромісної любові до нього впливав він на молоде покоління. Всупереч народовцям і москвофілам Терлецький будив у своїх сучасників почуття істинного патріотизму. Один з його сучасників із вдячністю писав: те, що ми “зрозуміли дух нашої історії, тої невпинної боротьби демосу проти шляхетсько-польського утиску й визиску, се завдячуємо ми, віденці, Остапові”.³⁶

Не мирився Терлецький зі ставленням москвофілів до Східної України. “Русская народная партия”, хоча і підтримувала з нею зв'язки, ігнорувала цю частину нашої Батьківщини, трактуючи її завжди як “єдиную неделимую Русь”. До речі, лінії культурних зв'язків, наприклад, 60–70-х років не лише москвофілів, а й народовців з діячами Східної України до певної міри демонструють їхню партійність. Так, москвофіли листувалися з Сильвестром Гогоцьким і редактором реакційного “Вестника Юго-Западной и Западной России” К. Говорським (з ними, зокрема, підтримував зв'язки Яків Головацький). У правобічних народовців такі лінії зв'язків: А. Вахнянин— П. Куліш, М.Подолінський— П. Куліш, О. Партицький— О.Кониський, В. Барвінський— О. Кониський та ін., у лівобічних— М. Бучинський листувався з П.Житецьким, І.Рудченком, О. Русовим, А. Іоніним. Підтримувалися також зв'язки між О. Терлецьким, Щ. Сельським, Я.Окуневським і М. Драгомановим, О. Терлецьким і С.Подолінським.

Терлецький у своїх працях показав плідний вплив культури Східної України на Галичину. У зв'язку з цим чимало теплих, приязних і водночас науково цінних думок висловив Терлецький щодо тієї частини України, яка стогнала під владою російського імперіалізму. Висвітлюючи історію міжслов'янських зв'язків Галичини у першій половині ХІХ ст., він відзначав: “Найбільшу користь і найбільше зближення галичани мали, розуміється, зі своїми рідними земляками на Україні”.³⁷ Саме з впливом Наддніпрянської України пов'язує Терлецький початок нової української літератури і виникнення суспільного руху в Галичині. “Енеїда” Котляревського, збірки пісень Цертелева і Максимовича, оповідання Квітки-Основ'яненка, поезії Гребінки мали “дуже благодатний” вплив на Галичину. “Під їх безпосереднім впливом і заохотою,— писав Терлецький,— стали і наші галицькі писателі писати по-народному. Їх писання дали початок нашій літературі в Галичині”.³⁸ Піддавшись цьому впливові, галицька

інтелігенція згодом прийняла "...також і мужицький напрям у літературі".³⁹ Духовні зв'язки Галичини зі Східною Україною Терлецький простежує з 30-х років до першої половини 60-х років XIX ст.

На українську культуру вчений-патріот дивився як на єдину для обох частин України, як на справу спільну й тотожну щодо свого розвитку. З цих принципів він піддав справедливій критиці міркування М. Максимовича про долю української мови. Свого часу Максимович у листі від 22 квітня 1840 року з Києва до Дениса Зубрицького писав: "У нас, в империи Русской, русским языком стал великорусский язык, которым и говорим, и пишем, и думаем как языком общим, живое употребление и в Украине (в образованном классе народа) имеющем... У нас не может быть словесности на южно-русском языке, а только могут быть и есть отдельные на оном сочинения— Котляревского, Квитки (Основьяненка), Гребенки и других. Южно-русский язык у нас есть уже как памятник только, из которого можно обогащать великорусский или по-преимуществу у нас русский язык... Но для русинов Австрийской империи живой язык— южнорусский; пора языка польского для них давно прошла; пора великорусского языка для них еще не наступила".⁴⁰ Далі Максимович похвально відгукувався про те, що Зубрицький засвоїв російську мову, проте закликав його і галицьких письменників писати по-українському. Така непослідовна, плутана позиція Максимовича була на руку москвофілам. Вона по суті підтримувала їхню "теорію" про українську мову як наріччя російської, заперечувала майбуття української мови. За це і вхопилась москвофільська пропаганда. Ретроград Я. Головацький 1863 року видрукував цей лист Максимовича, надихаючи москвофілів авторитетом видатного вченого на боротьбу з українською мовою. Терлецький назвав листи Максимовича "баламутними", такими, в яких "не було жодної логічності". "Недобровільні двозначності Максимовича", за Терлецьким, у 40-х роках не звертали на себе уваги, пізніше ж, у 60-х роках, вони стали актуальними, на їх "двозначності" грали шовіністи-москвофіли. Заперечуючи Максимовичеві щодо вживання української мови лише в Галичині, Терлецький резонно запитував: "Чому ж лиш у галичан? Чому і не в українців? А коли в українців ні, то, очевидячки, і в галичан ні".⁴¹ Безперечно, у суперечці Терлецького з Максимовичем істина була за галичанином.

Але не тільки галицька література має "завдячити своє духовне і моральне піднесення"⁴² Східній Україні. Їй же зобов'язаний і суспільно-політичний рух у Галичині. Не галицькі обставини, за Терлецьким, спричинилися до піднесення цього руху в 60-х роках, а "оживлений народний рух, переданий з України Галичині і, розумієся, головно Тарас Шевченко".⁴³ Терлецький вказує на великий "моральний борг" Галичини перед Наддніпрянщиною. Розповідає він і про палку любов до Великої України своїх галицьких земляків, серед котрих найменший прояв байдужості до неї вважався "народним злочином". Найбільше "залежні,— твердить Терлецький,— були галицькі русини від духовного життя рідної їм закордонної України".⁴⁴

Така оцінка Терлецьким культурних зв'язків обох частин України відповідає історичній правді. Вона свідчила про абсурдність москвофільської доктрини і послідовно підкреслювала вплив демократичних сил Наддніпрянщини на суспільно-політичне і літературне життя Галичини.

Проте історична ситуація змінилася, надавши можливість Галичині віддячитись Наддніпрянщині, і впливи набули зворотного напрямку. Після заборони українського слова російським царатом (Ємський указ від 18 травня 1876 року) Галичина взяла на себе весь тягар підтримування української культури. В Галичині друкувалися твори українських митців, в ній знаходили притулок політичні вигнанці, створювалися, передусім у Львові, всеукраїнські видавничі, наукові, пресові, громадські інституції. А Наукове товариство імені Шевченка піднеслося до рівня неофіційної всеукраїнської академії наук. Переміщення на якийсь час (до революції в Росії 1905–1906 років) українського духовного центру до Галичини відбилося у відомому визнанні заслуг цього краю перед Батьківщиною: "Галичина— П'ємонт України".

Не слід забувати про те, що здобутки українства на терені Галичини, насамперед досягнення високої національної свідомості, що добродійно вплинула на історичні події останніх десятиріч, стали можливими також завдяки запровадженню австрійської конституції 1867 року. Можна очікувати подібної живодайної місії від Конституції України, прийнятої 1996 року.

Йдучи за історичною правдою і переймаючись широю вірністю до рідного народу, Терлецький, маючи на увазі Наддніпрянську Україну, пророче писав: "там, а не в Галичині, лежала *будучність* народу, і кому байдуже було до нещастя головної часті руської землі, тому мусило бути байдуже до долі всього народу, той не мав для нього ні серця, ні любові".⁴⁵

Не за параграфами конституцій, патентами, цісарськими указами і циркулярами любив Терлецький свій народ. Боляче відбивались у душі Терлецького найменші поразки на суспільно-політичній ниві Батьківщини. Тут, здається, не завадить висвітлити причину його хвороби. Сам він не любив про це розповідати, але, коли його запитав Франко, Терлецький відповів, що він сильно був вражений занепадом народовських видань у 1865 році. Близько сприйнявши цю невдачу як катастрофу народної справи, що й викликало нервовий зрив молодого

організму 15-річного юнака, він захворів. Франко, не маючи відповідних архівних документів, відніс таке пояснення до lapsus memoriae Терлецького і пов'язав причину його хвороби з переживаннями від нещасного кохання.⁴⁶ Але, виявляється, Терлецький правильно пояснив причину свого захворювання. Він захворів у 1865 році і через хворобу пропустив 1865–1866 навчальний рік.⁴⁷ Франко ж вважав, що він захворів улітку 1867 року. Пропуск “в студіях” через хворобу після гімназії в 1868 році, про що пише Франко, був уже другим.

“Параграфованому патріотизмові” народовців, аристократичним турботам про “єдину Русь” москвофілів Терлецький протиставляв свій, шевченківський, патріотизм. Своїм дійовим патріотизмом він, радикал-демократ, допомагав українському народові боротися за своє визволення.

О. Терлецький обстоював дружбу, співробітництво між народами, обмін духовними цінностями, досягненнями в усіх галузях народного господарства. З цього погляду щодо науки він казав: “Бачивши живими очима в історії західноєвропейської науки, що криве, а що просте, що добре, а що зле, а що нездале, ми маємо те дуже вигідне становище, що не потребуємо на своїм ґрунті нагромаджувати того самого сміття, котре тепер *західноєвропейські народи* із своєї хати вимітають, а можемо чистий і незасмічений ґрунт наш відразу засівати здоровим зерном теперішньої науки”.⁴⁸

Особливо Терлецький наголошував на важливості встановлення дружніх відносин і взаємоповаги між українським і російським, українським і польським народами.

Терлецький закликав до глибокого і найширшого ознайомлення з культурним життям Росії, до встановлення з нею сталих контактів. Його стараннями і на його кошти бібліотека товариства “Січ” збагатилася великою колекцією російської літератури. Він тривалий час передплачував (з Відня) такі російські видання, як “Вестник Европы”, “Отечественные Записки”, “Неделя”, “Нива” та ін. У 1881–1882 роках Терлецький співпрацював у російськомовних газетах “Южный Край” (Харків), “Труд” (Київ), “Вольное слово” (Женева).

Терлецький, як і Драгоманов, був активним пропагандистом досягнень української культури в Західній Європі (згадаймо його піклування про збагачення українською літературою бібліотеки при Віденському університеті).

Терлецький викривав фальш “державної великоруської культури”. Про одного з її діячів– Михайла Погодіна– він писав, що той “не хотів знати нічого в Росії, як лиш одну офіціальну народність, віру і літературу, і для тої єдності вимагає від інших народностей “по необхідности тяжелых жертв”.⁴⁹ Цю Росію Терлецький називав “московським деспотизмом”, політику якого таврував нещадно. В російському самодержавстві він вбачав гнобителя волелюбних народів. Про це Терлецький писав: “Ми знаємо, що весь той зовнішній блиск, усе те поверхове могутество держави, то лиш нові кайдани на народи, яких воно не допускає до свобідного внутрішнього розвою, до вільного громадського життя, до морального і матеріального гаразду”.⁵⁰

Терлецький закликав знатися з демократами Росії, з тією “Великою Руссю”, котра “випущеного на волю Шевченка приймала...як поета народної свободи і гарячого противника кріпосного права з дуже великим поважанем і щирими симпатіями”,⁵¹ котра зі “щирим ентузіазмом” сприйняла оповідання Марка Вовчка, що їх перекладав російською мовою І. С. Тургенєв. Саме цей гурт російських діячів “додавав народному рухові українському багато моральної сили”.⁵² Так, “голоси, які з табору російської демократії почали доходити до москвофільської партії, були на все схожі, тільки не на симпатичний відгомін”.⁵³ А серед тих голосів прозвучав голос М. Г. Чернишевського (“Національна безтактність”). У боротьбі з москвофілами, як бачимо, Терлецький посилається і на нього. Дальші розшуки і дослідження листування (наприклад, з В. Смирновим), особистих контактів Терлецького з російськими революційними народниками, з редакцією газети “Вперед!”⁵⁴ та поїздок до Цюріха у 1874–1876 роках мають відкрити нам важливі сторінки в історії українсько-російських зв'язків.

Терлецький був переконаний, що “той день, коли обставини присилують ту державу [Росію.– С. П.], щоб вона перестала вганятися по далеких краях за кєрвавою добиччю і звернулася до мирної праці над свободою і культурою своїх народів, ми повитаємо як новий період поступу і цивілізації не лиш усіх інших народів, але й нашого рідного”.⁵⁵ Немає сумніву, що “новий період поступу і цивілізації” він вбачав у переході Росії до демократичного суспільства, що все ще залишається проблемою нашого часу.

Терлецький, обстоюючи ідею тісних зв'язків між слов'янськими народами, наполегливо робив усе для зміцнення дружби, особливо між тими з них, яких гнобила габсбурзька монархія. 1875 року він поставив перед “Січчю” завдання: “познакомитися із народним рухом поєдинчих слов'янських народів і запровадити принаймній у себе слов'янофільство реальне, здорове, угрунтоване на науковім і літературнім ізслідованню теперішнього слов'янського життя”.⁵⁶

Терлецький таврував галицьких послів до віденського парламенту, які замість солідарності і допомоги “дразнили і визивали представителів інших слов'янських народностей, підпираючи сліпо ворожу слов'янам

централістично-германізаторську політику...”⁵⁷ австрійського уряду. В Австро-Угорській імперії вбачав він таку саму душительку народів, як і Росія.

Австрійський уряд розпалював національну ворожнечу між народами, лицемірно називаючи таку політику “угодою народностей”. Викриваючи колоніальну сутність цієї політики, Терлецький писав: “Угоди австрійських народностей робляться...завше в такий спосіб, що який-небудь народ припруть до стіни і душать, щоби другому народові май більше простору було”.⁵⁸ Він вірив у силу пригноблених народів, вірив, що вони зможуть скинути австрійське колоніальне ярмо. Коли австрійський міністр юстиції по-фарисейському заявив, що для кращої реалізації політики “угоди націй” доведеться зупинити чинність конституції і статут преси, то український радикал з цієї нагоди резонно запитував: “А що, якби прийшов такий час, щоб для легшого перепроводження угоди [між націями.– С. П.] застановити і усю Австрію?”⁵⁹ Для справжньої угоди між націями падіння імперії було б найнадійнішим засобом! І сталось воно аж 1918 року.

Терлецький близько знав життя південно-західних слов'ян. У часи боснійсько-герцеговинського повстання (1875–1877) проти Оттоманської імперії з України та з Росії через Відень їхало багато добровольців на допомогу своїм братам. Вони знали адресу Терлецького на роботі в університетській бібліотеці (мабуть, київські громадівці давали їм ту адресу) і доволі часто навідувалися до нього по допомогу, просили добути зброю. Про це сам Терлецький згадував: “І я став віденським агентом добровольців: торгував і пробував їм револьвери та рушниці у Gassera, добирав їм ятагани та інші Mordinstrument”.⁶⁰

Слід тут згадати й такі факти: саме за часу названого повстання Терлецький вивчав мову народу Герцеговини, діяльно заходився коло організації слов'янської бібліотеки у Відні, ідею якої подав С. Подолинський.⁶¹ Цікавими для нас, але, на жаль, дуже маловідомими є стосунки О.Терлецького з сербським депутатом віденського парламенту Марком Балабановичем,⁶² котрого розшукувала віденська поліція за зв'язки з Терлецьким. Ймовірно, що саме з М. Балабановичем провадив Терлецький 1875 року переговори про видання брошури “Парова машина” С.Подолинського та інших сербською мовою.⁶³

Критика Терлецьким москвофілів і народовців мала наступальний, бойовий характер. Правда, їй іноді бракувало конкретності, визначеності вживаних термінів, хибила вона часто й на брак наукової аргументації, що підмінювалася міркуваннями з позицій “здорового глузду”. Проте Терлецький показав, що, як ідеологія москвофілів і народовців, так і практична їхня діяльність є такими, що гальмують справу суспільного поступу України.

2.3. РАДИКАЛІЗМ ТЕРЛЕЦЬКОГО

Тут ми підходимо до того моменту в дослідженні, коли треба визначитися з місцем Остапа Терлецького в історії української суспільно-політичної думки. Іван Лисяк-Рудницький твердить: “У новітній українській суспільно-політичній думці можемо виділити чотири головні напрями: демократично-народницький, консервативний, комуністичний та інтегрально-національний. Перші два неподільно панували до Першої світової війни...”¹

Якщо консерватизм був репрезентований концепцією “Історії русів”, позицією греко-католицького духівництва в Галичині, поглядами пізнього Пантелеймона Куліша, самостійництвом Миколи Міхновського, монархізмом Павла Скоропадського, то народництво мало набагато ширше коло репрезентаторів: і кирило-мефодіївці, і “хлопомани”, і “громадівці”, і українські народники (А.Желябов, В. Дебогорій-Мокрієвич, Д. Лизогуб, М.Кибальчич, М. Ковалевський), і С. Подолинський, і М. Драгоманов, й І. Франко, і діячі Української революції 1917–1918 років (М. Грушевський, В. Винниченко, С. Петлюра та інші).

Терлецький посідає місце серед діячів народництва з певними своїми особливостями. До того ж народництво не було моністичною течією. Лисяк-Рудницький говорить про неї як про плюралістичну.

Визначити місце і роль діяча в даному разі можна за двома критеріями: розумінням (теорією) настійних проблем доби та способом (методом) їх розв'язання.

Спочатку простежимо за позицією Терлецького в аграрному, робітницькому і національному питаннях.

Терлецький добре знав сучасне і минуле життя свого народу. Інтереси селянства, найбільшої частини народу, були йому особливо близькі. Багато уваги захисту цих інтересів він приділяв за 70-х років.

1874 року Терлецький вважав, що “усі питання нашої народної теперішності зводяться на одне головне питання, перед котрим усі інші питання сходять на другий план, і...тото питання єсть питання хлопське”.² Він закликав передову інтелігенцію Галичини працювати саме над його розв'язанням.

Життя галицького селянства, на думку Терлецького, після 1848 року не поліпшилось, як про це твердила офіційна пропаганда. Цілком розуміючи певне прогресивне значення для Галичини буржуазної революції в Австрії, Терлецький кілька разів наголошував, що від неї селянству не стало легше жити. 1878 року він писав: "...його [селянина.— С. П.] положене економічне і соціальне і в відношенні до других верств суспільних і до держави не змінилось ні на крихіточку проти давніших часів".³ Навпаки, розвиток капіталістичних відносин на селі посилював експлуатацію селян, погіршив і без того їх злиденне життя.

Причини посилення експлуатації селянства за капіталізму Терлецький вбачає у появі нових визискувачів— буржуазії та її держави. Ті нові визискувачі разом із представниками експлуататорів минулого— аристократією— зробили саме існування селянина нестерпним. Це було свідченням того, наскільки міцно і довго зберігались у Галичині феодальні відносини та як вони вживалися з капіталістичними.

Ніяких змін в економічному становищі галицького селянства не сталось і після запровадження конституції 1867 року. Як був селянин виконавцем надмірних вимог своїх панів, так ним і залишився, дарма, що йому "дали права австрійського обивателя і убрали його в новий, конституційний, хомут".⁴ Як раніше, так і тепер його "єдине призначення— робити на других". Буржуазія лише юридично закріпила і підпорядкувала це "призначення" селянства на свою користь. Отже, "окрім усіх тягарів, які на мужика накладає теперішня держава, теперішнє попівство і панство, він ще мусить платити податок за те, що його революція 1848 року зробила "вольним" чоловіком".⁵

Великою бідою для селянства 70–80-х років було лихварство, яке прискорювало процес розшарування галицького села. Цей процес, за Терлецьким, триватиме доти, доки на селі не залишаться сільський пролетаріат,— з одного боку, і "великі капіталісти"— з другого. І навіть державні закони з аграрного питання мають на меті сприяти такому поділу села. Земельні магнати за допомогою буржуазних законів підпорядковують собі безземельного селянина, вириваючи його з рук "всякої дрібної п'явки", зокрема лихварів. Терлецький правильно визначив тенденції розшарування капіталістичного села, хоча за 70-х років тлумачив їх спрощено. Правда, на початку 80-х років він бачив на селі не лише пролетарів і "великих капіталістів", але й інші прошарки (поземельну аристократію, селян-землевласників).

Важливо відзначити, що Терлецький наголошував на неспроможності будь-яких заходів для припинення пролетаризації села. Ніщо не спинить цього процесу (ніякі товариства заповоги, жодні закони), бо він є властивою рисою капіталістичного розвитку села. Руйнування господарства дрібного землевласника, його зубожіння, зростання сільського пролетаріату, розквіт лихварства— все це відбувається за капіталізму не внаслідок містичних вад (пияцтва, лінощів, нецтва) селянства, як це доводили окремі буржуазні соціологи, а внаслідок соціальних причин. Критика Терлецьким у зв'язку з цим Ю. Пляттера цілком наукова. "Показується,— писав Терлецький,— ... що мужик підпадає під лихву не для того, що він мужик руський, румунський, польський або німецький, але для того, що він мужик, значить, малий продуцент, і що тепер, коли і в рільництві бере верх фабричний спосіб продуктування, він зі своїм дрібним господарством так само не може витримати конкуренції і мусить пропадати, як пропадає дрібний ремісник в промисловій продукції, бо продуктує він і менше, і дорожче, і гірше".⁶ В силу дії економічних законів потрапляє галицький селянин до рук лихваря, а не через те, як вважав Пляттер (уже не стільки як соціолог, а більше як соціолог-расист), що він належить до народу, який є "істотою, повністю не розвиненою з морального та інтелектуального погляду".⁷ Терлецький стверджує, що лихварство набуло поширення не тільки на Буковині і в Галичині, але й у Німеччині, де воно теж довело "нарід до упадку". Соціальна природа селянина як дрібного виробника однакова в усіх країнах, звідси однакова і його доля. І причини бідувань селянина криються не в природі його національного походження, а в природі його соціального становища. Поліпшити долю селянина можна лише заходами соціального характеру.

Але якими саме заходами можна поліпшити долю селянина? Що для того треба робити?

Над цими питаннями працювала передова суспільна думка в Галичині, зокрема один з її кращих представників 70-х років Володимир Навроцький. Проте лише тогочасні радикали, а серед них і Терлецький, найбільш правильно відповідали тоді на це питання.

Для успішного розв'язання аграрного питання, за Терлецьким, треба мати ясну "позитивну програму", яку б можна протиставити буржуазним доктринам. Такої програми селянство ніколи не мало, тому воно і не змогло позбутись "економічної неволі". Терлецький засуджував стихійний селянський рух, називаючи його "інстинктивними проявами самооборони". Стихійність руху і "загальні фрази" ("жити, як Бог велів", "любити інших, як братів", "бажати правди" та ін.)— головні причини поразок селянських заколотів і повстань у минулому і сучасному. "Загальні фрази", якими підмінювалася "позитивна програма", були настільки абстрактними, повними "неясністю понять", що "баламутили" голови селянським проводирям, позбавляли їх можливості правильно орієнтуватись у подіях, особливо під час тих або тих невдач. І все через те, що селяни та їхні керівники

не мали “ясного зрозуміння тої “правди”, за котру вони боролись і не знали, як її водворити на землі”.⁸ Свідомі навіть лише своєї мети, своїх інтересів селяни, за Терлецьким, змогли б позбутися визиску. В цьому виявилась обмеженість розуміння Терлецьким соціального становища селянства взагалі, за капіталізму зокрема. Ця обмеженість, вочевидь, була наслідком переоцінки ролі просвіти народу, що так добре засвоїв Терлецький ще народовцем.

Серед інших причин поразок селянських рухів він відзначав і те, що селяни боролись з поодинокими фактами соціального зла, з окремими особами. Їхня боротьба взагалі “усувала лиш особи, але не дотикала панівної системи, котра ті особи витворила, на місце ладу, котрий поборювала, не ставила жодного нового ладу”.⁹ Отже, за Терлецьким, завдання селянського руху полягає в тому, щоб змінити панівну систему суспільного порядку і, таким чином, домогтися свого визволення.

За “позитивною програмою” Терлецького розв’язати аграрне питання можна лише з переходом на “господарство громадське і то лиш тогди, коли сам економічний розклад приготує ґрунт для його великого цивілізаторського завдання”.¹⁰ Соціолог не виклав докладніше своє розуміння “господарства громадського”, котре має ошчасливити знедоленого селянина. Проте в таких його твердженнях відбилися впливи “громадівського соціалізму” Драгоманова, общини-“миру” російських народників, що йшли до нього через Сергія Подолинського.

Легко помітити, що впевненість Терлецького в повній неминучій пролетаризації селян, в підготовці самим ходом капіталістичного розвитку соціалізму (“велике цивілізаторське завдання”) є відображенням сприйняття ним марксистських догм. Цього економічного фаталізму Терлецький не зміг позбутися і в 90-х роках (про те йтиметься далі), що зв’язувало його ініціативу та суб’єктивну волю в пошуках розв’язання селянського питання.

На початку 80-х років Терлецький близько познайомився з селянським рухом в Австрії. Оригінальні думки, висловлені ним з цього приводу, вигідно збагатили його “позитивну програму” з аграрного питання. З приємністю відзначав Терлецький пробудження солідарної свідомості трудових мас: “Цю свідомість ми вже ясно бачимо у новітніх проявах руху серед селян і міських робітників в Австрії”.¹¹ Проте, за Терлецьким, рівень цієї свідомості ще невисокий, що позбавляє австрійських селян “самостійних поглядів” і робить їх “похвостачами” у провідних буржуазних партій.

Терлецький доволі добре орієнтується у внутрішніх напрямках селянського руху. Провідну роль в Австрії в тому русі займають селяни-землевласники, свого роду “сільська аристократія” (багачі), а сільський пролетаріат ще не заявив “про себе публічно”. До сільського пролетаріату Терлецький відносить халупників, коморників, наймитів, а також “дрібних фермерів”. Таке визначення Терлецьким сільського пролетаріату в основному правильне, але йому бракує точності: “дрібні фермери”, можливо, стануть наймитами, але поки вони ще володіють певною кількістю землі, з якої живуть, до сільського пролетаріату не належать. “В селянському русі,— пише він,— поки що не бере участі сільський пролетаріат, а тільки, так би мовити, селянська аристократія (Grobbaauer), котра намагається захистити себе від обертання в пролетарів, від переходу її землі в руки капіталістів і банків. Це, в сутності— консервативний рух...”,¹² але Терлецький певен, що і сільський пролетаріат включиться у визвольний рух, змінивши тим самим напрямок самого руху. Його впевненість ґрунтується на аналізі дійсності, на знанні законів капіталістичного розвитку села. А саме на тому, що неможливо “якими-небудь паліативами зупинити процес заборгованості і обезземелювання селян, який так швидко розвивається, то можна сподіватись, що рух селян-землевласників перейде і до халупників і зійдеться з рухом фабричного пролетаріату, від котрого селяни тепер ще тримаються на боці”.¹³ Так Терлецький передбачає майбутню солідаризацію з рухом промислового пролетаріату в ім’я боротьби зі своїми визискувачами.

Терлецький відзначив і таку рису тодішнього селянського руху як консервативність його ідеології, відставання її від сучасних потреб і завдань. Таке відставання він пояснює тим, що селяни, займаючись “лише своїм господарством”, були віддалені від суспільного життя країни. Тільки “збільшення тиску капіталу”, лихварів, з одного боку, й агітаційна робота політичних партій, з другого, спонукали селян включитись у боротьбу за свої права. Але з якими ж ідеями, поглядами, вимогами з’явилися вони на політичній арені? Терлецький відповідає: “...з тим запасом ідей, які у них були тому двадцять п’ять— тридцять років, у момент пережитого ними великого перевороту: скасування кріпосних робіт, котре їм зобразили як благодіяння, яке йде з волі імператора. Вони і тепер стали під прапори консервативної партії, від якої вони емансипуються значно повільніше, ніж фабрично-заводські робітники”.¹⁴ Такими були оригінальні міркування Терлецького: результат його творчого підходу до аналізу суспільних явищ.

Буржуазне суспільство Терлецький розглядав як таке, що економічним розвитком доведено до ступеня, “...де нарід уже розпався на дві зовсім ворожі верстви: капіталістів і пролетаріат”.¹⁵ Між цими верствами (інколи вживає “класами”), що народжені одним і тим самим соціальним ладом, триває боротьба тільки “о житє і смерть”. Від неї залежатиме майбутнє людства.

Пролетарі, які боронити “давню вже не мають чого, ані землі, ані власного кута їм уже ніхто не відбере, бо вони вже його не мають”,¹⁶ ведуть злиденне існування. До того ж чисельність міського пролетаріату, до якого він відносив лише фабрично-заводських робітників, безупинно зростає за рахунок розореного селянства і подавленого в конкурентній боротьбі “малого продуцента” (ремісника, дрібного промислового виробника), створюючи у промислових центрах “резерву робітницьку”.¹⁷

Причинами, що витворили робітницький рух, Терлецький вважав “нужду і голод” пролетарів. Найближчою метою пролетарського руху є “оборона від голодної смерті і забезпечення прав робітницького народу перед капіталом”.¹⁸

У класовій боротьбі, яку провадять робітники Австро-Угорщини з буржуазією, остання перебуває у вигідному становищі. Буржуазія, як панівний клас, поставила собі на службу державний апарат, чого не мають робітники. Буржуазні партії, з якими габсбурзька “династична бюрократія” після 1848 року поділилася владою, добравшись до державної центральної машини та її автономно-провінційних копій, “звичайно, думали не про те, щоб послабити або навіть перебудувати ці машини, а про те, щоб заставити їх служити собі і спрямувати на своїх політичних і національних противників і суперників”.¹⁹ “Нахабними” методами австрійський “ліберально-мещанський” уряд придушує будь-які спроби організації між робітниками. Поліція забороняє зібрання робітників, висилає енергійних робітничих організаторів на околиці імперії. Зрештою, пише Терлецький, дивуватись нічого, бо “теперішній склад і лад державний якраз устроєний так, щоб капіталові улегшити і можливим зробити свободний рух і життя. До того привів державу весь хід цивілізації: ми живемо в епосі капіталізму”.²⁰ Однак Терлецький вважав, що робітницький рух дедалі ширшатиме і розростатиметься.

Високо оцінив Терлецький такий засіб боротьби робітників, як страйки. Описуючи страйки робітників вугільних копалень у Богемії, він так підсумовує їх наслідки: по-перше, досвід страйків просвітлює “хаос політичних понять” у свідомості робітників, що страйкують. Хоча Терлецький першорядного значення надавав ідейній боротьбі, полеміці, диспутам, але зумів помітити і піднести значення практичної боротьби: досвід страйків вносить у цей “хаос” промені світла. По-друге, хоч “страйк не досяг безпосередніх результатів, але моральне його значення велике. Він просвітив робітниче питання в Австрії і показав робітникам, що вони не можуть надіятись ні на кого, крім себе”.²¹ Страйк згуртував робітників, показав силу їх єднання. Практика перших страйків і демонстрацій переконала робітників, що мусять розраховувати тільки на свої власні сили, що від буржуазних партій і урядів, навіть найліберальніших, годі чекати захисту. “Лиш на самих себе вони покладають надію і на свою власну силу”,²² – узагальнював Терлецький досвід робітницького руху в Австрії на початку 80-х років XIX сторіччя.

Не уникла обсервації Терлецького і така риса виступів робітників, як конкретність їхніх вимог. (В цьому він вбачав теж перевагу робітницького руху перед селянським). Своїх вимог – 10-годинного робочого дня, політичних свобод – робітники, на думку Терлецького, обов’язково доможуться. Позитивно оцінив він цю “добру сторону” робітницького руху: “Рух тримається за конкретні, буденні явища, явища життя робітників і зрозумілий навіть для найменш освітлених індивідуумів, і те, що він губить на якості своїх ідей, виграє на кількості своїх учасників”.²³ Задоволений тим, що зростають лави робітницького руху, Терлецький водночас боявся, щоб за “буденністю” вимог робітники не втрачали “на якості своїх ідей”: ширшої боротьби з буржуазією за повне звільнення від визиску.

Кажучи про слабкі сторони робітницького руху, Терлецький відзначав брак організації, “яка б зграйно вела всю масу робітників”, і “ясно виробленої програми” у них. Проте Терлецький був певен, що “той же самий хід розвитку економічного, який дав силу вищим класам, пробуджує і в нищих класах [селянському і робітницькому. – С. П.] свідомість їх класових інтересів, а звідси недалеко до освідомлення необхідності самостійної організації для захисту цих інтересів”.²⁴

Умовою успішної боротьби робітників Терлецький вважав необхідність дійсної політичної свободи в країні. До того часу, доки вони не матимуть свободи друку, товариств та інших “елементарних основ публічного життя”, важко, за Терлецьким, говорити про задоволення вимог робітників. Уже перші кроки виступів робітницького класу показали йому, що він “зв’язаний не тільки економічно, але і політично. Він, отже, домагається передовсім усунення цієї загороди”.²⁵ Не беручись вбачати тут розуміння Терлецьким залежності економічного звільнення пролетаріату через політичне, зауважимо лише, що він стояв за розгортання не тільки економічної, але й політичної боротьби пролетаріату з буржуазією, за створення ним, крім професійних об’єднань, і політичних партій.

Терлецький був прихильником об’єднання зусиль робітників і селян у боротьбі за свої соціальні вимоги. Таку позицію він ґрунтував на спільності інтересів цих верств. Розглядаючи народ Галичини як селянський – “мужицький”, Терлецький на це вказував так: “Історія робітницького голоду і холоду – це історія нашого власного

народу... Наші матеріальні і культурні інтереси солідарні з інтересами робітницькими”.²⁶ Австрійські робітники ведуть важку боротьбу “...за своє існування, і так само як для них, так і для нас від результатів тої боротьби залежить уся наша культура і матеріальна будучність”.²⁷

Даючи оцінку розгортанню робітницького руху в Австрії на початку 80-х років, Терлецький писав: “Радо вітаємо й ці смирні прояви робітницького публічного життя яко початок руху ширшого, котрий і в Австрії видвигне, замість нерозумних і дитинячих національних сварок, на перший план питання соціальне і дасть робітникам можливість боронити своїх прав з луччим успіхом, як дотепер”.²⁸

З цього твердження Терлецького аж ніяк не випливає нехтування чи ігнорування ним національного питання. Тут соціолог говорить саме про “національні сварки”, роздмухувати котрі так добре вміли імперські австрійські політики, щоб спокійно панувати. Зрозуміло також, що домогтися, скажімо, 10-годинного робочого дня можна було успішніше, якби робітники різних національних країв імперії солідаризувалися щодо такої вимоги.

Для Терлецького було цілком зрозумілим, що національне питання переплітається і пов’язане з усіма соціальними питаннями. Будь-яке соціальне питання залежно від історичного контексту легко може перерости в національне.

Свого часу Терлецький аргументовано викривав спекуляції провідних австрійських політичних партій з національного питання. Так, буржуазно-ліберальна партія залізничних тузів, банкірів і великих промисловців зовсім не з німецького патріотизму висуває на перший план “німецько-національні інтереси” і присягається у своїй любові до німецького народу, а лише тому, що “під плащем “боротьби за німецьку культуру” їй найлегше і найвигідніше захищати свої інтереси і егоїстичні претензії великого капіталу”.²⁹ Те саме стосується і клерикально-феодалної партії, партії земельних магнатів, яка намагається захищати інтереси інших, зокрема слов’янських народів. Це вона робить тільки для того, щоб заручитися підтримкою слов’янських представників у державних та інших інституціях імперії для боротьби з буржуазно-ліберальною партією. Ця критика Терлецького австрійських партій була своєчасною і мала політичне значення.

З погляду розв’язання найголовнішого питання свого народу— звільнення від іноземного гніту, то, за Терлецьким, національне визволення України пов’язане з соціальною ситуацією доби.

Патріот-борець за вільну Батьківщину сподівався, що об’єднання українців в єдину державу настане внаслідок розвалу як Російської, так і Австро-Угорської імперій. Пророчі сподівання!

Як бачимо, для розв’язання висвітлюваних питань Терлецький вимагав корінних, суттєвих змін. З цього боку він був радикалом. Так його і називають старші і молодші дослідники вільної української науки. Та таких самих змін домагаються і революціонери. Обсяги понять “радикал” і “революціонер” перетинаються, але збігаються не повністю. Тому Терлецького називають то радикалом, то революціонером навіть ті самі дослідники.³⁰ Але ніколи термін “радикал” не застосовують до тих з числа революціонерів, які закликають (“К топору зовите Русь!”) чи застосовують для втілення своїх ідеалів насильство (якобізм).

За советських часів Терлецького “нагороджували” ярликом “революційний демократ” (тобто прибічник насильства. І авторів цих рядків доводилося робити те саме у своїх публікаціях про Терлецького за 60-х років).

Певний відгомін дискусій про “червону революцію” як метод розв’язання українського питання знаходимо в “ентузіастичному листі”,— як його назвав М. Павлик до Бучинського від 17 вересня 1874 року (після повернення Терлецького з Києва). Академік К.Студинський (1868–1941), надрукувавши цей лист, зауважив, що у ньому бракує однієї картки, тобто двох сторінок. Разом з цим листом Терлецького Студинський опублікував (з чернетки) і відповідь на нього Бучинського. Ось що писав Бучинський у листі-відповіді Терлецькому: “Не можна холоднокровно читати відомість про негодованне на Галичину київської братії. Яко “stimulus”³¹ й “spitzer Sporn zum Handeln”,³² “грізьба” [погроза.— С.П.] давно засуджена цілим світом, та незрівняним сміховищем окриває вона людей, котрі усього блага і миру, і мирних реформ молять для Росії і для себе, рекомендуючи нам демократичну, червону революцію яко єдине для нас спасінне. NB, не говорю на вітер, а на автографи опираюся”.³³ Для ясності скажемо, що Терлецький писав Бучинському про те, що в Києві засуджують діяльність народовців як невідповідну народним інтересам, що він, Терлецький, при цьому “стояв теж в опозиції до теперішнього проводження справ народних ві Львові”.³⁴ Отже, напевно в утраченій картці Терлецького (можливо, саме тому вона не збереглася) йшлося про “червону революцію”.

Для нас важливо, що Терлецький чітко заявляє: стояв в опозиції до народовців у питанні ведення народних справ. Свою “опозицію”, як знаємо, Терлецький виклав у широковідомій статті 1874 року в “Правді”. І жодного його слова на користь “червоної революції”!

Щодо насильства у розв’язанні суспільних проблем, то маємо ще свідчення Терлецького в судовому процесі. Ось що він говорив у цьому зв’язку на суді 16 січня 1878 року: “Коли під чинною пропагандою мається

розуміти бунт або “*zamach*”, то річ очевидна, що ніхто не може мені закинути такої чинної пропаганди. Уже сам спосіб життя мого, а що ще важніше, реальні стосунки в Галичині не допускають такої пропаганди, хоть би навіть з моєї сторони була охота до ширення моїх переконань політично-наукових в такий спосіб... економічні стосунки в Галичині не допускають такої пропаганди, котра мислима лиш там, де розвій економічної дезорганізації доведений, хоть почасти, до того ступені, де нарід уже розпався на дві зовсім ворожі верстви, капіталістів і пролетаріат. У нас, як я це уже перше помітив, та дезорганізація тільки що почалася і пропаганда до бунту не мала б, отже, тепер навіть із соціалістичного становиська ніякої розумної підстави і ніякої практичної цілі”.³⁵ Хоча це було сказано Терлецьким для свого виправдання на суді, але немає підстав йому не вірити, тим більше, що ці міркування Терлецького відповідають духові інших його висловлювань, в котрих не підтримується ідея насилля чи то у формі народної революції, чи збройного повстання, чи іншого суспільного катаклізму.

Того-таки року Терлецький звернувся до часопису “Громадський друг” Павлика– Франка з рекомендацією не друкувати статті “драстичного тону”, войовничо-революційного змісту, що дало підставу декому з дослідників твердити, що від 1878 року Терлецький зрікся революційності.

Для здійснення революційних змін, проведення реформ необхідно, знову і знову наголошує Терлецький, займатися просвітою народу: “Перепровадження тих *великих реформ*, яких домагається соціалізм, вимагає передовсім народа свідомого своєї правди, своїх сил і своїх інтересів, отже, народа образованого. Дати народові тоте образование, научити його боронити овочів своєї праці, вияснити йому, що теперішні економічні стосунки піддержують теперішню його неволю матеріальну і моральну і *подати йому способи для освободження се* єдиноможлива і єдинорозумна соціалістична пропаганда”.³⁶ Цю пропаганду насамперед треба здійснювати за допомогою друкованого слова,– твердить він.– Література має виховати кадри для проведення майбутніх змін революційних. А коли виростуть кадри, то та література відійде “на другий план, а на перший план вийдуть люди, а з людьми акція освободження”.³⁷

Надзвичайно складні завдання, як бачимо, повинен виконати, так би мовити, пропагандистсько-просвітницький підготовчий етап реформ. Способи їх виконання в умовах обмеження політичних свобод, за Терлецьким, мають бути різними: легальними і нелегальними, таємними і явними. При цьому Терлецький допускає і діяльність таємних політичних організацій, товариств, органів преси. Згадаймо також, що 1883 року Терлецький прагнув створити таємний центр для роботи серед студентів.

До питання про способи зміни суспільно-політичного ладу Терлецький повертається пізніше, у листі від 9–11 листопада 1890 року. Задля важливості питання дозволимо собі ширше процитувати його: ми не можемо “...стримати скорє витворення пролетаріату, хоть-бисьмося “на цапки” ставали, але годнісмо, власне, в теперішнім часі сего творення внести в маси народні стільки політичного образования і вишколення, стільки способності до самостійного мислення і зрозуміння економічних і політичних справ, щоби він в часі, котрий зовсім не такий далекий, як би то може здавалося, в часі, котрий його відоб’ють від землі і лишуть йому лиш його руки до роботи, був вправді пролетарієм, але пролетарієм образованим, котрий би годен повести успішну борбу против капіталу. Борба тота так само мусить тогди випасти на користь пролетаріату, як теперішня борба мусить випасти на користь капіталу. А замість стримувати скорий розвиток пролетаріату, котрий *nota bene* не годні стримати, лучче сконцентруймо усі наші сили на тім, щоби дати тому витворяючомуся пролетаріатові на стільки умственнoго розвитку і політичної самосвідомости, аби він в тій другій і остаточній борбі міг *прискорити побіду свою*. Бо доконане спролетаризовання робітницької людності, то вже сам найвищий вершок панования капіталізму. Час, котрий по сім акті прийде, вже *наш*. Іде лиш о то, щоби нарід до того часу прилагодити, як слід. А коли се зробимо, то зробимо усю роботу, як на нас в історичнім порядку річей до зроблення припала”.³⁸

Так зріло 1890 року сформулював Терлецький свою концепцію соціальної революції, суспільних змін. Хоча він знову повторює марксистську догму пролетаризації маломаетних власників, але знову наголошує на konieczності просвіти народних мас, котра має допомогти їм усвідомити свої інтереси, сприяти організованості в боротьбі з капіталом, зі своїми визискувачами.

Просвітницький характер концепції Терлецького безсумнівний. Методи і способи, якими буде звершено соціальну революцію, є реформи, просвітницька діяльність, організованість дій робітництва. Терлецький, до речі, високо оцінив у 90-х роках діяльність робітницьких організацій у західних країнах. “Робітницькі партії усіх країв цивілізованих помимо так далекосягаючої програми основної з великою енергією борються за зменшення робочого часу, за підвищення платні робітницької і т. д., а відома також річ, до якого високого розвитку доведені зістали фахові організації і асоціації робітницькі, яку велику силу дали і дають вони всьому робітницькому рухові”.³⁹

Отже, на шляху мирних революційних перетворень, суспільних радикальних змін, за Терлецьким, будуть розв’язані всі аспекти українського питання.

2.4. ВІДЕНСЬКІ ВИДАННЯ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ ЛІТЕРАТУРИ 70-Х РОКІВ ХІХ СТ. І ТЕРЛЕЦЬКИЙ

У пошуках способів звільнення робітництва й селянства з-під жорстокого капіталістичного визиску та нелюдських умов їхнього існування, в пошуках порятунку від колоніального гніту народів в Європі середини ХІХ ст. вирувала гуманістична думка. Соціалістичні доктрини, котрі в той час висуваються одна за одною, привертають до себе увагу борців за визволення своїх народів. “З другої половини ХІХ століття в Європі взагалі домінував масовий соціалістичний рух, ідеологія якого здавалася найбільш “прогресивною”, “модною”, в контексті якого поневолені народи могли сподіватися знайти союзників у спільній боротьбі за свободу та справедливість”, – констатує сучасний дослідник Джеймс Мейс.¹

Українські радикали як Галичини, так і Наддніпрянщини, шукаючи порятунку для свого народу, також виявляли цікавість до соціалістичних ідей. Михайло Драгоманов захопився анархосоціалізмом П'єра-Жозефа Прудона, народники зайнялися “модернізацією” ідей патріархів соціалізму Роберта Оуена, Клода Сен-Сімона, а Сергій Подолинський і Остап Терлецький не проминули впливів “рожевого” соціалізму Карла Маркса.

Видання чотирьох брошур-“метеликів”, здійснене у Відні у 1875–1876 роках, було лише частковою реалізацією запланованого Подолинським і Терлецьким випуску соціалістичної літератури. До цього плану входило також видання української соціалістичної газети, редактором котрої мав стати Терлецький і який розпочав був підготовку до її випуску. Так, він листовно запросив В. Навроцького до співробітництва в газеті, на що той дав згоду. Але поки тривала підготовча робота до видання (добувалися кошти на видання, бо київська “Стара громада” не підтримала його), Подолинський і Терлецький зайнялися друкуванням брошур, що було легше організаційно й технічно. Конфіскація “Правдивого слова хлібороба до своїх земляків”, четвертої і останньої з брошур, що вийшли у світ, показала неможливість здійснення плану Подолинського–Терлецького за умов буржуазно-монархічного режиму Австро-Угорщини. Це не лише зірвало видання газети, але й п'ятої брошури, котру було вже здано до складання. Цією невиданою через поліцейські репресії брошурою була “Казка про чотирьох братів” – переклад книжечки Л. О. Тихомирова “Где лучше? Сказка о четырёх братьях и об их приключениях”, котра широко використовувалася у народницькій агітації та витримала багато видань.

Із усіх брошур у даному разі нашу увагу привертають “Парова машина” і “Про бідність” С. Подолинського та “Правдиве слово...” Ф. Волховського, яке своєму бунтарському характерові зобов'язане рясними ремінісценціями з творів Т. Шевченка. Задля популяризації і приступності всі віденські брошури написані у белетристичній формі з певним сюжетним домислом авторів.

На протигагу російським народникам, Подолинський вважав розвиток капіталізму і в Росії, і в Україні закономірним історичним процесом. Його увага була звернена на робітничий клас як на складову силу визвольного руху. У своїх творах Подолинський розкриває сутність капіталістичного визиску. З цією метою він коротко і популярно викладає теорію додаткової вартості Маркса. Брошура “Про бідність” Подолинського, за його власними словами, “є спробою викласти в популярній формі теорію додаткової вартості і механізм капіталістичної експлуатації з допомогою прикладів, взятих з хліборобства і цукрової промисловості України”.² Головний персонаж брошури, колишній учитель Михайло Круть, якого царська влада позбавила роботи, розтлумачує робітникам: “**чоловікові за його роботу ніколи не платять стільки, скільки він виробить своєю працею**”.³ Фабрикант платить робітникові стільки, скільки потрібно, аби той “як-небудь прожив на світі”, аби не помер з голоду і здатен був працювати. З 12 годин праці робітник лише 6 годин працює на себе, а за решту часу виробляє додатковий продукт, який і приносить зиск капіталістові. Подолинський наголошує, що гроші самі по собі в обігу дають зиск капіталістові, як це люблять зображати буржуазні ідеологи, а праця робітника, котрий створює додатковий продукт. Михайло Круть запитує: “Хіба гроші без праці йому б (фабрикантові. – С. П.) дали якусь користь? Нехай він їх закопає у землю і дожидається, поки з карбованця зробиться два”,⁴ – цілком слушно відповідає робітничий агітатор.

Мета капіталістичного виробництва полягає в тому, “щоб мати з нас (тобто робітників. – С. П.) якнайбільше доходу (баріша), найбільш **лишньої вартості товаром чи грішми від нашої лишньої роботи**”.⁵

“Робітник не має нічого”⁶ і для того, щоб як-небудь прожити продає капіталістові єдиний свій товар – працю, робочу силу. Робітничий агітатор відзначає з цього приводу: “По правді сказати, і праця чоловіка продається, неначе який товар на базарі. По більших городах (містах), от як у Києві або в Одесі, робітники зранку

виходять на базар і стають рядом з торговками та лавочниками, котрі продають різні речі. А що ж продають ті робітники? Вони не мають ніякого товару, окрім своєї праці і вони її виносять на базар продавати так само, як кушнір виносить свої кожухи або швець свої чоботи. Тільки од іншого товару праця має велику різницю...”⁷

Через те, що земля, фабрики, заводи перебувають у приватній власності багатих – поміщиків і капіталістів, – селяни і робітники перебувають у повній залежності від них. “Якби наші люди, – продовжує Круть, – дійшли свого розуму, то і зробили б так: усю землю від панів одібрали б собі для своїх сільських громад, а усі заводи (фабрики) одібрали б для громад робітників”,⁸ – тоді б інше, щасливе, життя настало для трудового народу. Про те, як досягти того щасливого життя і йдеться у брошурі “Парова машина”.

У “Паровій машині” Подолинський, використовуючи звичайну алегорію сну, розповідає про народну революцію і малює картину з життя майбутнього, де вже немає визискувачів, де люди, об’єднавшись у самоврядувальні громади, живуть заможним, радісним життям. Земля належить тим громадам, які на ній працюють. “З цукернями та з іншими заводами так само, як і з ґрунтом. Вони тепер громадські, то єсть належать до громад (артелей) тих, що на них працюють”.⁹ Але як таке сталося? Яким чином народ позбувся своїх визискувачів? Довго, дуже довго терпів народ всяке лихо і знущання та, нарешті, урвався терпець. Спочатку все зростала кількість бунтів. “Та що з тих бунтів? Наженуть москалів, заберуть людей, зв’яжуть їх, закують у кайданя...”,¹⁰ але катівні не в силі спинити народного гніву. Знову з’явилися в Україні гайдамаки. Не лише селяни бралися за зброю, те саме робили й робітники по містах. “Вже і в військо, поміж москалів, починає вкрадатись та думка, що москаль рідний брат простому чоловікові, селянинові, робітникові, що москаль повинен іти поруч з простими людьми, а не проти своїх батьків та братів”.¹¹ У боротьбі відбувається єднання народу. “Громада – великий чоловік і повсідги має за собою силу. А на цей раз громада була велика – увесь український нарід піднявся як один чоловік”.¹² Всенародне повстання почалося з Наддніпрянщини, де люди найкраще зберегли традиції свого героїчного минулого, де добре пам’ятали “славних запорожців”, “не менш славних” гайдамаків і “батька Максима Залізняка”. Солдати переходили на бік повстанців, козацькі полки силою брали міста, всюди до них приставали робітники. Так народ переміг своїх гнобителів. За тиждень він усіх визискувачів вигнав з України до Німеччини, бо і в Росії простий народ почав розправлятися “зі своїми ворогами”. А там уже почали надходити вісті з Німеччини, де теж “прості люди почали бунтувати”. Дорогою ціною домігся народ перемоги: “багато потекло нашої крові – аж вода в річках почервоніла, – поки сталося по-нашому”,¹³ – оповідає учасник народного повстання Остап Запорожець. Такий шлях боротьби з соціальним гнітом і перемоги соціалізму у всьому світі пропонувала “Парова машина”. Наївно і страшно.

Ф. Волховський авторитет свого “Правдивого слова...” відносив на рахунок творів Т. Шевченка. В розповідь свого героя він часто вплітає окремі поетові рядки або навіть цілі строфи. Ще частіше він наслідує стиль творів Шевченка. У брошурі жодного разу не названо імені поета, ні разу не взято у лапки його слова. Створюється враження, що промовляє сам Кобзар. Знаменно, що саме ця брошура найбільш сполошила віденських аргусів “вільної” імперії. Голос Кобзаря з однаковою силою страшив, як аристократію Росії, так і панівну верхівку Австро-Угорщини. Закликаючи селян усвідомити своє рабське соціальне становище, автор каже: “Подивіться навкруги, що воно за краса той Божий світ! Село – і серце одпочине! Село на нашій Україні, неначе писанка – село! Зеленим гаєм поросло; цвітуть сади, цвітуть кругом широколисті тополі, а там і ліс, і поле, і сині гори за Дніпром. Здається, кращого немає нічого у Бога, як Дніпро, як наша славна Україна. Здається, у таким би раю та людям щастя не знайти?! Але ж проте, мої брати, нікчемство панське та царське, та ще нерівність між людей так, бачте, гарно нарobili, що в пекло рай перехрестили... скрізь по світі у ярма запрягли (людей. – С. П.) пани лукаві. Пора, пора вже нам схаменутись, час уже нам подумати, що воно за порядки, що з раю світлого пекло роблять!”¹⁴

Читачеві не важко впізнати в цьому уривковій частині строфи (з деяким пропуском) з поеми Шевченка “Княжна”, його ж рядки поезії “І виріс я на чужині”, мотиви з послання поета до земляків “І мертвим, і живим, і ненарожденним...”. Називаючи причини, що перетворили людський рай на пекло, Волховський, як бачимо, популярно передає Шевченкове:

*Воно б, може, так і сталось,
Якби не осталось
Сліду панського в Україні.*¹⁵

Для перемоги над панством і царем потрібна єдність пригніченого народу. Перефразовуючи поетове

*Схаменіться! будьте люди,
Бо лихо вам буде, –*¹⁶

автор пише так: “Тим бо то й біда наша, що досі кожен тільки сам за себе турбувався, а як там другим— про те й байдуже; чи є правда на світі, чи нема— байдуже, аби йому добре було жити. Та схаменіться, будьте люде, за правду стійте,— добре вам буде”.¹⁷

Пристрасно закликав Волховський “благовістити” селянинові-сірякові “царство справедливе чесного робочого люду, царство волі і правди, і братерства, і рівності!”,¹⁸ а запальне Шевченкове:

*А щоб збудить
Хиренну волю, треба миром,
Громадою обух сталить;
Та добре вигострить сокиру –
Та й заходиться вже будить,—¹⁹*

передає так: “А як прийде час, то і взятись за сокиру або косу, щоб стратити супостатів, що не хотять правди”.²⁰

“Правдиве слово...” закінчується теж поезіями Шевченка. Порівняймо текст Волховського з оригіналом поета:

Незабаром встануть всі народи і окують царів неситих в залізній пута, і їх славних оковами ручними окрутять, і осудять губителів судом своїм правим і во віки стане слава, преподобних стане слава; і спочинуть невольничі утомлені руки і коліна одпочинуть, кайданами куті. Радуйтеся, сіромахи, не лякайтесь дива, сама правда визволяє довготерпеливих, вас, убогих, і воздає злодіям за злое! Оживуть степи, озера і не верстові, а вільні широкі скрізь шляхи простягнуться; і не найдуть шляхів тих владики, а раби тими шляхами без гвалту і крику посходяться до купи раді та веселі і пустинню опанують веселії села... Допоможи вам сама правда.²²

Окують царей неситих
В залізній пута,
І їх, славних, оковами
Ручними окрутять,
І осудять губителів
Судом своїм правим
І во віки стане слава,
Преподобних слава.²¹
І спочинуть невольничі
Утомлені руки,
І коліна одпочинуть,
Кайданами куті!
Радуйтеся, вбогодухі,
Не лякайтесь дива,—
Се Бог судить, визволяє
Довготерпеливих
Вас, убогих. І воздає
Злодіям за злая!..
Оживуть степи, озера
І не верстові,
А вольнії, широкії
Скрізь шляхи святії
Простеляться;

і не найдуть

Шляхів тих владики,
А раби тими шляхами
Без гвалту і крику
Позіходяться до купи,
Раді та веселі.
І пустинню опанують
Веселії села.²³

Можна було б не подавати цього порівняння, обмежившись переліком творів, що їх цитує Волховський, але саме при порівнянні впадає у вічі послідовність, з якою у “Правдивому слові...” вирази “вбогодухі”, “се Бог судить, визволяє”, “шляхи святії” передані іншими словами. Мені не вдалося встановити автора цих змін (Волховський? Подолинський? Терлецький?). В усякому разі, можна твердити, що зміна Шевченкового тексту послабила переконливість “правдивого” слова брошури.

Тепер, знаючи основний зміст брошур, спробуємо визначити те нове, що вони містили порівняно з українською революційною літературою попереднього етапу, вершиною якої була творчість Т. Шевченка.

За епохи, коли інтенсивно розвивався капіталізм, для українського революціонера доля робітника не чужа. Тому брошура “Про бідність” цілком присвячена висвітленню капіталістичного визиску. Не оминув Подолинський робітничого питання і в “Паровій машині”. По-новому звучало в ній гасло єднання народних сил. Перемога стала можливою тільки тоді, коли селяни, робітники і солдати виступили одною “громадою”. Шевченків заклик:

*Обнімійся ж, брати мої,
Молю вас, благаю!*

набрал нового змісту.

Віденське видання соціалістичної літератури Терлецьким, хоча і повторювало вже відомий заклик “до сокири”, загалом збагатило ідейний арсенал українського народництва робітницькою темою, робітницьким питанням, увагою до солдат, вояків, які споріднені своїм становищем з рідним гнобленим народом, окремими новітніми економічними теоріями (додаткової вартості Маркса).

Віденські “метелики” написані з орієнтацією на кращі традиції попередньої революційної народницької української літератури. Їм властиві приступність мови, чіткість вислову, переконливість. Автори досягали цього різними засобами: доброю аргументацією— у Подолинського, посиланням на авторитети (на Шевченка і Біблію)— у Волховського. Усі “метелики” мали революційний характер, закликали народ до збройної боротьби за визволення Батьківщини. Їх вихід, розповсюдження в Галичині спричинили шквал справедливої і несправедливої критики, найбільше з боку народовців. В. Барвінський доводив, що “зі взгляду на прив’язаність українського народу до індивідуальної власності землі...”,²⁴— соціалістичні ідеї а ргіогі чужі українському народові. Із Барвінським погоджувався Д. Тянякевич: соціалістичні ідеї “позичено для нас на чужині”.²⁵ А далі вже вислуговувався перед Віднем: “Небагато треба мати толку, щоб розібрати, що якби і мали сі брошури який близький інтерес, так він односитись може до одної Росії”.²⁶ Безсилий боротися аргументами, Тянякевич відносить чинність брошур до Росії. Він навіть створив версію, з якої випливало, що видання віденських брошур нібито справа російського уряду, який цим хотів зашкодити спокоеві імперії Габсбургів. Але, зрозуміло, і ця “висока політика” не могла врятувати від безпорадності народовського критика віденських брошур, викривала його угодовство.

Не менше “протестів” висунули народовські ідеологи проти насильницьких закликів у брошурах. З цього боку чи не найбільше лякало їх розповсюдження “метеликів”, і вони робили все, аби послабити вплив книжечок. Той самий Тянякевич дописався до того, що назвав авторів брошур та іншої подібної літератури “ренегатами і зрадниками народу”. Але мав він підстави заявити ім’ям народовців у відповідь на заклики брошур до народного повстання: “Ми-таки не міркуємо ні розбивати повні жидівські шкатули, ні посягати на панські лани і ні думкою туди повертаємо! Цур їм! А що вже й не казати, що ми на ніяку таку пропаганду між народом не надумаємося”.²⁷ Барвінський, воюючи з тими самими закликами брошур, категорично оголосив: “відкидаємо яко шкодливу всяку пропаганду *насильних* переворотів *суспільного* (не державного) складу нашого народу”.²⁸ Він, як бачимо, глибше дивився на речі: визнавав таки право народу на насильницький опір іноземному гнобленню. Як бачимо, видання віденських брошур викликало великий суспільний резонанс.

На захист брошур від народовської, москвофільської та іншої ідейно ворожої, іноді— наклепницької критики палко виступив Остап Терлецький. Всякі намагання народовців зобразити видання віденських брошур справою тільки українців з Росії він гостро заперечував. У цитованому вже листі до Бучинського від 6 січня 1876 року Терлецький писав: “Ви уводно кладете нібито якусь ріжницю меже “видавцями” метеликів і меже мною. Після моєї думки, ріжниці тут абсолютно не мож робити ніякої. Ви знаєте, що метелики сі печатані у Відні, і що они без моєї помочи— жаль, що поки що тільки чисто формальної— не були б зовсім печатались, по крайній мірі не в Відні. То не робіть ніякої ріжниці між нами. Я собі заслужив на ту честь, і Ви мені того не відбирайте, що мені належиться”.²⁹ Коли до цього ще додати прихильне ставлення багатьох членів “Січі” до брошур, що виявилось в їхній допомозі у видрукуванні “метеликів”, а також у розповсюдженні, то вигадки про спорадичну участь галичан у виданні віденських брошур стають очевидними.

Терлецький не тільки займався організацією видання віденських брошур, перекладами деяких з них українською мовою, але й дбав про їхнє розповсюдження. Він вважав їх кращим засобом соціалістичної пропаганди.³⁰

Віденське видання Терлецького— перше видання української соціалістичної літератури— було першим всеукраїнським виданням. Всеукраїнським воно було і за своїм призначенням, і за розповсюдженням, і за суспільним звучанням.

Те, що Подолинський і Терлецький планували своє видання як всеукраїнське, виразно засвідчує мова брошур. Вони написані літературною українською мовою. Доречно зазначити, що в брошурах не дотримано жодного з відомих тоді правописних різновидів (кулішівка, драгоманівка), а використано близький до сучасного фонетичний правопис. Для того, щоб мова “метеликів” була зрозуміла для селян і робітників як Східної, так і Західної України, в них давалися паралельно синонімічні назви багатьох речей. Так, слово “здержки” маловідоме в Галичині, а слово “видатки”, на думку організаторів видання, незрозуміле буде у Східній Україні, тому в тексті такі слова давалися поряд, наприклад: “хазяїн (господар)”, “сутки (доба)”,³¹ “амбар (шпихлір)”, “города (міста)”, “тромада (артіль)”³² та ін. Видання брошур не тільки планувалось як всеукраїнське, воно певною мірою і стало таким. Та найбільшого розповсюдження брошури набули в Галичині.³³ “Влітку 1877 року одержав я,— згадував Євген Олесницький, описуючи своє навчання в Тернопільській гімназії,— від нього³⁴ видану у Відні брошуру Кістки “Парова машина”, дав він мені її прочитати в великій секреті, заборонив показувати іншим учням і сказав, що се є соціалізм”.³⁵ Михайло Павлик, який завжди близько стояв до соціалістичної пропаганди в Галичині, писав про віденські брошури, що вони “розійшлися досить і між нашими селянами в Галичині і посіяли між ними перші зерна соціалізму”.³⁶

Віденські “метелики” були відомі не лише в Галичині, але й на Східній Україні. Так, наприклад, 16-річний Борис Грінченко був виключений 1879 року з Харківської реальної школи за читання забороненої літератури, серед якої була і “Парова машина”.³⁷ 1881 року царська поліція заарештувала селянина Саву Неїла із села Непедівки Бердичівського повіту Київської губернії за “читання публічно книжки злочинного змісту”. У таємному листі від 28 травня до департаменту державної поліції у Петербург київський губернатор повідомляв: “Між селянами села Непедівки Бердичівського повіту довіреної губернії у квітні цього року почали ходити чутки з приводу читання якоїсь книжки, де мов би говорилося про загальну різню панів... і чиновників; услід за цим у селянина, що служить у місцевій економії, Сави Неїла була відібрана прихована їм у кишені книжка на малоросійській мові під заголовком: “Парова машина, Казка, Коштом і заходом В. Кістки, Відень, 3 болгарської печатні Янка Ковачева, 1875”. При цьому мешканець села Непедівки міщанин Беніамін Данишевський заявив, що 27 квітня, увечері, селянин Сава Неїло голосно читав у корчмі цю книжку і пояснював селянам її зміст, кажучи при цьому, “що виріжуть всіх панів і чиновників... а селяни будуть вільними козаками... Неїло перебуває під арештом...”³⁸ Правда, цього селянина як малоосвіченого було звільнено від кари, а під суд було віддано власника “Парової машини”— слюсаря Козятинської залізничної майстерні.

Із віденськими брошурами був знайомий не тільки український читач. “Про бідність”, наприклад, було потім видано у Женеві білоруською та польською мовами.

Різну оцінку виданню Терлецького дала українська демократична критика.

Великий просвітник Михайло Драгоманов не радів цьому виданню, вважаючи його науково не витриманим і традиційно бунтарським. Він вимагав фундаментальних праць з соціального питання. Не до вподоби було йому стихійне бунтарство “Правдивого слова...”, “соціалістичний балет”, як він казав, “Парової машини”. У листі до редакції журналу “Przegląd Społeczny” 1887 року Драгоманов відзначав: “Названі брошури написані були в дусі (як думаю) не стільки новішого європейського соціалізму, скільки т. зв. “українофільської хлопоманії” 60-х років і великоруського “народництва” 70-х років, т. є. напрямків, на мою думку, досить односторонніх і повних патріотичних ілюзій про крайовий “простий” народ”.³⁹ Така оцінка Драгоманова однобічна: він не вказує на те, що віденські брошури спонукували читача замислюватися над своїм становищем і шукати з нього виходу. Драгоманов недооцінював і те нове, що було в цих брошурах, але до честі Драгоманова, вихователя молодих патріотичних сил України, треба віднести те, що в них він вбачав шлях, яким можна прийти до “європеїзовання” української науки і життя.

Оцінка брошур Іваном Франком близька до оцінки М. Драгоманова. Франко був далекий від думки вважати “метелики” літературою наукового соціалізму, але він віддавав належне новизні “справи та нечуваної досі смілості думок пропагованих у писаннях українських соціалістів”.⁴⁰

Український соціал-демократ Володимир Левинський писав, що у “Паровій машині” подаються “перші поняття про визиск робітництва від капіталу, про неминучу потребу соціальної революції та про принципи організації праці й продукції”.⁴¹ Прихильно Левинський оцінював і інші брошури.

Інтерес до видання Терлецького виявляли дослідники різних часів. Так, академік Михайло Возняк (1881–1956) вважав, що за зразком віденських брошур “Павлик і Франко почали писати свої, маючи намір пояснити широким колам значення письма, науки і т.д.”⁴² Інші дослідники здебільшого відносять “метелики” до арсеналу звичайної народницької літератури, що потребує уточнень.

А самі організатори видання інакше дивилися на це. Подолинський, відзначаючи віденські брошури як “перший приклад соціалістичної пропаганди по-українськи”, твердив, що вони “знаходять читачів серед українських робітників і селян Галичини”.⁴³ Терлецький у 1876 році був певен, що “метелики” написано на підставі найновітніших європейських досліджень. Таких міркувань Подолинського і Терлецького не можна ігнорувати.

Віденські брошури справді містили багато “народницького бунтарства”, але вони відображали і впливи тоді новітніх, соціальних ідей і вчень. Видані Терлецьким за допомогою Подолинського у Відні 1875 року, вони започаткували той напрям в українській соціалістичній літературі, котрий національне питання не відривав від соціальних, розглядав їх у єдності, вважаючи, що жодне з них не може бути розв’язане без інших. У літературі цього напрямку немає будь-яких атрибутів марксистського чи советського соціалізму (державна власність, диктатура пролетаріату, тоталітарний режим тощо). Цей напрям вів до сучасного євросоціалізму.

Соціалістичні ідеї віденських “метеликів” справили певний вплив на соціальні погляди Терлецького.

2.5. КРИТИКА ТЕРЛЕЦЬКИМ ПАРТІЙНОЇ ПРОГРАМИ РАДИКАЛІВ

У Галичині 6 жовтня 1890 року було проголошено створення Русько-української радикальної партії. Організаційну роботу провела ініціативна група у складі Михайла Павлика, Івана Франка та їхнього тоді політичного прихильника Євгена Левицького.

Утворення радикальної партії – значне досягнення національно-демократичних сил Галичини. В советській літературі не раз порушувалося питання про значення діяльності радикальної партії на західноукраїнських землях.¹ У 90-х роках XIX ст. вона очолила боротьбу українців з соціальним і національним гнітом у Галичині, вела активний наступ на ідеологію москвофілів і народовців. Протягом певного часу радикальна партія була речником інтересів галицького селянства. Але вже на початку XX ст., коли в Галичині на політичну арену вийшли нові партії, радикали почали стрімко втрачати свої позиції в суспільному житті.

У радикальній партії деякий час активно працював національний проводир І. Франко, а М. Павлик вважав її створення справою майже всього свого життя, діяльну участь у ній брали їхні соратники. Проте партія не виявила, навіть у 90-х роках, усіх можливостей перетворюючої практики та ідейного багатства національного демократизму. Це сталося внаслідок конкретних історичних причин. До них, насамперед, треба віднести наявність на той час у Галичині неоднорідних політичних сил у національному таборі (радикали, марксисты, соціал-демократи, націонал-демократи). Ці сили, що єдналися тоді здебільшого на національно-визвольному аспекті соціальної боротьби, а також на основі тієї або тієї міри опозиційності щодо офіційного Відня, виявляли різні тенденції у своїй еволюції.

Брак ідейної монолітності в радикальній партії яскраво відбився на її програмі. Програма радикальної партії, що була підписана С. Даниловичем, Є. Левицьким, М. Павликом, І. Франком та Р. Яросевичем, не могла не викликати живої зацікавленості у Терлецького, який саме тоді відбував практику в Самборі. Терлецькому здавалося, що “позасамбірський світ” забув про нього, отже, йому доведеться залишитися на самоті з усіма своїми думками, в тому числі й тими, які збудило в нього ознайомлення з програмою радикалів. Але цього статися не могло. У Самбір до Терлецького надходили листи від багатьох друзів (Щ. Сельського, Я. Окуневського та ін.). І коли один із них (Микола Шухевич) попросив його висловитися про програму Русько-української радикальної партії, то одержав від нього довжелезний лист (на 0,5 друкованого аркуша). Цей лист-маніфест від 9–11 листопада 1890 року подає у концентрованому вигляді розуміння Терлецьким багатьох суспільних питань. Він є цінним історичним документом, збереженим для нас академіком К. Студинським. У ньому викладено погляди Терлецького на соціалізм, на соціальну характеристику доби, дано правильну оцінку партійної програми радикалів (через 35 днів після її появи!), причому без будь-якого цензурного обмеження, на що доводиться зважати, коли йдеться про друковані праці.

Як же оцінює Терлецький програму радикальної партії? Він дає загалом високу оцінку програмі радикалів. Їхня програма, на думку Терлецького, є кращою за “усі дотеперішні програми, поставлені через галицьких русинів”.

Терлецький цілком солідаризується з “програмою максимальною” (хоча самий поділ програми на “максимальну” і “мінімальну” вважав за непотрібне), в якій було сказано:

1. В справах суспільно-економічних змагаємо до переміни способу продукції згідно зі здобутками наукового соціалізму, т. є. хочемо колективного устрою праці і колективної власності средств продукційних.

2. В справах політичних хочемо повної волі особи, слова, сходин і товариств, печаті і сумління, забезпечення кожній одиниці, без різниці пола, якнайповнішого впливу на рішення всіх питань політичного життя; автономії громад, повітів, країв у справах, котрі тільки їх дотикають; уділення кожному народові можності якнайповнішого розвою культурного.

3. В справах культурних стоїмо на ґрунті позитивної науки, за раціоналізмом в справах віри і реалізмом в штуці, і домагаємося, щоби всі здобутки культури і науки сталися власністю всего народу”.²

Цілковите схвалення Терлецьким “максимальної програми” радикалів пояснюється насамперед тим, що в ній містилися ті позиції, більшість яких він поділяв ще з середини 70-х років. Погоджуючись майже з усіма пунктами цієї програми, Терлецький вважав непотрібним проголошення “раціоналізму в справах віри”. Бо, на його думку, “ледви чи мужик теперішній згодиться на раціоналізм в вірі”.³ Терлецький певен, що в цьому питанні галльський з’їзд німецьких соціал-демократів, який на пропозицію К. Лібкнехта ухвалив вважати віру особистою справою кожного, вчинив “справді ліпше”, ніж галицькі радикали. І коли Павлик заявив, що програму написано “для себе”, тобто для радикалів, що вона визначатиме ставлення їх до релігії,⁴ то Терлецький заперечив йому: “Але це не має сенсу, бо програму пишеться не для себе, а для всіх”.⁵ Тут, як бачимо, йшлося вже не тільки про конкретне питання тактики, а ширше: про призначення партійної програми взагалі. В обох випадках Терлецький мав більше рації, ніж його соратник.

Інакшим було ставлення нашого критика до “програми мінімальної” радикальної партії. Багато її засад імпонувало йому. Так, ті місця, де йшлося про заходи, котрі не повинні допускати роздрібнення існуючої громадської власності, Терлецький розглядав як “переходові ступеньки” для здійснення “програми максимальної”. Він беззастережно схвалював політичну частину мінімальної програми (впровадження загального прямого таємного голосування, надання рівних із чоловіками прав жінкам, заміна війська загальним озброєнням народу тощо). До вподоби були йому також і вимоги радикалів у справах просвіти (безкоштовне навчання в усіх навчальних закладах, викладання “реальних наук” та ін.). Перелічені частини мінімальної програми, за Терлецьким, містять масу “здорового зерна і прекрасних ідей, що коло них мож при розумнім поведенню діла справді угруповати мислячих і ширих людей— і письменних, і мужиків. Все ж то, що тут програма дає мужикові і загалом робітникові, то не гола кістка, котру ся з панського стола кидає собаці голодній, але самі такі речі, котрі мужик і зрозуміє і як пожиточні признаєть...”⁶

Проте частина мінімальної програми радикалів викликала і вагомні закиди з боку Терлецького. Він критикував здебільшого той розділ “мінімуму” радикальної партії, який міг за реалізації протидіяти здійсненню “максимуму”.

У “програмі мінімальній” є розділ “Реформи в цілі повздержання скорого творення пролетаріату”. Серед цих реформ що їх домагалися радикали, були, зокрема, такі:

“2. Виняття з-під езекуції такої скількості ґрунту з приладами господарськими, котра для удержання при житті родини є конечно потрібна (мінімум екзистенції).

4. Супротивляємося заведенню неподільності ґрунтів селянських яко средству до витворення маси пролетаріату рільничого”.⁷

Ці та й подібні вимоги-реформи радикалів були, з одного боку, за умов тогочасної дійсності України неефективними, а, з другого боку, гальмували просування до максимальної програми. Важливо зазначити, що, наполягаючи на утопічних реформах, радикальна партія, звичайно, не тільки не розв’язувала ці проблеми, а насправді у такий спосіб відволікала суспільні сили від їх розв’язання. Терлецький збагнув ці вади мінімальної програми. Він мав усі підстави для того, щоб заявити: “Перші уступи мінімальної програми (де викладалися згадані реформи— С. П.) стоять в *принципальнім* противоріччю з програмою максимальною”.⁸

Висвітлюючи сутність суперечності радикальної програми, критик писав: “Змагання максимальної програми до переміни способу продукції, згідні зі здобутками наукового соціалізму, до колективного устрою праці і колективної власності средств продукційних не дасться, після мої гадки, ніяким способом погодити зі змаганням до реформ в цілі повздержання скорого творення пролетаріату, яке собі поставив І уступ програми мінімальної. Хто хоче,— повчає Терлецький,— колективного устрою продукції, той мусить хотіти і якнайскорішого витворення пролетаріату, бо, власне, після теорії наукового соціалізму спролетаризовання робітницької людності, то перший і конечно переходовий ступінь до колективного устрою продукції”.⁹

Докладно аналізуючи кожну з пропонованих радикалами реформ, Терлецький далі доводить, що, як і інші з них, так і вимога опиратися впровадженню права неподільності ґрунтів (передача землі у спадщину лише одній дитині) позбавлена всякої наукової підстави. Можна думати, що автори програми міркували так: за правом неподільності ґрунтів земля батька переходить у власність лише до однієї дитини, а інші діти змушені поповнювати армію пролетаріату. Зрозуміло, що тут пролетаризація селянина виступає в очевидній, оголеній формі. Тому автори програми й вирішили чинити опір праву неподільності ґрунтів. Але ж і подільність ґрунтів (розподіл землі батька між всіма спадкоємцями) теж, зрештою, через свою економічну неспроможність веде власника дрібного земельного маєтку до переходу у пролетаріат. Тільки пролетаризація дрібного землевласника відбувається повільніше, вона зафетешизована різними фінансово-речовими операціями. Цього автори програми не зрозуміли. І Терлецький цілком правильно вказав їм, що “і наука, і практика життя показує, що і подільність і неподільність ґрунтів селянських *однаково* веде до пролетаріату. *Alle Wege führen nach Rom...*¹⁰ То ж бо то власне і нещастя з всіма тими способами маючими стерти розвиток того, що стерти не дасться”.¹¹

На прикладах фідейкомісів в Австрії, куркульських господарств у Росії, де не діє право неподільності ґрунтів, Терлецький доводить своє твердження про неможливість спинити процес утворення пролетаріату. Правда, він слушно припускає, що пролетаризацію селянина, яка несе йому нелюдські страждання, можна відтягнути на деякий час “різними паліативними способами, можна її зробити більше або менше страшною і убивчою, більше або менше болестною, але спинити її рішуче ніщо і ніхто не годен”.¹²

Розділ мінімальної програми радикалів про реформи з метою стримати пролетаризацію селянства непокоїв Терлецького ще й з іншого боку: він бачив шкідливі наслідки його реалізації, що виявлять себе найближчим часом. Серед небажаних наслідків критик називає можливість узаконення державою запропонованих радикалами економічно безвартісних реформ, що призвело б до згортання діяльності партії.

Ще небезпечнішим для існування самої радикальної партії Терлецький вважав те, що лише ті реформи, які, здавалося б, несуть порятунок дрібному землевласникові, саме й підхопить галицький селянин, ігноруючи водночас решту програми, особливо її “максимум”. “Легко може статися, – писав він, – що значна частина людей тепер ще – доки вони молоді – радикальних, пізніше, особливо при практичній роботі на провінції, серед мужиків, усю максимальну програму завісить на кілок, та і з мінімальної вибере лиш такі шматки, як неподільність ґрунтів, мінімум екзистенції *tutti quanti*, і на тих шматках успокоїться і засне, і так само в них буде бабратися, як теперішні народовці в своїх торговлях, тверезостях, касах позичкових і т. д. Це тим більш можливе, що, як самі здорові знаєте, наша інтелігенція, навіть радикальна, зовсім не грішить збитком науки і ясного, логічного, консеквентного розуміння своїх теорій”.¹³ Ці застереження Терлецького, як потім показала історія, мали сенс.

Такі основні закиди, які своєчасно, на підставі обізнаності з соціологічними законами капіталістичного суспільства, зробив Терлецький на адресу партійної програми радикалів.

Немає, здається, підстав відмовляти критиці Терлецького в практичному значенні. Нам відома копія листа Терлецького до Шухевича,¹⁴ яку зроблено за того часу з суто громадських інтересів, бо лист обірвано на тому місці, де починається виклад приватних справ. Можливо також, що керівництво радикальної партії знало про цей лист хоча б від М. Шухевича, активного тоді радикала. 1902 року, після смерті Терлецького, уривок з цього листа було надруковано,¹⁵ а сам лист Шухевич передав комусь на збереження. Потім, уже в 20-х роках, листом зацікавився К. Студинський, який відшукав його. Можна сподіватись, що дальші пошуки підтвердять нашу думку про вплив критики Терлецьким радикальної програми на сучасників. І коли вона мала певне практичне значення, то не на користь Русько-української радикальної партії.

Критика Терлецьким програми радикалів допомагає зрозуміти, чому він тримався осторонь радикальної партії. Хоча його й запрошували на з’їзди партії,¹⁶ з ним радились її члени, його вважали прихильником радикалів, та й сам він говорив про це, але діяльної участі в роботі партії так і не брав. Діяльність партії більш віддаляла, ніж наближала радикалів до своєї максимальної програми, а це відбивало охоту у Терлецького до всякого співробітництва з радикалами.

Критика Терлецьким партійної програми радикалів не втратила свого наукового значення і за нашого часу.

2.6. ТЕРЛЕЦЬКИЙ – СОЦІАЛІСТ ЧИ МАРКСИСТ?

Читач уже міг переконатися, що Терлецького оцінювали по-різному, до численних налічок і помилкових визначень додавалося й таке – “марксист”.

То наскільки Терлецький був соціалістом?

16 січня 1878 року на суді він заявив: “Я ще в слідстві сказав був, що я з переконання соціаліст, і коротенькими словами дав-ем був дефініцію соціалізму, як я його розумію”.¹ Ось ця дефініція: “Соціалістичну ідею розумію одначе так, що теперішній економічний устрій як в Австрійсько-Угорській, так і в інших державах, не вважаю за *справедливий*, бо люди, які віддаються праці, наприклад, селяни, робітники та інші, що живуть тільки з праці, не мають з неї такого пожитку, як би їм належався. З другого боку, люди, що не працюють, забирають весь пожиток з праці бідних. Отже, думаю, що сей устрій повинен бути змінений, а то в сей спосіб, що всяка особиста власність землі й фабрик повинна бути знесена й перемінена на громадську власність і тільки люди, що працюють у громаді, мають користати із своєї праці. Се є остаточна ціль соціалістичної пропаганди... Окрім сього займається теперішня соціалістична пропаганда тим, що в теперішнім устрою всіх держав в Європі се некорисне становище трудящих клас не дається зробити кращим і тому сей устрій держав мусить бути змінений”.²

Із дефініції Терлецького випливає, що головним соціальним завоюванням майбутнього ладу буде “громадська власність” на засоби виробництва. Сутність нового способу виробництва, за Терлецьким, полягає в “переміні приватно-капіталістичної продукції на продукцію колективну. Такий спосіб подає іменно соціалізм”.³ За соціалізму буде можливість кожному працівникові одержувати таку винагороду за свій труд, яка йому “належитья”. Не можна, здається, спираючись на це (при браку інших відомостей) твердити, що Терлецький був прибічником “неурізаного трудового прибутку” Ф. Лассалья. Він багато разів говорив про раціональне провадження господарства за соціалізму.

Соціалізм покладе край “деструктивним і руйнуючим тенденціям приватного капіталу”.⁴ Він визволить людину з-під влади речей, охоронить її від морального нівечення і духовного спотворення, тобто Терлецький говорить про ті хвороби сучасного йому капіталізму, на котрих наголошувала і тодішня гуманістична філософія.

Для людської цивілізації, сподівався Терлецький, великою рушійною силою буде демократія. За соціалізму “зовсім неможливий,– запевняв Терлецький,– якийсь начальник, котрий би в своїх руках держав усі кінці і пружини народного життя і котрий би сам оден і після свого власного уподобання керував людьми і ділом, як йому хочеться”.⁵

Проте уявлення адепта соціалізму виглядають надто абстрактними. Правда, все, що тут і раніше було сказано про розуміння соціалізму Терлецьким, склалось у нього на кінець 70-х років. Дослідники допоки не володіють матеріалами, котрі би свідчили, що за подальшого часу Терлецький конкретніше уявляв той лад. Обмеженість відомостей про соціалізм Терлецького певною мірою пояснюється і тим, що він розробляв, насамперед, настійні питання часу (національне, робітниче, аграрне тощо).

У 70-х роках Терлецький заповзято боронив соціалістичну доктрину від критичних закидів, нападів і заперечень. 1875 року один із його колишніх друзів Андрій Січинський писав у листі до Бучинського: “Два або три дні тому були тут переїздом Драгоманов, Подолинський, Терлецький і ще один, імені якого не пам’ятаю,– всі набиті соціалістичною фантазією, яка надто прекрасна, але тільки на папері”.⁶ У відповідь на це Терлецький закинув Січинському: фантастичність соціалізму треба б довести. Звичайно, дискусійні твердження потребують доведення. Проте така вимога стосується і самого Терлецького, бо, обстоюючи свій соціалізм, він вдавався здебільшого до загальників та ідеологічних оцінок. Певної системи соціалізму як суспільного ладу ним створено не було.

Прихід соціалізму Терлецький ставив у залежність від повної пролетаризації робітних людей, що свідчить про утопічний характер його соціалістичних поглядів. Соціалізм Терлецького є етичним. Прагнучи соціальної справедливості для співвітчизників, він вважав, що за капіталізму життя трударів “не дається зробити кращим”.

Терлецький розгортав свою творчу діяльність в пору, коли марксизм набував популярності та поширення в Україні. Дехто з народників, захопившись працями засновників марксизму, популяризував його. Так, революційний народник Іван Фесенко (1846–1882) закликав вивчати “Капітал”. Перебуваючи у 1872–1874 роках за кордоном, він особисто познайомився з Марксом. У 1876 році Фесенко читав у робітничих гуртках Петербурга (раніше– в Києві) лекції з політичної економії. Про ці лекції Г. В. Плеханов пізніше писав таке: “Згадуючи тепер лекції, що читались у робітничих гуртках “бунтарями”, я думаю, що істотну користь робітники могли мати тільки з лекцій із політичної економії покійного І. Ф. Фесенка. Ця, на жаль, надто рано померла людина, добре знала обраний нею предмет і вміла викладати його загальноприступно і захоплено”.⁷

Не обминали марксизму в своїх лекціях з соціальних наук професори Київського університету Микола Зібер, Харківського– Іларіон Кауфман, Григорій Цехановецький і Костянтин Гаттенбергер.

Інтерес до соціалізму, до марксизму в “Січі” викликали своїми розмовами і виступами М. Зібер, С.Подолинський, не меншою мірою й М. Драгоманов. “Січовики” пізнавали ці та інші соціальні доктрини з

книжок бібліотеки “Січі”. “Душею тої соціальної пропаганди,– згадував пізніше один із “січовиків” 70-х років,– був товариш, що– справдішнє чудо серед українського товариства– тішився загальною симпатією всіх, навіть опозиції– незабутній Остап Терлецький”.⁸

Роз’їжджаючись улітку на вакації, “січовики” везли з собою на села і в міста Галичини цю літературу, провадили серед селян та інтелігенції розмови про соціалізм. Пізніше, 1902 року, ту заслугу “січовиків” відзначав М. Павлик.

Дуже цікаві, а водночас показові щодо впливів Терлецького на “січовиків”, відповіді Щ. Сельського (для нього Терлецький був, за його ж власним визнанням, духовним наставником і “партійним товаришем”) під час слідства процесу 1878 року. На питання про способи переходу народів до соціалізму Сельський відповів слідчому, що соціалістична теорія “в державах більше освічених, як, пр., в Німеччині, Бельгії і інших, до переведення своїх цілей *іде дорогою парламентаризму*,”⁹ коли між тим в інших, менше освічених державах, як в Росії, соціалістичні цілі *тільки в дорозі революції* можуть бути переведені”.¹⁰

Приклад Сельського не поодинокий. Багатьом “січовикам” Терлецький прищепив демократичні, радикальні погляди на настійні питання суспільного життя. Це дало підстави деяким дослідникам говорити про існування таємного гуртка Терлецького у “Січі”,¹¹ але на таке міркування важко пристати, бо немає для цього документальних доказів. Напевно, тих “січовиків” (Щ. Сельський, Я. Окуневський, І. Куровець та ін.), які найактивніше підтримували Терлецького в боротьбі з народовцями та найглибше переймалися соціалістичними ідеалами, дослідники й зарахували до таємного гуртка Терлецького.

Про діяльність Терлецького в “Січі”, про її вплив у 70-х роках на суспільне життя Галичини можна б написати (і це варто зробити) окреме дослідження. Дослідження історії “Січі” дуже важливе стосовно ідейних, культурних зв’язків з С. Подолинським, із революційними народниками, їхнім органом “Вперед!”, із цюріхським українським гуртком, створеним студентами-галичанами 1873 року, зі слов’янськими (чеським, польським, російським, сербським) молодіжними товариствами у Відні.

Певна обізнаність Терлецького з марксизмом була відома його сучасникам і відзначена дослідниками історії суспільних рухів в Україні. Саме через це дехто з учених зараховував Терлецького до послідовників марксизму. Так, помилковим був висновок одного з сучасників Терлецького, який на початку ХХ сторіччя стверджував: “Остап Терлецький, померлий вже, Михайло Павлик та Іван Франко– се піонери сього [соціалістичного.– С. П.] руху (“каменярі” ще, як їх нині називаєм), що перші несли в українську суспільність *соціалістичну думку, ідеї поступу й волі*. З трійці сеї Терлецький по своїм поглядам найближчим був до марксизму”.¹² Поглибив цю хибу К. Студинський, коли писав про Терлецького як про “одного із нечисленних речників соціалістичної думки серед галицьких українців у її крайнім, *комуністичнім напрямку*”.¹³

Марксизм уже тоді (останні десятиліття ХІХ– початок ХХ ст.) спроваджував на фальшиву дорогу боротьби українські патріотичні сили своїми догмами диктатури пролетаріату, майбутнього безнаціонального світу, культом насильства і бездуховності.

Видатні діячі нашої історії М. Драгоманов, С. Подолинський, І. Франко, М. Павлик, П. Грабовський, Леся Українка, М. Коцюбинський та інші викривали негуманістичні антидемократичні засади марксизму. Найгрунтовнішу критику останнього дав І. Франко.¹⁴

Терлецький, спілкуючись з деким із названих діячів, прислухався до їхніх застережень. Він згадує ім’я засновника марксизму в цитованому вже листі 1876 року до Бучинського, виявляє в своїх працях, здавалося б, впливи марксизму, хоча то могли бути з таким самим успіхом і впливи інших соціалістів та соціальних теорій. Тут треба тільки наголосити, що власних марксистських “досягнень”– ідей диктатури пролетаріату і тотального панування держави в суспільстві– Терлецький ніде не згадує і не підтримує.

То який же з нього марксист?

РОЗДІЛ 3

ФІЛОСОФСЬКІ ТА СОЦІОЛОГІЧНІ ПОГЛЯДИ ОСТАПА ТЕРЛЕЦЬКОГО

Основи світогляду (перший етап) Остапа Терлецького сформувалися на філософському факультеті Львівського університету. Вони ґрунтувалися на ідеалістичній філософії, зокрема німецькій філософії XVIII–початку XIX ст., і християнській теології, її програмі.

Що собою являла тодішня філософія в Галичині, на тлі якої відбувалося формування філософської ідейності Терлецького, має, на нашу думку, висвітлити наступний короткий її огляд.

3.1. ФІЛОСОФІЯ ІДЕАЛІЗМУ

Соціальні зміни, викликані буржуазною революцією 1848 року, відбилися, зрештою, на духовному житті, зокрема на змінах у філософському арсеналі. Якщо у 50-х роках у Галичині ще займаються античною і середньовічною філософією*, то з 60-х років середньовічна витискається німецьким ідеалізмом кінця XVIII–початку XIX ст. та позитивізмом.

Климент Ганкевич Найвидатнішим серед філософів-ідеалістів Галичини другої половини XIX ст. був, безперечно, Ганкевич.

Климент Ганкевич народився 2 вересня 1842 року у містечку Настасові на Тернопільщині в родині гімназійного вчителя. Середню освіту здобув у гімназіях Бучача і Тернополя /1861/. Навчався у Львівській греко-католицькій семінарії. 1866 року закінчив філософський факультет Віденського університету. Потім викладав гуманітарні науки у гімназіях Перемишля, Бережан, Станіславава. 1868 року при Львівському університеті здобув учений ступінь доктора філософії. З 1872 р. працював у Чернівцях, спочатку в гімназії, потім /з 1875/ в університеті. 1884 року Ганкевич перебував у Києві як делегат від Чернівецького університету на святкуванні 50-річчя університету ім.Св. Володимира.

Ганкевич– автор численних праць, серед них найважливіші: “Нарис слов'янської філософії” /витримала два видання– 1869 і 1873/, “Життя, творчість і філософська система Броніслава Трентовського” /1871/, “Короткий начерк психології” /1874/, “Система гласоударення в языках санскрицьком, грецьком і русском. Додаток до поровняльного язикословія” /1875/, “Історія і критика матеріалізму” /1880/, “Народна філософія в українців” /1881/, “Естетичне значення і символіка барв” /1885/, “Історія і критика дарвінізму” /1887/ та ін.

Ганкевич брав участь у міжнародних наукових конгресах: у Загребі /1891/ і в Мюнхені /1894/, де виступав з доповідями. Обраний почесним доктором філософії Лейпцизького університету, членом-кореспондентом секції історії мистецтв Академії наук у Кракові, Празького наукового товариства і Південнослов'янської академії в Загребі.

Помер 1924 року.

В українській радянській історично-філософській літературі творчість Ганкевича одного разу вже було піддано марксистському аналізу¹, в інших випадках про нього згадується лайкою. З метою деякого уточнення зробимо тут стислий огляд творчого доробку філософа.

Основні наукові проблеми, що їх розробляв Ганкевич, належать до історії філософії, психології, естетики, християнської теології, філософського аналізу мови.

Своє філософське кредо Ганкевич висловив у такій категоричній формі: “Бог єсть початок і кінець всіх речей”².

Ганкевич дуже часто посилається на Бога. Він підпорядковує свою філософію доказові релігійних заповідей. Так, біблійна заповідь про любов між людьми має у нього такий філософський вираз: “В любові увидів Бог абсолютну цель сотворення, в любові увидів Бог абсолютну правду”³, тобто абсолютну істину. Безсумнівно: філософія Ганкевича теологічна.

Проте не у всіх працях Ганкевич однаковою мірою цікавиться теологією, зрозуміло, християнською. Його увага до неї зростає за 80-х років. Так, 1887 року він пише статтю, в якій доводить, що християнство є найвищою

єдиною істиною вселюдського, всезагального характеру: “В християнстві єднаються всі партикулярні правди в одну гармонійну цілість, котра розливає море світла на всі отношенія чоловічества, розливаються і успівають до тої висоти, в котрій стаються одною правдою, совершенною, незмінною, загальною, тією католическою* універсальною правдою, котра всім владіє, до всього приміняється, котра з кліматом і часом не переміняється, котра не знає пределів через Карпати і Дунай”⁴. Посилуючи свою неотомістську філософську орієнтацію, 1889 року Ганкевич виступає з великою статтею “Філософія св.Томи з Аквіну”, де проголошує Аквінського ідеалом християнського мислителя. І в естетиці з 80-х років Ганкевич теж звертається до тем, що ближче стоять до теології: 1888 року видрукував статтю “Малярство церковне на Русі”. У цьому творі Ганкевич прагне довести, що способи втілення художниками релігійних почуттів людей зумовили наявність у християнському мистецтві двох напрямків. Один з них відображає стан людських почуттів “в глибокім скупленню духа, в тихім розмишлянні над чоловіческою грішністю і долею, розділяючою Бога і людину”, другий же – “піднесення духа до вишин небесних, з котрих зійшло на землю спасіння роду чоловічого”⁵.

У цих та інших своїх працях 80–90 років /пізніше не друкувався/ Ганкевич крикливо лає матеріалізм, нападає на Спінозу, Фюрбаха, Дарвіна, Геккеля, закликає вишукувати наймодерніші засоби боротьби з ідейними ворогами. У працях 70-х років він теж відкидає матеріалізм, теж захищає філософську лінію Платона–Гегеля, але робить це інакше. У перших працях Ганкевич, заперечуючи матеріалізм, намагається якось аргументувати свою позицію, у науковому тоні веде полеміку, в останніх же – грубо, пустими фразами, гучними цитатами з енциклік римських пап, з біблійних творів нападає і “викриває” матеріалістичну філософію.

Чим пояснити цю брутальну релігійно-ідеалістичну войовничість Ганкевича у пізніших працях? Впливом його ідеологічних поглядів. На початку своєї творчості Ганкевич поділяв суспільні і політичні ідеали народовців. Але ж то належить до 60-х років, коли народовство було зв'язане із соціальним поступом у Галичині. Пізніше, особливо після переїзду до Чернівців, Ганкевич дедалі більше “залицявся” до москвофілів, друкувався в їхніх газетах і журналах. Та й народовство на той час, про що ми вже згадували у першому розділі, нічим суттєвим не відрізнялося від москвофільства. Показово, що праці Ганкевича, який завжди залишався дуже чутливим щодо кон'юнктури, займаючись політиканством у науці, втрачають науковий характер, ними перестає цікавитися передова частина української та слов'янської громадськості.

Серед усіх праць Ганкевича уваги дослідників гідні, передусім, праці з історії філософії. У цій царині філософ є й оригінальним, і навіть новатором. Він уперше виступив з дослідженням про розвиток філософії у слов'янських народів, найбільш повно освітивши історію і тогочасний стан української /в Галичині/, польської і чеської філософії. Про свою мету в дослідженні слов'янської філософії Ганкевич пізніше писав: “Я хотів звернути увагу на значне число знаменних філософів і поглядів філософічних у слов'ян, і викликати впевненість, що і слов'яни мають свою місію в загальному розвитку людського духу, що мають своє посланство історичне, що працюють над його пізнанням і зреалізуванням так у житті практичному, як і в філософії”⁶.

Як історик філософії він дотримується гегелівської історично-філософської концепції. Але ж коли, за Гегелем, абсолютна ідея одержала свій найвищий вияв у німецькій філософії кінця XVIII–початку XIX ст., то, за Ганкевичем, з середини XIX ст. цю місію перейняла на себе слов'янська філософія. Слов'янська філософія, на думку Ганкевича, вийшла з Гегеля і розвивається далі в ідеалістичному і релігійному дусі.

Майже повторюючи Гегеля, Ганкевич пише: “Нації є знярядям духу, який розвивається протягом століть і рухається вперед від народу до народу”⁷. Для того, щоб його ідея про переміщення центру філософського мислення до слов'ян набула довіри у читача, Ганкевич подає такий постулат: “Вічний дух має виявитися в людстві поступово; тому людство не може бути одноманітним, навпаки, воно мусить мати різноманітні форми: діалектичний процес духовного розвитку вимагає так би мовити й діалектичного матеріалу, який є необхідною ознакою нації”⁸. Правда, Ганкевич констатує, що слов'янська філософія ще не дала свого Гегеля, але активізація філософського мислення у слов'ян в 50–70-ті роки, на його думку, свідчить про те, що вона спроможна на це.

У “Нарисі слов'янської філософії” Ганкевич простежує розвиток філософії в Україні з XI ст. Він згадує про зусилля, які робив для розвитку наук взагалі, а філософії зокрема, Ярослав Мудрий. У “Поученні дітям” Володимира Мономаха він вбачає популярний виклад етики, хоча й зауважує, що в цьому творі не дотримано ні певного принципу, ні суворої наукової форми. Далі автор відзначає пожвавлення після татарської навали філософського життя у Києво-Могилянській академії /з середини XVII ст./.

Серед українських філософів Ганкевич знайшов місце лише для трьох: Петра Лодія, Йосифа Чачковського, Івана Федоровича. Він вважає, що філософія Лодія малооригінальна, в основному запозичена у Християна Вольфа та його учня Александра Баумгартена. Аналізуючи працю Й.Чачковського “Дослід об'єднання наук”, Ганкевич закидає авторові, що той недостатньо точно визначає поняття абсолютного. “Про особистість

Бога й безсмертя душі немає мови. Розчинення в Бозі не є достатнім доказом для безсмертя”⁹, – не погоджується Ганкевич з Чачковським.

Свою працю “Дослід об’єднання наук” Чачковський видав у Відні 1863 року німецькою мовою. У цій праці, побудованій в основному на математичному, фізичному і хімічному матеріалі, Чачковський і справді ніде не згадує про Бога. Такий погляд Чачковського, як бачимо, не сподобався Ганкевичу. Щодо філософської концепції Чачковського, то вона, безперечно, становить інтерес для дослідника історії філософії в Україні і заслуговує на спеціальне вивчення.

Ганкевич свідомо обминає у своєму “Нарисі” всіх репрезентантів матеріалістичної філософської школи у слов’ян. Така його ідеалістична партійність особливо яскраво відбилася у розділі про російську філософію, про яку, напевно, автор мав дуже поверхове уявлення. Так, до російської оригінальної філософії ХІХ ст. він зараховує лише три твори: “Вступ до науки філософії” Федора Сідонського, “Соціально-педагогічні умови розумового розвитку російського народу” Афанасія Щапова та “Росіяни у своїх прислів’ях” Івана Снегірьова. Про Герцена, Чернишевського та інших – жодного слова. Звичайно, Щапов випадково потрапив до твору Ганкевича.

При всіх своїх суттєвих, принципових вадах і недоліках праці Ганкевича з історії філософії звертали увагу на розвиток філософії у слов’янських народів і в тих конкретно-історичних умовах заперечували пангерманську концепцію в історії філософії.

Слід відзначити певну заслугу Ганкевича у запровадженні української філософської термінології в науку, у друкуванні більшості своїх праць рідною мовою, що тоді серед філософів уважалося “нелюдною” справою. На цьому шляху Ганкевич натрапляв на перешкоди, про що зізнавався: “Пишучи систематичний твір філософський, мав’єм під взглядом термінології великі труднощі. Глибші і дослідження переконали мене, що в нашом язичі спочивають великі скарби філософічні, котрі тільки видобути, очистити і усталити треба”¹⁰. Безперечно, це був вияв демократичних тенденцій філософа в науці та позитивний приклад для сучасників.

Децю пізніше, повертаючись до проблеми національних мов у науках, зокрема в філософії, Ганкевич правильно, на наш погляд, відзначав переваги і втрати, які має філософська світова думка з переходом від латинської на національні мови. До втрат належить запізнений обмін ідеями, що, за Ганкевичем, веде до численних анахронізмів у мовно-національних філософіях. “Відмінність мов стала перепорою взаємної виміни мислей між філософами різних народів. Комунікація духовна між ними, а внаслідок цього і взаємний вплив одних на других, сталася весьма скомплексованою, або навіть зовсім неможливою”¹¹. Цілком можна погодитися з такою оцінкою даного явища, але яке конструктивне розв’язання пропонує філософ? Ніякого. І саме звернення до цього явища було потрібне Ганкевичу для того, щоб якось пояснити, чому в історії філософії /ХVІІІ і ХІХ ст./ матеріалізм часто посідає провідне місце. Мовляв, через брак однієї письмової мови у філософії, виникаючи, як анахронізм, матеріалізові іноді вдається локально розвинутися. Але, коли б Ганкевич захотів все-таки розв’язати мовно-національну проблему в науках, зокрема у філософії, то розв’язання, безперечно, полягало б у наявності інтенсивного і духовного обміну між націями, у підвищенні культури науково-дослідної праці вчених, зокрема філософів.

Разом з тим Ганкевич спромігся вказати на плідні результати, що їх принесла з собою відмова від латини. До тих результатів, на його думку, належить більша самостійність та оригінальність ідей, зумовлених особливостями життя тієї чи іншої нації. “Немає сумніву, що вживання народних мов замість латинської причинилося немало до угрунтовання філософії на реальних основах життя і розвитку народів, на потребах, прагненнях і характеристичних знаках їхнього духу. Доперва унаслідок тієї радикальної істинно реформаційної переміни, наука перестає бути, – наголошує Ганкевич, – власністю однієї тільки касти, а сталася уділом всіх мислячих верств”¹². Хоча в останньому висновкові Ганкевича міститься перебільшення у розв’язанні проблеми демократизації науки, але ж воно тут вийшло у нього від схвалення, від прихильності, а не від свідомого перекручування, підтягування фактів.

Яскравим виразом зазначених тенденцій у більш широкому плані була вступна промова Ганкевича до курсу лекцій з української літератури в Чернівецькому університеті. Звертаючись до студентів, ігноруючи колоніальне становище Буковини, Ганкевич говорив: “Я не прихожу, аби розпространяти чужу культуру, але аби нашу власну, питому, родинну підкрєплити, аби дати свідотцтво старої, ясної, але багатьма оспариваємої правди, що русини живуть і жити будуть... Я один єсть тут, которий із катедри можу промовляти до Вас нашим дорогим, руським, рідним словом. Я єсть в том щастливом положенню, що не маю обговорювати діла чужих мудриців, але розкривати тії великі скарби, котрі прадіди нашіі безпрестанно складали і тепер батьки і браття нашіі складають на жертвеннику слави народної”¹³. І зрадою, як цим тенденціям демократизму в науці, так і своєму науковому сумлінню були спрямованість, тон та ідеї праць Ганкевича пізнішого періоду.

З 80-х років Ганкевич багато займається критикою матеріалізму, або як він казав “новітнього матеріалізму”. Це було пов’язано з тим, що в той час в Галичині з поширенням матеріалістичної філософії продовжували виступати Остап Терлецький, Іван Франко, Михайло Павлик та інші. Критикуючи “новітній матеріалізм”, Ганкевич свідомо обминає твори Маркса і Енгельса. Об’єктом його критики є вульгарні матеріалісти Карл Фогт, Якоб Молешотт, Людвіг Бюхнер. Як відомо, то був улюблений софістичний засіб критики діалектичного матеріалізму. Ось до якого загрозливого висновку приходять Ганкевич у своїй критиці філософського матеріалізму: “Якщо би матеріалізм прийшов колись до значення істинного і достатнього погляду на світ, тоді мало би конечно наступити абсолютне варварство, безпристанная ночь духовная”¹⁴.

Для того, щоб показати наукову неспроможність ідеаліста Ганкевича в боротьбі з матеріалізмом, подивимося, як він “спростовував”, наприклад, тезу про нескінченність поділу матерії. “Якщо проте подільність до безконечності переведем, якщо нема послідньої цілі, то ніколи не найдем того, що становить реальність матерії. Ми скажемо проте о матерії взагалі те, що... вона есть тільки временною і взглядною річчю, котра залежить від безусловної причини”¹⁵, тобто від Бога— ось і весь “доказ”.

У такий самий спосіб /голосливими твердженнями, посиланнями на силу і волю Творця-Бога, софізмами/ відкидає Ганкевич еволюційну теорію Дарвіна. Цікаво тут лише зазначити, що прийнявши соціал-дарвіністів за справжніх прибічників Дарвіна, філософ заперечує перенесення поняття “боротьба за існування” на соціологію і політику¹⁶. Ганкевич і не підозрював, що в цьому конкретному питанні певною мірою допоміг Остапові Терлецькому і творчим дарвіністам у боротьбі з фальсифікаторами та псевдовченими.

Євген Згарський Репрезентантом ще оголенішого, ніж у Ганкевича, войовничого теїстично-ідеалістичного курсу в філософії був Згарський.

Євген Згарський /1834–1892/– український поет, громадський діяч демократичного народоства 60-х років,– може зацікавити історика філософії деякими своїми статтями і твором “Народная русская”¹⁷ філософія”. Ця праця Згарського, написана на основі певної частини українських народних прислів’їв і приповідок, не є розвідкою з власне наукової філософії. У ній автор, даючи свою трактовку, намагається викладений матеріал видати за народний світогляд українців. Проте тенденційний вибір прислів’їв і приповідок позбавляє нас права розглядати твір Згарського як дослідження народного світогляду, але дає змогу виявити філософський бік світогляду самого автора.

У розділі “Бог. Світ. Віра. Молитов” Згарський твердить: “Бог, релігія, обичайність становлять істоту чоловіка”¹⁸. Для нього “Бог вічний. Ні пространью, ні временем не смежана Божая істота”¹⁹. За Згарським, Бог— верховний законодавець і повелитель всього суцього на землі.

Людина пізнає світ за допомогою відчуттів: “Світ действує на змисли чоловіка, становить його відомості”²⁰. Людина і світ, що її оточує, змінюються, розвиваються. Людина “родиться і живе на тоє, щоби чем раз ставатися досконалішою”²¹. Це і все інше відбувається з волі Бога. Бог у Згарського набуває дедалі більше рис християнського бога. Об’єктивний ідеалізм у Згарського має чітко виражену /прямолинійнішу, ніж у Ганкевича/ теологічну спрямованість, зливаючись з неприхованим фідеїзмом. Останнє особливо яскраво автор виявив у розділі “Людина”, де явище смерті /відрив душі від тіла/ подається цілком відповідно до біблійного тлумачення.

Дещо іншу, ніж Ганкевич і Згарський, лінію ідеалізму репрезентують Федоровичі.

Іван Федорівич Іван Федорович /1811–1870/– український і польський громадський діяч буржуазно-демократичного напрямку, автор численних афоризмів і великої праці “Соціальный организм”. Йому належать також слова до відомого солоспіву Анатолія Вахнянина “Чи така вже наша доля”.

Народився Іван Федорович 10 червня 1811 року в сім’ї українського священика в с. Білинівці Тернопільського повіту в Галичині. Гімназію закінчив у Тернополі. Брав участь у польському повстанні 1830–1831-х років, був двічі поранений. Потім Федорович навчався на юридичному факультеті Львівського університету. 1840 року здобув звання доктора юриспруденції. 1846 року за антиавстрійську нелегальну агітацію відбував ув’язнення. 1848 року Федоровича обрано депутатом до Віденського парламенту. Був одним з найбагатших дідачів галицького Поділля. Іван Франко у 80-х роках збирався написати про Івана Федоровича та його епоху дослідження у двох томах. Вже пізніше він писав про Федоровича: “Сильним умом він збагнув основну ідею новочасної науки, ідею розвою природи...”²². Але, зауважував далі Франко, низький рівень науки в Галичині і гегелівська філософія /та ще й у примітивно-вульгарній інтерпретації/ обмежили його творчі можливості. Рукопис “Соціального организму”, на жаль, не був видрукуваний і, здається, загинув під час Першої світової війни /під час пожежі у музеї, що в маєтку Федоровичів у селі Вікно на Тернопільщині/, але його короткий зміст переповів Ганкевич у “Нарисі слов’янської філософії”²³.

Помер 2 листопада 1870 року.

Сукупність змінювальних речей, природа, як передає Ганкевич, є вихідним принципом, пунктом філософських досліджень Івана Федоровича. Всесвіт уявляється філософові як наповнений світами небесний простір. В цьому просторовому океані, як показує наука, виключається будь-яка випадковість, свавільність; тут панує одна закономірність. Сутність окремих небесних тіл та їх відношення один до одного і до загального як раз і свідчать про прекрасний організм світового простору, про доцільність розпорядку в ньому, про постійну закономірність у формах його розвитку. Дослідити план цього розпорядку, виявити дух існуючої закономірності—є, на думку І.Федоровича, завданням мислителя-філософа.

Загальним законом природи має бути прийняте те, що проявляється в малому, поодинокому, частинному, в найзагальнішому. Не називаючи цього закону, Ганкевич далі переказує, що, досліджуючи світовий організм у цілому і розкладаючи організм зірок, сузір'їв, землі, рослинного і тваринного світів і людського суспільства, І.Федорович на всьому цьому демонструє елементарні закони природи:

постійні відношення /пропорції/,
взаємність,
особливе і загальне,
єдність і множина,
частина і ціле,

поступова залежність цілісного організму. Звідси випливає єдність /спільність/ природи як світового цілого. У природі, за Федоровичем, ніщо не пропадає, не щезає, а, навпаки, знову з'являється в постійних процесах перетворень. “Природа завжди працює новими інструментами з одним і тим же старим матеріалом”,²⁴— пише автор “Соціального організму”. Вона, природа, створює свої інструменти, щоби кожен з них точно виконував призначену функцію. Так, організм людини є природним показником його призначення. Якщо не викладати далі зміст основного твору Федоровича, а спробувати оцінити наведену загальнофілософську концепцію, то виникають певні труднощі. Важко з першого погляду визначити позицію автора в основному питанні філософії. Цю невизначеність помітив ще Ганкевич і тому поспішив запевнити, що Федорович “не впав в односторонність об'єктивного світогляду”²⁵. Телеологізм філософської концепції Федоровича, повсякчасне натякування на щось таке, яке “розумно” упорядкувало світ,— характеризують, насамперед, філософію Федоровича. Треба сказати, що у своїх афоризмах Федорович більш послідовний: Світовий Володар, Абсолютний Дух, Бог невідступно присутній. Так, наприклад, філософ пише: “Світ є ідея Бога”²⁶, “Мислення є розмова з Богом”²⁷ або “Любомудріє, що вичерпане до дна, веде до Бога”²⁸.

Соціологічне вчення, про яке йдеться далі, допомагає конкретизувати оцінку філософії, а саме: зарахувати його, з деяким обмовленням, до різновиду філософських течій— позитивізму.

“Соціальний організм”— в основному соціологічна праця. Франко назвав її “оригінальним твором філософсько-етичного змісту”.

Життя людини складають два буття— фізичне і духовне, які перебувають у тісній взаємодії. Духовне результатує фізичний розвиток людини, воно завжди відстає від останнього. Хоча фізичний організм людини формується швидше аніж духовний, проте перебуває у відношенні до нього в становищі підпорядкування. В дії, в результатах діяльності фізичного і духовного організмів виявляються духовні сили: знання, почуття і воля, що перебувають у постійних взаємовпливах. Примат серед них належить знанню. В їх найглибшому зв'язку створюється гармонійне ціле.

Метою людського життя, за Федоровичем, є досягнення фізичної, інтелектуальної і моральної свободи і досконалення на щаблях поступу. Людські індивіди він порівнює з окремими автоматами природних тіл. Майже неможливо вивчати людину на окремому індивіді /він перебуває під владою випадковостей долі/, тільки на рушійній сукупності всіх індивідів, котрі просуваються вперед, можна дослідити закони людського духу в їх розвитку або в перервності. “Поодинокі, поборене силою обставин, часто падає, сукупність безперервно йде вперед”,²⁹— повчає Федорович. Історія свідчить, що людство поступово, але вперто, наближається до своєї мети: досконалості духовної цивілізації. Навіть там, де цей поступ стримується тупістю й глупістю окремих індивідів, він проявляє свою неперервність. Сучасна фаза розвитку суспільства, за Федоровичем, ще дуже далека від досконалості, але вона нестримно йде до своєї довершеності.

Чим вищий розвиток людей, вважає Федорович, тим дедалі більше виявляється тенденція до їх об'єднаності: сім'я, община, держава, далі— вселюдське об'єднання.

“Основною ідеєю названого твору є, отже,— підсумовує Ганкевич своє вивчення “Соціального організму”,— дослідження незмірних процесів розвитку людства, його окремих фаз через пізнання загальних законів природи, в яких був доведений принцип гармонійної взаємодії й іманентної закономірності”³⁰.

Читач, мабуть, погодиться, що соціологічне вчення Федоровича зазнало впливу органічної теорії суспільства Г.Спенсера. Принцип гармонії /звідси й закон поступової залежності цілісного організму/ має те ж саме походження.

Ретроспективний погляд дозволяє відзначити певні цінні моменти, що внесла творчість Івана Федоровича у філософську літературу 60–70-х років в Україні і особливо в Галичині. До них, передусім, належать діалектика як вчення про розвиток і як метод пізнання. Федорович творчо користувався діалектикою для створення своєї філософської концепції, а також хоч меншою мірою для соціологічного вчення. Важливо відзначити оптимістичний дух філософії Федоровича: віра у пізнаваність світу, у неперервність поступу, невдоволення станом сучасного йому суспільства.

На фоні духовного життя Галичини, перейнятого релігійним догматизмом і містикою, філософія Івана Федоровича відзначалася свіжим повієм. Творчість його, приклад переходу від позицій німецького об'єктивного ідеалізму на позиції позитивізму зі збереженням багатьох елементів від першого.

Володислав Федорович /1845–1918/– буржуазний громадський і державний діяч Галичини, автор низки філософських та історичних праць. Син Івана Федоровича. Народився 26 травня 1845 року у селі Білинівці на Тернопіллі. 1864 року закінчив Тернопільську гімназію. Розпочавши навчання на юридичному факультеті Віденського університету, 1868 року закінчив такий самий факультет у Львівському університеті. У 1868–1870 роках студював історію, філософію, естетику та біологію у вищих школах Парижа.

Після повернення до Галичини Володислав Федорович зайнявся громадською діяльністю: у 1873– 1877 роках був головою крайового народовського товариства “Просвіта”, роботу якого він частково фінансував. Обирався депутатом до Віденського парламенту. У 1887–1898 роках В. Федорович– член урядової промислової комісії, де він намагався сприяти розвитку промисловості та ремісництва у Східній Галичині. 1902 року В. Федорович іменований від української курії членом /досмертне звання/ палати панів Віденського парламенту.

Володислав Федорович багато подорожував: побував в Англії, Швейцарії, Німеччині, Росії. Після відвідання Англії видав книжку про англійську систему шкільної освіти.

У своєму маєтку у с. Вікно на Тернопільщині В.Федорович створив багатий музей. У збірці цього музею були історичні документи, починаючи з XV ст., твори образотворчого мистецтва, а також чимале місце належало виробам з кераміки, килимарства, мініатюри. В архіві й бібліотеці Федоровичів у різні часи працювали Остап Терлецький, Іван Франко та інші відомі науковці та громадські діячі. На жаль, усі ці багатства загинули у пожежі села під час Першої світової війни. Помер 22 грудня 1917 року в Києві.

У філософії Володислав Федорович продовжив лінію батька у бік переходу на позиції позитивізму. На початку 70-х років найбільш плідною серед філософських шкіл він уважав школу англійських позитивістів³¹. Малооригінальний як філософ Володислав Федорович цікавий з погляду популяризації гносеології позитивізму. Людська свідомість, пише Федорович, є “фотографічний апарат, в котрім через відчуття відбиваються предмети зовнішнього світу”³². Здатність людської свідомості, духу затримувати, поряdkувати і комбiнувати одержані враження є мислення. Історію людського мислення можна найповніше простежити на історії філософії чи, як називає її Федорович, “біографії мислі людської”.

Мислення людини досліджує не тільки своє оточення, але також “іслідує себе самого, природу своїх функцій і порядок, котрий в собі знаходить, становить яко теорію системи мислення”³³. Це становить предмет вивчення наук логіки і психології, що є мов би “автодіагнозом нашого мозку”. Виникнення цих наук стало можливим тому, що люди усіх рас і націй на землі мислять за однаковою системою, за одними і тими ж правилами, за однією “механікою”, тобто психофізіологічна природна основа мислення одна і та сама у всіх людей, навіть, на Юпітері, якщо і там вони є. Але ж, якщо мислення людини однакове за своїми правилами і “механікою”, то неоднакове щодо своєї досконалості. А звідси виникає, за викладом Федоровича, “одна із найбільших дискутованих проблем філософії– проблема істинності³⁴ людського знання”³⁵. Сутність названої проблеми полягає в розбіжності понять, що творить людська думка, з дотичними предметами. Протягом всієї історії одні філософи кажуть, що наші знання є об'єктивними, інші– суб'єктивними. Проте, наголошує В. Федорович, ці суперечки не означають “що філософія не творить позитивних результатів, не поступає...”³⁶ уперед, а крутиться в блудному колесі.

Володислав Федорович подає засадничий принцип для розв'язання проблеми об'єктивності– суб'єктивності нашого знання. Кожну думку, каже він, можна логічно довести до протилежностей– лівиці, правиці та їхнього центру. Люди стають прихильниками тієї сторони, “котра найбільше відповідає їхньому темпераментові, їхнім інтересам і поглядам”³⁷. Усяка думка, доведена до крайності, до жорстко окресленої позиції, утворює штучну систему пізнання. Така система є найраціональнішою, бездоганною з погляду логіки. Але “кожна теорія, кожна система, кожна доктрина, нехай би вона була найгеніальніша, найлогічніше

випроваджена, тим більше віддалятися буде від істинності, чим далі вона випроваджена в своїх консеквенціях, чим крайнішу сторону виберуть її поборники”³⁸. Тому “ті, що голосять, будьто наше знання зовсім суб’єктивне, і ті, що кажуть, що воно об’єктивне,— по часті сходяться, а по часті й розминаються з істиною”³⁹. Отже, зрештою, Володислав Федорович хоче сказати, що не має рації говорити про об’єктивних і суб’єктивних ідеалістів, матеріалістів, бо це не допоможе розв’язати проблему істинності наших знань. “Де фактом підтверджується мисль, там мусимо узнати істину”⁴⁰— твердить Федорович.

Відповідаючи на запитання про критерій істинності знань, філософ настирливо наголошує, що “тільки такому знанню можна вірити, котре оперте на досвіді. Доки мисль нашу не підтвердить досвід, доти вона є тільки гіпотезою, постулятом, аж— коли її досвід підтвердить, тоді стається вона правдою”⁴¹. І далі: “Кожна ідея, чи вона істинна, чи не істинна, єсть перед досвідом для науки тільки гіпотезою, патентом, просячим о принятє в царство науки. Досвід дає її хрест віри, дає її право громадянства в науці й ім’я істини”⁴². Класичним прикладом цього Федорович називає відкриття Вільямом Гершелем планети Уран.

Відмова від доктринерства, від апріорних висновків, звернення до досвіду, до реальних предметів, за переконанням В. Федоровича, дало змогу Ісааку Ньютону із псевдофізики створити науку фізики, Миколаю Коперніку, Йоганну Кеплеру і Галілео Галілею— науку астрономії, а Френсісу Бекону— наукову методологію тощо. Але ж даремно було б шукати у Володислава Федоровича визначення поняття “досвід”, хоча в основному під досвідом у нього розуміється експеримент, емпірія, конкретний дослід.

Увагу читачів В. Федорович звертає на те, що найвищою метою науки є “не лиш опізнанє істини, але й її застосовуванє в житті”⁴³. Тому, вважає він, стара засада “наука для науки” не відкидається, а тільки доповнюється оцією вимогою про впровадження досягнень науки у життя. Для індивідуума може бути дійовою і засада “наука для науки”, але для суспільства то— “крайня нісенітниця”. Так філософ заперечує в сутності гасло “наука для науки”, проте в умовах Галичини робить це компромісним шляхом.

Позитивіст Володислав Федорович уникає широких філософських категорій та узагальнень. Він говорить про конкретні істини й конкретні факти. За горами конкретних фактів з природознавства та історії філософії В. Федорович приховує суб’єктивну сутність своєї емпіріокритичної філософії. Це певною мірою ускладнювало боротьбу матеріалістів з позитивістами. Особливо, якщо врахувати, що при всій своїй обмеженості, заклики позитивістів, зокрема й В.Федоровича, до вивчення фактів, до практичного використання науки, до відмови від доктринерства в науці цілком мали сенс.

Проте першочерговим завданням матеріалістичної філософії в Галичині 70-х років була боротьба з войовничими ідеалістами-теїстами типу Агарського та пізнішого Ганкевича. Матеріалістична тенденція творчості Терлецького свідчить про найглибше усвідомлення ним цього завдання.

Поширена у другій половині ХІХ ст. філософія ідеалізму показує спільність духовних процесів як у Галичині, так і в Східній Україні. Філософія Ганкевича, наприклад, дуже схожа на філософію Гогоцького, дещо спільне є у Федоровичів і Лесевича. Отже це й вимагає створення синтетичного критичного дослідження розвитку ідеалізму в Україні загалом. Саме таке дослідження необхідне нині для боротьби проти реакційних тенденцій сучасної філософії, проти фальсифікації історії української філософії.

3.2. ПИТАННЯ ОНТОЛОГІЇ У СВІТОГЛЯДІ ТЕРЛЕЦЬКОГО

За післяуніверситетського періоду найбільше на формування світогляду (другий етап) Терлецького вплинули вчені-природознавці, які стояли переважно на позиціях позитивізму, серед них Чарлз Дарвін, Герман-Людвіг Гельмгольц, Ернест Геккель, а також італійський астроном Анджело Секкі.

Терлецький читав чимало соціологічної літератури. Зокрема, твори німецьких соціалістів Ф. Лассаля і А. Шеффле, Карла Маркса, бельгійського економіста та історика Еміля Лавельє, представника географічного напрямку в соціології Генрі Бокля, позитивіста Герберта Спенсера, російського філософа Миколи Чернишевського. Однак читання цієї різнобарвної літератури не витворило еkleктизму в соціологічних поглядах Терлецького. Він узяв з опрацьованої літератури лише те, що найбільш йому імпонувало як українському радикалові.

Терлецький не надрукував жодної спеціальної філософської праці. Час і друзі зберегли для нас лише рукопис однієї доповіді “Дарвінізм і соціалізм”, що її він виголосив 5 лютого 1876 року на вечорницях товариства “Січ”. Рукопис має характер філософської статті, правда, незакінченої. З практичних потреб Терлецький часто застосовував у своїх працях, доповідях, промовах і листах окремі філософські тези, висловлюючи при цьому

чимало оригінальних думок. До того ж, не слід скидати з огляду те, що він за освітою– філософ. Усе це дає змогу скласти уявлення про філософські погляди Терлецького, допомагає уточнити його позицію в інших галузях творчості та діяльності.

З усієї сукупності праць Терлецького впливає, що основне питання філософії– відношення духу до природи– він розв’язував загалом по-позитивістському. З цього погляду в рукопису трактату Олександра Терлецького “Про гідність людську”, написаного в дусі філософії Гегеля, знаходимо цікаві зауваження Остапа Терлецького⁴⁴.

<p>Ол. Терлецький:</p> <p>Світ без Бога, Бога без світа представити собі не можна.</p> <p>Народи існують на те, щоб дух світовий досконаліше міг розвинути і набрати більшої потуги.</p> <p>Хліб насущний є єдина ціль у більшості людськості.</p> <p>Прецінь душа головніша від тіла, душа вище стоїть над тілом і належить про неї більше дбати, ніж про тіло.</p>	<p>О. Терлецький:</p> <p>Чому ні?</p> <p>Чи єсть і душа світова?</p> <p>А ти гадав?</p> <p>Душа не єсть відрубним фактором від тіла. Душа і тіло – то <i>одно</i>.⁴⁵</p>
--	---

Всесвіт, за Остапом Терлецьким, складається з рухомої матерії. “Усе в світі,– висловлюється він термінологією Спенсера,– росте або розпадається, збільшує свою масу або зменшує, інтегрується або дезінтегрується”.⁴⁶ Матерія і рух– це “цілість”, вони не існують відокремлено. Усі явища, що відбуваються у світі, мають свою причину. Тільки “дійствующа сила стається причиною якого-небудь дійствія”.⁴⁷ “Принцип каузальності дійствує і в природі і в людськості”,– отже, має загальний характер. Не можна ототожнювати таких філософських категорій як причинність і необхідність, бо “кожда сила дійствує тільки в стисло означених границях і після стисло означених законів”,⁴⁸– додає Остап Терлецький як прихильник детермінізму.

Спільним законом для природи і людства О. Терлецький вважає “закон загального розвою”,⁴⁹ що специфічно проявляє себе в обох сферах. Поза цим законом і в природі і в суспільстві діють свої особливі закони.

Терлецький категорично заперечував і висміював всілякі намагання абсолютизації окремих законів, істин, теорій. Гіпотеза може стати науковою теорією. Але наукова теорія “все-таки буде і в найліпшій разі тільки *одна* із правд, *один* із законів природи. Абсолютною правдою, абсолютним законом вона не буде і бути не може. Бо абсолютної правди нема”.⁵⁰ На жаль, Терлецький не подає доказів того, чому не може існувати абсолютної істини, а сприймає цю тезу як постулат. Водночас увесь дух його висловлювань аж ніяк не дає підстав для жодних закидів йому в бік релятивізму.

Виступаючи проти абсолютизації будь-яких теорій, мислитель висловив деякі міркування, що заслуговують на увагу. “Хотіли, щоб того, що ми називаємо законом природи, дійствовало завсігди і усюди абсолютно і безгранично, значить, так мені по крайній мірі здається, не знати зовсім природи. В природі нема поєдинчих законів, а єсть тільки група, цілість “комбінація”⁵¹– [у чернетці.– С. П.] законів. А закони поєдинчі тільки на папері, тільки в нашій голові, так само, як тільки на папері існує осібна матерія і осібна сила. Фактично матерія і сили, то річ одна, нерозлучима. А коли людський розум для ліпшого зрозуміння річі робить теоретичний поділ матерії на матерію і силу, і теоретичний поділ цілоти сил природничих на поєдинчі сили, то яка рація для природи стосуватися до половичності людського ума?”⁵² Лише вільно орієнтуючись у філософській літературі, Терлецький міг доволі сміливо говорити про діалектику дійсності, підкреслюючи взаємозв’язок фізичних законів, про особливості пізнавального процесу з наголосом на абстрагуючій здатності мислення, і, що тут важливо відзначити, про незалежність об’єктивної реальності від мислення, від свідомості.

Терлецький глибоко вірив у пізнання людиною Всесвіту. Вчений вважав, що за допомогою науки людина поступово відгадає таємниці природи, самої себе. Наука допоможе створити повну, як він писав, “біографію людини”⁵³ від часу її виникнення і до теперішнього дня. Наука дасть можливість людині заглянути і в своє майбутнє. Водночас Терлецький розумів відносний характер пізнання. Процес пізнання людиною світу безмірний, але одночасно і обмежений конкретними соціально-історичними умовами. Заперечуючи агностицизм, він іноді припускався протилежних крайнощів: переоцінював роль науки для суспільного поступу.

Привертало увагу Терлецького питання про появу людини. Воно, на його думку, має розв'язуватися “з двоякого погляду”: з боку антропології і з боку історії. Терлецький вважав, що біологічне пояснення наука вже дала: це зробив Дарвін. Тепер належить соціологам дати відповідь. І лише тоді буде досягнуто істини в питанні про походження й виникнення людини. Сама постановка такого питання свідчила про пошуковий характер наукових поглядів Терлецького.

Щодо тваринного і рослинного світу, то, за Терлецьким, він пройшов у своєму розвитку довготривалу еволюцію від мікроскопічних органічних зародків до сучасного стану. “Від тих невідомих часів,— пише Терлецький,— коли тільки що почали були появлятися на землі перші початки органічного життя, кожна рослина і кожне животно стоїть під всемогучим впливом одного велико[го] закону фізичних перемін”.⁵⁴ Людина, на його думку, випадає з-під дії цього закону. У неї, за Терлецьким, завершено фізичну, фізіологічну будову тіла, організму. Ніяких змін у будові людського організму він не припускає. Але, певне, відштовхувшись від такої думки Дарвіна: “Ми можемо до деякої міри зрозуміти, чому в природі так багато краси, тому що і вона може бути почасти приписана діяльності добору”,⁵⁵— Терлецький робить важливе передбачення. Він вважає, що обрис тіла людини надалі змінюватиметься тільки під “взглядом естетичним, бо се буде конечний результат здоровости і совершенства фізичної організації”⁵⁶ її тіла. Підхопивши ідею Дарвіна, Терлецький естетичне вдосконалення тіла людини виводить як неминучий наслідок її “здоровости”, тобто поліпшення, зрештою, соціальних умов життя людини.

Дослідник визначає чинники, котрі сформували інтелект людини. Обороняючись від наступу природи, пише він, предки людини змушені були займатися такою діяльністю, котра б рятувала їм життя. Ця діяльність повинна була “мати вплив на його [“чоловіка”.— Є. П.] умственну організацію і на його соціальні стосунки”.⁵⁷ А далі Терлецький саме інтелект, який міцнів під впливом боротьби людини з природою, підносить до рівня непереможної сили в природі. “Чоловік силою своїх умовених способностей дуже значно потрафив обмежити вплив природи на себе”,⁵⁸— твердить він. І саме тому, що людина впливає на природу, підпорядковуючи її для своїх потреб, їй не треба пристосовуватись до неї, змінювати будову свого організму.

Терлецький пов'язує розвиток інтелекту і духовності людини з її практичною діяльністю. У цьому зв'язку він проголошував: “Тота хвиля, коли чоловік перший раз убрався в шкіру із дикого животного, коли він зробив першу стрілу, щоби легше добувати собі здобич, коли перший раз розклав собі вогонь, щоби собі страву зварити, коли перший раз засіяв зерном землю або посадив дерево,— тота хвиля була в природі хвилею великої революції, більшої як яка-небудь інша із усіх революцій, через котру природа переходила. Бо із цієї революції вишло животно, котре, можна сказати, під неодним взглядом стояло вище, як природа виплекавши його, котре навчилось контролювати і порядкувати її дії і утримувати себе в гармонії із нею не переміною своєї фізичної організації, але розширенням своїх інтелектуальних спосібностей, поступом свого духа”.⁵⁹

Людина для Терлецького є самостійним чинником природи: “Так, отже, чоловік стався в протягу довговікового історичного розвою самостійним фактором в житті природи, сказав-бим самостійною силою природи, зложившоюся із комбінації найрізніших природних сил”.⁶⁰ На жаль, цьому правильному висновкові Терлецький не дав достатнього обґрунтування. Його спроба 1876 року з соціологічного боку висвітлити “самостійність” людини в природі не зовсім вдалася. Ні емпіричного матеріалу життя людських спільнот, ні випереджуючих ті умови духовних сил (фантазія, міти, казки тощо) Терлецький не подає, обмежуючись лише загальним твердженням.

3.3. ТЕРЛЕЦЬКИЙ ПРО СУСПІЛЬНИЙ РОЗВИТОК

Остап Терлецький вважав, що розвиток суспільства відбувається закономірно, підкоряючись, як і вся природа, законам загального розвитку. Мислитель усвідомлював наявність специфічних законів суспільства. Серед них він розрізняв закони, що діють постійно, і такі, дія яких обмежена тими чи тими історичними періодами. Так, за Терлецьким, закон загального розвитку діє протягом усього існування суспільства, а закон пролетаризації селянства— лише на певних етапах розвитку окремих суспільств.

Закономірність поступу людства як прояв закону загального розвитку, на думку Терлецького, неблаганна. Їй підвладне все, без винятку, суспільство, в тому числі “забитий і забутий” куток— Галичина. Оглядаючи історію Галичини від 1772 року до свого часу, Терлецький відзначав поступ краю. Хоча той поступ “дуже малий і незначний”, але він є і зростає далі. Інакше й бути не може, бо “поступ загальний не міг лишитися без слідів і в нашій життю”.⁶¹

Терлецький намагається дати визначення суспільного поступу. Для нього поступ– не пряме крокування вперед, а просування “з великими перешкодами”, з невдачами і розпачами, з різною мірою відступів від висхідної лінії розвитку суспільства. Але ніщо не може припинити загального поступу людськості, адже він є “вплив природної конечності [тобто необхідності.– С. П.], котра помимо всіх неудач пре нарід до дальшої праці над собою”.⁶² Історичний досвід також довів, що “всюди поступ показався сильнішим, як реакція”.⁶³

Терлецький вважав, що кожний наступний суспільний лад поступовіший, ніж попередній. Перехід одного ладу до наступного відбувається через “страшні катастрофи”, під час яких закладаються “підвалини” нового суспільного життя. Ті катастрофи– то “криваві революції”, “переломи”, “цілковите перетворення цілої суспільності”, “тяжкі внутрішні кризи” або, принаймні, “довголітня принципіальна і суспільна боротьба”, без яких неможливе “хімічне перетворення” суспільства.⁶⁴

Таке тлумачення Терлецьким переходу від однієї суспільно-економічної формації до іншої, можна гадати, походило з визнання ним якісної (бо він говорить про “хімічне перетворення”) зміни в суспільних явищах як дискретного моменту їх розвитку. Приклади таких перетворень, пов’язані “з кривавими катастрофами”, він вбачав у новітній історії Західної Європи (йдеться про Велику французьку революцію 1789–1794 років і революції 1848 року).

Терлецький вважав, що зміна суспільного ладу може відбутися двома способами: шляхом соціальної революції (“кривавих катастроф”) і шляхом реформ (“довголітньої принципіальної і суспільної боротьби”). Вибір способу залежить від конкретних історичних обставин певного суспільства. В інших своїх твердженнях соціолог шлях реформ також називає соціальною революцією. Тому можемо констатувати, що Терлецький аж ніяк не поділяв погляду на “червону революцію”, “криваві катастрофи” як на єдиний спосіб переходу від одного суспільного ладу до наступного. Проте йому не була відома (чи він її не поділяв?) ідея трансформації класичного капіталізму в бік соціальної однорідності (з появою потужного середнього класу), гуманізації, дотримання прав людини, спаду гостроти соціальної несправедливості тощо.

Треба звернути увагу і на те, що, за Терлецьким, “криваві катастрофи”, хоча вони бувають неминучими, призводять народ “до крайнього ослаблення”. Якщо дана теза Терлецького має певний сенс, то дискусійним залишається інше його міркування: соціальну революцію неспроможні здійснити національно пригнічені народи, бо державно несамостійні народи не мають настільки моці, щоб вийти переможцями із цієї “тяжкої внутрішньої кризи”. Тому Терлецький пророкував невдачу польським демократичним силам у їхніх змаганнях до завоювання незалежності Польщі. Він вважав, що якби ці змагання здійснювалися справді за демократичною програмою, навіть під гаслом майбутньої народної (без шляхти) Польщі, то однак перемоги не було б досягнуто, бо польський народ, поділений між трьох держав, як недержавний народ безсилий здійснити таку акцію.

Але коли закономірний розвиток суспільства “конечний”, то чим він зумовлений? За Терлецьким, вільним від усяких фаталістичних ілюзій, його зумовлює “однаковий для всіх народів закон економічний”, загальний “хід розвитку економічного”. Не обмежуючись загальним висновком про визначальний чинник суспільного розвитку– економічний, він говорить про суспільні способи продукування: феодальний, капіталістичний тощо. Спосіб продукування зумовлює “економічні стосунки” людей, характер їхніх літературних, політичних, соціальних “стремлень”, тип держави та інші інституції. На суспільний розвиток, на поступ суспільства, за Терлецьким, впливає наука. Він обстоював широку пропаганду наукових знань серед народу.

Характеризуючи феодалізм, Терлецький називає його спосіб продукування “системою плантаторської господарки”, “опертою на підневільних рабах”. Економічно феодальний спосіб виробництва ґрунтується “на даремній праці раба-мужика і не на поглибленню, а на розширенню господарства”,⁶⁵ тобто не на прогресивній системі інтенсивного виробництва, а на застарілій– екстенсивній. Феодальний гніт сягає майже всіх галузей життя трудового народу– від економічного до духовного. З “перестарілим способом продукції”– феодальним– не хотів добровільно прощатись панівний експлуататорський клас. Так, галицька шляхта зволікала зі скасуванням кріпаччини, аж поки революція 1848 року силою не зламала її. “Вона переоцінювала себе, думаючи, що зможе утримати при житті той суспільно-економічний порядок, котрий на її таки очах без *можливості рятунку конав*”.⁶⁶

Багато уваги надавав Терлецький викриттю експлуататорської сутності капіталістичного способу виробництва. Він слушно писав, що вона полягає в безкоштовному привласненні людської праці. За капіталізму “люди, які віддаються праці, наприклад, селяни, робітники та інші, які живуть тільки з праці, не мають з неї такого пожитку, як би їм належався. З другого боку, люди, котрі не працюють [тобто ті, які не створюють матеріальних і духовних цінностей.– С. П.], забирають весь пожиток з праці бідних”.⁶⁷ Це стається тому, що в руках тих, “що не працюють”, перебувають засоби виробництва, знаряддя праці.

За головну ознаку капіталістичного виробництва Терлецький вважав анархічну конкуренцію, що призводить до дедалі більшої концентрації капіталу, до загибелі дрібних виробників, які потрапляють “у

совершену економічну неволю великого капіталу, котрий таким побитом загортає усю народну продукцію у свої руки і увесь чистий дохід із неї бере для себе”.⁶⁸

Терлецький— сучасник зародження монополістичного капіталізму. Він помітив ці зрушення в капіталістичному виробництві і відзначав наявність у капіталістичних країнах Європи і в Сполучених Штатах Америки великих монопольних промислових об’єднань— картелів. Від його спостережливого ока не уник “оригінальний образ борби великих капіталістів”— фінансових магнатів. То відбувалася концентрація банкового капіталу. Терлецький відзначав жорстокість боротьби між фінансовими тузами, в якій могутніші пожирають слабших. Унаслідок ближчого знайомства з капіталістичним господарюванням він робить наукове передбачення про те, що “незабавки умов тарифових, умов на ціни цегли і картелів залізних будемо мати також картелі банкові”.⁶⁹ Терлецький уточнює своє міркування щодо концентрації капіталу на початку 80-х років: “Змобілізувався поки що тільки капітал сам по собі, капітал сконцентрований в банках і відірваний від продукції і шукає добичі не в оживленні продукції...”,⁷⁰ а в усяких спекуляціях (здебільшого цінними паперами). Він відрізняє банковий капітал від промислового, але видається, що їх злиття здавалось йому цілком реальним і неминучим. Принаймні ідея фінансового капіталу була Терлецькому відома. Ці міркування Терлецького свідчать про те, що він був добре обізнаний із розвитком капіталізму в країнах Західної Європи, творчо підходив до аналізу його розвитку.

Саме такий підхід Терлецький виявив у питанні про кризи капіталістичного виробництва. Після “величезної” кризи 1873 року економічне поживлення в Європі почалося лише 1880 року. Поштовх йому дав “незвичайно швидкий економічний розрив” США. 1880 рік був “першим роком нового капіталістичного руху”. Але це економічне поживлення в Європі, зокрема в Австро-Угорській імперії, за Терлецьким, є лиш однією з фаз, ще не останньою, у капіталістичному виробництві. Вона, ця фаза, принесе зиск для фінансових і промислових тузів і лихо “для верств продукуючих, для людей праці”. “Кожда така фаза,— пише далі Терлецький,— зазначається дальшим обезсиленням і руйнуванням продуктивних класів, дальшим виволоченням дотеперішніх посідаючих верств і збільшення пролетаріату”.⁷¹ За нею прийде чергова криза. З психологічним, властивим йому публіцистичним притиском він як гуманіст писав: “Аж мороз по тілі проходить, коли згадаєш кілька людської праці і щастя знищить сей новий фінансовий ураган [що почався 1880 року— *Є.П.*], і яке румовисько він по собі лишить колись”.⁷² Кризи капіталістичного виробництва, в розумінні Терлецького, мають періодичний характер. Вони несуть зубожіння працюючим верствам.

Учений відзначав, що в подальшому існуванні капіталізму проявлятиметься дедалі виразніше його антигуманний суспільний характер. Капіталізм робить для трудових мас “недоступним усі придбання цивілізації, а навіть обертає їх в руках капіталіста на шкоду робітника”.⁷³ Небезпідставним було твердження Терлецького про те, що подальший розвиток капіталізму “грозило упадком культури і усьому, що мусить бути кожному чоловікові дороге і святе”.⁷⁴ Історія багато в чому підтвердила припущення Терлецького. Отже, за Терлецьким, капіталізм, “оснований на експлуатації усього робочого народу через меншість багату і непродуктивну”,⁷⁵ повинен бути “змінений” на соціалізм. Капіталізм безперспективний, бо він, на думку дослідника, супротивний “усім здоровим законам економічним і властивій цілі людської асоціації”.⁷⁶

І тут треба сказати, що історія зовсім не підтвердила таких прогнозів Терлецького-соціаліста: капіталізм еволюціонував у бік соціальної досконалості, перевершивши всі побудовані на землі так звані соціалізми.

Щодо держави, то вона за капіталізму, на погляд Терлецького, ще один експлуататор народу. З допомогою державного апарату панівні класи здійснюють свій гніт над народом. Через те “народ ізнемігся під тими тяжкими кайданами, у які скувала його господарство і його працю теперішня соціально-державна машина”.⁷⁷ Держава в нього виступає як самостійний чинник— експлуататор. Очевидно, в цьому відбилася захоплення в полеміці з тими соціологами, які зображували державу надкласовою організацією, зняряддям класового миру. Доводячи, що держава бере також участь в експлуатації немаєтних класів, він, урешті, зображує її як самостійну експлуаторську силу. Але Терлецький ніколи не помилявся в чітких інтересах, задля кого діє та сила.

До щойно сказаного треба додати й те, що Терлецький добре орієнтувався в історичних типах і формах держави. Так, Австрійську імперію до 1848 року він називає “абсолютно-бюрократичною” державою, а після 1848 року вбачає у ній “поліційно-бюрократичну з сильною монархічною властю” державу.⁷⁸ Соціальні зрушення в імперії, котрі здійснила буржуазна революція 1848 року, зафіксував він, як бачимо, доволі точно.

Із праць Терлецького виразно вимальовується роль і призначення суспільної ідеології. В ній він різнить ідеологію експлуаторів і експлуатованих. Буржуазна ідеологія— рупор “вищих верств”. Для неї характерні продажність і свідомо фальсифікація. Рецензуючи книжку Юліуса Пляттера “Лихва на Буковині”, критик пише про цілу армію вчених прислужників капіталізму і той величезний апарат, за допомогою якого буржуа насаджують власну ідеологію. Цілі зграї багатих і освічених панів “в почутті своїх обивательських обов’язків”,—

іронізує Терлецький, – “приймають на себе завдання дозорців, наставників і катехитів (розуміється, не задарма!) і при допомозі поліції, церкви та шкіл, уладжених по-своєму, сповнюють його при Божій ласці благополучно”.⁷⁹ Наймані ідеологи – “дозорці” разом із державною машиною вірно служать буржуазії. Тому деякі з них, зокрема в політичній економії, вдаються до свідомої фальсифікації фактів і наукових досягнень, пояснюючи, наприклад, вбогість життя трудових мас моральними вадами. І для того, “щоб належимо перевести ту ціль [тобто ідеологічне замовлення буржуазії. – С. П.], надати їй яку-так наукову пробу (не вартість), та й ще до того більше або менше зручно поховати кінці в воду, – до того пригідні всі способи, пригідні і мішане питань економічних з моральними, і казання, і патріотичні пориви, і метафізика”.⁸⁰ В цьому криються причини свідомого викривлення наукової думки апологетами капіталізму. Так, Терлецький відзначав, що “наука соціальної економії” в руках буржуазних ідеологів стає “мішаниною всякого крутарства, не основаного на твердїм, правдивім ґрунті, а криючою в собі не що друге – тільки особисті, самолюбні забаги пануючих верств, котрі дуже гарно вміють ловити рибу в мутній воді”.⁸¹ Ідею партійності соціальних ідей прагне донести до читача Терлецький. Її він провадив не лише при викритті буржуазної ідеології, а й при аналізі проектів галицької шляхти про скасування панщини, про систему освіти, “вироблену шляхтою для шляхти” тощо. Намагання підкреслити партійне спрямування тієї або тієї ідеології завжди керувало Терлецьким. Про партійний характер його праць згадував ще Франко.

Своїм призначенням ідеологія експлуататорів, за Терлецьким, має одне: не допустити того, щоб народ “своїм власним розумом заговорив про себе та порядкував свої справи”,⁸² зробити його “підкладкою” для “панування економічного і політичного” капіталістів і шляхти. Тому “з цього, – закликає Терлецький, – становиська, думаю, треба дивитися на цілі і заходи теперішньої сеймової більшості і на балаканину тих наших економістів, котрі стоять у неї на службі”.⁸³ На протигагу ідеології панівних класів Терлецький ставить ідеологію “нищих верств”.

Рушійною силою суспільного розвитку Терлецький вважав народ. Зауважимо, що терміни “народ” і “простий народ” у Терлецького містять зміст одного поняття: визискувані маси, за феодалізму – селяни, за капіталізму – селяни й робітники; панівні верстви він усуває з цього поняття. Таке визначення зовсім не точне з погляду сучасної соціологічної науки, бо охоплює всі класи і стани даної країни, що боронять справу поступу на певному етапі за конкретних соціальних умов. У визначенні Терлецького яскраво відбилася його партійна позиція в соціології як радикального демократа. На формування його визначення вплинула, гадаю, та обставина, що панівні класи в Україні склалися майже поспіль з іноземців. Невеличка частка українців у цих класах була денационалізована. Тільки одиниці з них визнавали свою приналежність до української нації.

Варті уваги приклади, що їх подає Терлецький про роль народу в подіях української історії. Так, зображуючи змагання польської шляхти відродити незалежну Річ Посполиту “від моря до моря”, він пише, що для успішної боротьби з австрійською монархією, “польська пропаганда” змушена була звернутися по допомогу до народу, бо “немислима була н а р о д н а революція без народу, або проти волі народу, а так само немислима була п о л ь с ь к а революція на р у с ь к і й землі, коли би руській нарід заявив себе проти неї”.⁸⁴ Тільки той перемагає, за ким піде народ, хто народні маси “годен буде для своєї програми приєднати”.⁸⁵ Всілякі гасла, політичні доктрини, теорії залишаються мертвими, тільки “абстрактними теоретичними програмами, котрі оживити і перевести мож... лиш при активній участі народних мас”.⁸⁶

Вважаючи народ творцем історії, Терлецький із завзятою наполегливістю повторював свої заклики про злиття інтелігенції зі своїм народом, до спілки її з ним, бо сама інтелігенція ніколи “не потрафить гаразд поправити народних справ, не маючи за собою народа свідомого своєї сили і своїх інтересів”.⁸⁷ Інтелігенція може і повинна дати народові цю свідомість, але здійснити суспільної ваги справу вона без нього не в силі.

Народ для захисту своїх інтересів “видобуває” з-поміж себе окремих видатних осіб, котрі повинні підтримувати, обстоювати на суспільній арені “усе те, що народові дороге і святе, що складає його політичні і соціальні ідеали”.⁸⁸ Не існує такого народу, який би не спромігся, навіть у “найтяжчі хвили” свого існування, на такого собі заступника, появу якого “викликають” конкретні історичні обставини,⁸⁹ що в них він може відіграти велику роль. Видатна особа, насамперед, – це “робітник” народу (Терлецький мовби забуває, що і “вищі верстви” теж мають своїх “робітників”). Видатні люди часу, перейняті народними ідеалами, мають допомогти втіленню в життя тих ідеалів, іти в перших лавах у боротьбі за них. Їх не повинні лякати жертви, труднощі, навіть напевна загибель. Приклади таких видатних народних “робітників” Терлецький бачив серед своїх сучасників, зокрема називав М. Драгоманова і В.Навроцького. Успіх діяльності народних “робітників” залежить лише від того, наскільки вони глибоко пов’язані з народом, наскільки повно й вірно захищають його інтереси, наскільки, зрештою, вони “інтереси свого особистого “я” відсунуть геть далеко поза інтереси “я” народного, хоть би мали йти через найбільші особисті болесті і через найбільші особисті розчарування”.⁹⁰

Для Терлецького-патріота саме життя народного “робітника” небагато важить порівняно з інтересами народу. Хай “одиниця” і пропаде, тільки б “ціль громадська” була досягнута. У зв’язку з цим Терлецький писав: “Ах! Що життя одного чоловіка в борбі за відродження цілого народу!”⁹¹ Вимога самопожертви від народного “робітника” була принципом, яким він сам керувався у своєму житті, та й склався він у нього для виправдання власної долі. Самопожертва, за Терлецьким, неминуча в здобуванні нового, що потрібне народові. Однак, підносячи принцип самопожертви, він забуває наголосити на тому, що самопожертва з боку тієї або тієї особи повинна дорівнювати, принаймні наближатись до, так би мовити, відповідного еквіваленту, бо інакше ж вона не має сенсу. Проте Терлецький вважав, що, коли відсутня видатна за своїми інтелектуальними здібностями людина, то її місце заступається “громадським розумом”.⁹²

Йдучи за “реалістичним керунком”, котрий, на думку Терлецького, повинен запанувати в усіх науках як принцип дослідження, він намагається правильно відповісти на питання соціології про співвідношення матеріального й ідеального в суспільному житті. Вже 1874 року він зазначав, що “з матеріальною нуждою шириться і нужда моральна”.⁹³

Буржуазні соціологи у своїх “вчених розправах” причини лихоліття народу в Галичині пояснювали вадами в його моралі, вихованні, народними традиціями тощо. Вони твердили, що з допомогою правильного морального виховання можна усунути всі причини економічних і суспільних непорядків. Філософ гостро критикував такий погляд: “не в моральних і не в духовних хибах тре[ба] шукати джерела хиб економічних, але якраз навиворіть: *економічна нужда нерозлучно і конечно веде з собою і моральний і духовний упадок народу*”⁹⁴. Зразу ж скажемо, що такого позиційного підходу Терлецький дотримується, аналізуючи будь-які суспільні явища. Він завжди прагне з’ясувати глибинні, внутрішні причини, що зумовили те чи інше явище. У суспільних явищах Терлецький вбачає відбиток дії матеріальних сил, зокрема найчастіше їх пояснює економічними причинами. Так, він висміяв Куліша і тих галицьких політиків, які галасували про політичну самостійність, про літературну працю на “питомому ґрунті”, не маючи елементарних знань із соціології. Терлецький запитував їх: “Що варта літературна або й політична самостійність без економічної самостійності?”⁹⁵ Ще 1878 року він повчав: “...при політичній емансипації народу ніяким чином не мож забувати на емансипацію соціальну, бо політична воля без соціальної, то річ чисто абсолютна нуля. (Хоть, розуміється, і *соціальна воля без політичної нічого не варта*)”⁹⁶. Дещо пізніше, з цього ж погляду критикуючи політичну програму Кулішевої газети “Світло” (мала вийти 1881 року), Терлецький справедливо писав: “те, що він [П.Куліш.– С. П.] в своїй газеті хоче боронити самостійність і свободу українського слова, для нас не має ніякої вартості, коли із обороною українського слова не буде рука в руку йти і оборона української праці”.⁹⁷

У передмові до основного свого твору, викладаючи мотиви, чому він не пише історії Галичини у традиційний спосіб, а обирає інший– зображення життя народу, читаємо: “в літературних стремліннях, як в зеркалі, відбиваються всі заходи нашого народу коло свого піднесення, а також і обставини, серед котрих він жив і розвивався, котрі впливали на його розвиток і на його регрес, а також і на причини його неудач”.⁹⁸ Отже, Терлецький певен, що не тільки даними історії (шляхом подання фактів, цифр, історичних подій, так би мовити, більш безпосереднього відображення) можна розповісти про життя народу, а й “вірною і сумлінною характеристикою літературних стремлень”, бо в літературі (у широкому розумінні) в ідеологічних позиціях митців і вчених, як у фокусі, багатогранно відбилосся те саме життя. І в цьому Терлецький, безперечно, досяг істини.

За 70-х років XIX ст., у часи розквіту лихварства в Галичині, під тиском прогресивних кіл громадськості було ухвалено закони, які мали обмежити здирства лихварів, полегшити долю селян. Офіційні писаки загаласували про турботу “всесильного монарха про своїх підданих”. А Терлецький про це писав так: “Ми не прикладаємо ніякої вартості до законів про лихву. Так само, як ніхто не може думати, що, закривши публічні доми, ми тим самим уже знесемо проституцію, так само і усунувши з публічного ока лихву, ми не сміємо мати найменшої надії, що те зло, котре її викликало, буде усунене”.⁹⁹ А зло те криється в економічному розвитку. Творчий соціологічний аналіз дав змогу Терлецькому зробити правильний висновок про безпорадність юридичних законів перед економічними.

Стосовно методу й наукового принципу розв’язання Терлецьким суспільних проблем дуже важливим, на нашу думку, є пояснення і пошуки ним причин, як він називає, “атомізму” (відсутність згуртованості) серед трудового народу в боротьбі з соціальним злом. Причини такого “атомізму” Терлецький убачає в закономірностях капіталістичного способу виробництва. “Усюди нарід,– пише він,– у всіх цивілізованих краях розбитий на атоми, котрі майже в ніякій зв’язі зі собою не стоять, і усюди, у всіх цивілізованих краях, цей атомізм є наслідком атомізму в народнім господарстві”.¹⁰⁰ І він, цей “атомізм”, твердить далі соціолог, існуватиме доти, “доки усе господарство не стане ся зорганізованим, громадським і не виробить із себе твердої основи для

соціальної організації, для зібрання людей, розбитих на атоми, в свідому громаду людей, живучих одним життям...”.¹⁰¹ І знову Терлецький ліквідацію “атомізму”, розбрату між людьми, зрушення у суспільній свідомості пов’язує зі зміною матеріального виробництва, зрештою, зі зміною соціальних умов. Правда, свій “атомізм” дослідник виводить, напевне, з умов домонополістичного капіталізму, бо, як відомо, в умовах монополістичного виробництва зростає економічний ґрунт для згуртування, єднання робітників.

За часу розквіту своєї політичної діяльності (середина 70-х років) Терлецький виступив з критикою метафізичної соціології, зокрема соціал-дарвінізму, що механічно переносив біологічні закони на суспільний розвиток. Посилаючись на історію науки, Терлецький твердив, що “воно звичайно так буває”, коли висунеться нова, добре аргументована теорія, то своєю переконливістю вона “заб’є у людей менш мислячих голос критики і зробить їх своїми сліпими поклонниками”.¹⁰² Хоча така теорія може бути цілком істинною в певних межах, вона “робить також багато шкоди”, коли під її знаменник підтягують “увесь світ”. Саме таке трапилося, на гадку Терлецького, з еволюційною теорією Ч.Дарвіна, що її деякі вчені вважають “яко догму, на котрій уже нічого не можна поправити”.¹⁰³ Такий нетворчий підхід призвів їх до того, що вони Дарвіновою теорією стали пояснювати всі процеси в органічному світі, беручи й людство. Але насправді “вона зовсім ще не пояснює усього”, тому її слід прийняти лише “яко один із регуляторів життя”.¹⁰⁴

На що спирається Терлецький, заперечуючи абсолютизацію теорії Дарвіна? Він посилається на такі явища, які не можна (це визнавав і Дарвін) пояснити боротьбою за існування. Як доказ Терлецький називав явище кореляції (співвідношення) росту, що “в жодній зв’язі не стоїть із природним підбором”.¹⁰⁵ Так, боротьбою за існування не можна пояснити, чому білі коти з блакитними очима звичайно бувають глухі, чому короткодзьобі голуби мають короткі ноги. Далі Терлецький стверджує, що боротьба за існування не має й у тваринному світі тієї “абсолютної сили”, як про це часто пишуть. Коли б боротьба за існування мала б таку силу, то в ній перемогла б лише невелика кількість видів тваринних організмів. А в Південному морі, наприклад, замість кількох родів риб існує “кілька сот родів або більш”. Крім цього, Терлецький не цілком погоджується з тим тлумаченням еволюційної теорії Дарвіна, за яким результатом боротьби за існування обов’язково є вдосконалення живого організму. Не заперечуючи в цілому цих висновків Дарвіна, він додає, що “борба о істнованє не всюди кладе лучче на місце гіршого, знаком, що єсть єще сильніші фактори, котрі її вплив нейтралізують”.¹⁰⁶ На жаль, Терлецький не подав жодних доказів на підтвердження такого доповнення до теорії Дарвіна. Отже, Терлецький робить висновок, що, крім боротьби за існування, є ще “і інші закони природи, впливаючі на вироблення організмів, в деяких случаях її навіть ограничуючі”.¹⁰⁷ Роблячи такий висновок, Терлецький не міг не зважити на заяву і самого Дарвіна: “Я переконаний, що природний добір був головним, але не винятковим засобом, що викликав зміни”.¹⁰⁸ Водночас творче ставлення до теорії Дарвіна дало змогу Терлецькому говорити не лише про боротьбу за існування як один із чинників формування живих організмів, але й про інші закони тваринного світу, що приводили до того самого результату.

Досить обмеживши, як бачимо, дію теорії Дарвіна рослинним і тваринним світом, Терлецький тим більш не допускав її чинності в суспільстві. Як же спростовує Терлецький соціологізацію дарвінізму? Насамперед корінною відмінністю між сферою дії теорії Дарвіна і людством. Людина, твердив Терлецький, “животне соціальне”, тому спільного в закономірностях між тваринним світом і людським суспільством мало. Боротьба за існування точиться і серед тварин, і серед людей. Але то принципово різна боротьба. Інстинктивній боротьбі за самозбереження у тваринному світі Терлецький протиставляє свідому боротьбу у суспільстві між соціальними групами людей. Тварини підпадають під дію закону боротьби за існування тому, що “у животних немає взаємної помочі для поборення переминаючих невзгоден. У них нема поділу праці, кожне із них само мусить заспокоїти усі потреби свого життя”.¹⁰⁹ (Терлецький, як бачимо, помилково відмовляє тваринам у груповому інстинкті опіки).

У людей є почуття симпатії, між ними панує свідомо взаємодопомога, їм знайоме відчуття спільності, серед них нема місця для дії закону природного добору. “У животних каліка мусить марне загинути, в людським товаристві він як-небудь житиме”,¹¹⁰ – переконаний Терлецький. Поділ праці, колективізм – явища соціального походження. Тому в суспільстві немає ґрунту для боротьби за існування на підставі природного добору, отже, і для еволюційної теорії Дарвіна. Терлецький підтверджує свою думку ще й тим, що на землі співіснують “слабі і могуті народи”, що дикі народи при зіткненні з цивілізованими “не завже” пропадають, та іншими прикладами з історії людства.

В арсеналі аргументів проти соціал-дарвіністів, зокрема неокантіанця Фрідріха-Альберта Ланге, Терлецький мав наукове розуміння, як уже зазначалося, специфічності законів суспільства. Закони суспільства настільки специфічні, наскільки далеке “соціальне питання” від тваринного світу. У тваринному світі відносини простіші, в суспільстві – “запутаніші”, тому відповідно і закони в останньому надзвичайно складні. Закони

тваринного й рослинного світу загальніші, ніж закони людства, де вони більш конкретні, “скомбіновані”, де кожна історична епоха має свої особливі закони. “І для того,— пише Терлецький,— мені здається, що Маркс дуже добре зрозумів усю справу, коли сказав: “Ein abstractes Populationsgesetz existiert nur für Pflanze und Tier”.¹¹¹ У такий спосіб Терлецький обґрунтовує свою думку про специфічність законів суспільства.

Відомо, що соціал-дарвінізм у своїй апології воєн використовував і роздмухував деякі помилкові припущення творця еволюційної теорії. Так, Дарвін вважав, що “Людина, як і інші тварини, безсумнівно, досягла свого сучасного високого становища шляхом боротьби за існування, що є результатом її швидкого розмноження, і якщо вона повинна розвиватись далі, то повинна залишатись під впливом цієї суворої боротьби. Інакше вона погрузне в лінощах і неробстві, і більш обдарований не буде виходити переможцем в боротьбі з менш обдарованим”.¹¹² Але Терлецький, який розумів антагоністичну боротьбу соціальних верств і вірив у прийдешність “безконфліктних” суспільств, інакше дивився на поступ людства. Він писав: “Ми можемо теперішнє життя соціальне брати яко боротьбу о істнованє поєдинчих верств соціальних, бо воно справді так і єсть. Але ж тога боротьба соціальна тепер видимо провадить до совершенного зрівняння усіх соціальних і економічних стосунків в товаристві людськїм; і коли борба закінчиться, коли настане совершенна рівність людей, то яку рацію бити буде тоді мала борба о істнованє між людьми, коли не буде з-за чого боротися?”¹¹³ Отже, Терлецький рішуче заперечує соціал-дарвіністам їхні твердження про вічність боротьби за існування між людьми, зрештою, про вічність “дикого” капіталізму. Це свідчення того, що за 70-х років він поруч з іншими передовими вченими часу викривав реакційну сутність соціал-дарвінізму, стояв на позиціях наукового пояснення багатьох суспільних явищ, хоча й не позбувся окремих утопічних уявлень, як, наприклад, про “совершенну рівність людей”. Проте не можна тут оминати деяких хибних міркувань Терлецького, які він висловив у полеміці з соціал-дарвіністами. Так, маємо суперечність: то цілковите заперечення ним дарвінівської боротьби за існування в суспільстві, як згадувалося, то визнання її в антагоністичних суспільствах (навіть визнання боротьби “вищих і нищих рас”). Таку непослідовність Терлецького слід шукати в недостатньо критичному сприйнятті ним органічної теорії Спенсера.

Соціологічні погляди Терлецького, що на них вплинула тогочасна західноєвропейська література, особливо праці австрійських і німецьких соціал-демократів переконують, що він у цілому по-позитивістському тлумачив явища суспільного життя, суспільну історію. Проте на соціологічних поглядах його відбилася активна позиція націонал-радикала, позиція пошуків розв’язання життєвих проблем свого народу.

3.4. ДІАЛЕКТИКА У ТВОРЧОСТІ ТЕРЛЕЦЬКОГО

Діалектичний метод мислення, всупереч метафізичному, Терлецький почав опановувати в університеті, де широко викладалася спекулятивна¹¹⁴ філософія, зокрема системи Фіхте, Шеллінга, Гегеля. Подальша робота над самоосвітою сприяла глибшому засвоєнню ним цього методу.

Терлецький розумів діалектику об'єктивної реальності, в якій діють, переплітаючись, різноманітні сили, чинники, закони. “Сили природи, – каже він, – в фактичних стосунках світу завжди мають тільки релятивне значення. Майже ніколи нема такого випадку, щоб ми де-небудь бачити могли чистий, абсолютний, ніяким постороннім впливом не підмішаний вплив якої-небудь природної сили. Для того і наука, коли хоче дізнатись, який вплив може мати яка-небудь сила, коли вона дійствує тільки сама одна, мусить робити кабінетні експерименти”.¹¹⁵ Діалектичний взаємозв'язок речей і явищ треба, за Терлецьким, обов'язково враховувати, бо інакше можна вдатися в “односторонність”, яка призведе до абсолютизації тієї чи тієї ідеї, до викривлення об'єктивної істини в пізнанні.

Розуміння діалектики дійсності Терлецький виявив і при оцінці вчення Дарвіна. 1876 року він писав: “Чого хотів Дарвін? Він хотів доказати, що в світі животних нема сталих, незмінних родів, він хотів доказати, що все те, що до його часів наука називала сталими родами, виробилося і тепер виробляється на підставі історичного процесу, котрий він назвав природним подбором в боротьбі о існуванє. І, справді, – правдивість своєї теорії він доказав ясно”.¹¹⁶ У такий спосіб мислитель заперечував метафізичний погляд про незмінність існуючого органічного світу.

І коли, за Терлецьким, людське мислення не буде відбивати об'єктивну дійсність у її діалектичній єдності та розвиткові, то воно не дасть людині істинного знання, воно буде “метафізикою”. Звичайно, Терлецький чітко не розрізняє діалектику і метафізику як протилежні теорії в питаннях саме і лише розвитку. Під метафізикою він здебільше розумів лінію Платона у філософії з метафізичним (у нашому розумінні) уявленням про розвиток. А сам Терлецький прагнув дотримуватись у дослідженнях “реалістичного напрямку”, який він протиставляв “метафізиці”, вкладаючи у нього явно і неявно такий сенс: врахування розвитку і взаємозв'язків у дійсності, близькість теорії до життя тощо. Тобто момент діалектики суттєво входить у поняття “реалістичний напрям” Терлецького, а часто навіть висувається на перший план. Так, у передмові до “Літературних стремлень...” він писав: “Прослідити ті ниточки, якими в'яже ся його [Галицького краю. – С.П.] життя з життям загальним, пов'язувати те, що було порозкидане, позбирати докупи те, що на око зовсім купи триматися не хоче і відшукати між усім тим органічну зв'язь...” – ось завдання справжнього вченого. І Терлецький історію Галичини висвітлює у взаємозв'язку з історією Європи, боротьбу робітницького класу Австрії пов'язує з боротьбою галицьких селянських мас, розв'язання національного питання у нього перетинається з розв'язанням соціальних. Причин поразки заходів для відродження української культури в Галичині у 30–40-х роках XIX ст. Терлецький закликає шукати “не в загальній формулі”, а в конкретних історичних умовах життя краю. А розв'язання такого надважливого питання, як національна самостійність, цілком залежить від “обставин, в яких нарід живе, часу, в яким він хоче добитися самостійності, і способів, яких він уживатиме для вироблення її. Можна мати усе за собою, і правду, і історію, і мораль, а не маючи одного, не маючи сили, можна марно пропасти помимо найяснішого сконстатування теоретичної своєї відрубності”.¹¹⁷ Конкретний діалектичний підхід до тієї або тієї проблеми властивий загалом для всієї творчості і діяльності Терлецького.

Аналізуючи селянський рух в Австрії 80-х років XIX ст., він констатує, що в ньому не бере участі сільський пролетаріат, а лише селяни-землевласники (багачі). І коли б феодальній аристократії, яку вони вважають за свого супротивника, вдалося винайти таку економічну формулу, що зупинила б зубожіння селян-землевласників (Терлецький їх називає ще “селянською аристократією”) і забезпечила їм перевагу над селянами-бідняками, то тоді б вони цілком перейшли на її бік. “Рух серед сільського пролетаріату, – продовжує Терлецький, – якщо б він почався, мав би тоді проти себе не тільки дворянську аристократію, але і селянську, яка для нього чи не найбільш небезпечна”.¹¹⁸ Діалектика класової боротьби тут відображена безпомилково.

Молодий учений використовує й пропагує “реалістичний напрям”, “реалістичний керунок” як метод дослідження природи, суспільного життя, людського мислення. Він відзначає відсталість у цьому зв'язку Галичини, і це тоді, коли “понад нашими головами без сліду переминають усі надбаня найновішої європейської науки, і коли в Западній Європі і навіть у Росії – краю без свободи печаті і слова, – на всіх кінцях і ві всіх галузях науки і життя ведеться завзята боротьба нового реалістичного напрямку політики і науки із давнім, метафізичним, у нас, у Галичині, тихо, як у гробі”.¹¹⁹ Терлецький палко агітує в своїх промовах і працях за “реалістичний керунок” у творчості і діяльності людей.

3.5. ТЕРЛЕЦЬКИЙ ПРО СУСПІЛЬНУ РОЛЬ МИСТЕЦТВА

Естетичні погляди автора “Літературних стремлінь...” найбільш виразно доводять спадковий характер усієї його творчості стосовно свого попередника— Тараса Шевченка. Вони зазнали впливу передових слов’янських літератур, насамперед, польської та російської, а також німецької класики.¹²⁰

Чільне місце в естетичних поглядах Терлецького посідає питання про суспільну роль мистецтва. Мислитель вимагає від мистецтва “високості ідеалів”. Література повинна зображувати “героїв борби за народну свободу”.¹²¹ Такою літературою для Терлецького була поезія Тараса Шевченка, Адама Міцкевича, Юліуша Словацького. Згадуючи 60-ті роки, літературний критик писав: “Поезії Федьковича й Устияновича робили на нас живе враження, особливо Федькович, але їх було мало і не чути було з них того огню, який виходив із грудей Міцкевича або Словацького”.¹²²

Саме за ідейний зміст схилився Терлецький перед творчістю Шевченка, якого високо цінував і ставив за взірць усім поетам і письменникам. Слід спинитися на оцінці Шевченкової спадщини Терлецьким, бо тут він найповніше висловив власне розуміння суспільної ролі мистецтва взагалі, літератури зокрема.

Як зауважував Терлецький, творчість Шевченка мала величезний вплив на духовне життя Галичини,¹²³ особливо молоді. Ні народовські писання, ні навіть Федькович не змогли вплинути на світорозуміння молоді. “Переворот у поглядах молоді зробив аж могутий талант Шевченка... Зовсім інакшим показався нам тепер мужик. Погорджений і зневажений до недавна, він нараз піднісся на висоту народнього ідеалу, і став в очах молодіжні німим, довготерпеливим мучеником, якого всі били, кували, надуживали, а який своєю довговіковою боротьбою за свободу, за віру і правду урятував перед судом історії честь українського імені”.¹²⁴ Дійові висновки робить з цього молодь: мужикові служити! Глибоке невдоволення, обурення висловлює молоде покоління на адресу старшого та його літератури. І справді, про життя галицького селянина з української літератури 50–60-х років XIX ст. у Галичині майже нічого не можна було дізнатися. Сучасні теми в ній обминались, переважали історичні. Найбільше писали про київських і галицьких князів, сумували за колишньою їхньою величчю. Тому справедливим було для тієї літератури обвинувачення: “Чого ми так довго не знали сеї великої правди і замість під мужицькою стріхою шукали свого народу в давніх розвалинах князівських замків, між боярами та владиками, між усякими Владимирами, Ігорями та Данилами?”¹²⁵ І галицька молодь, “розбуджена голосною кобзою поета, встигла прорвати грубу греблю схоластичного нецтва і пробратися в атмосферу якогось широкого людського життя, хоч трохи похогого на життя європейське”.¹²⁶ Завдяки Шевченкові Галичина прилучилася до світової культури.

Муза поета-революціонера здійснила “формальну революцію” в головах молоді, якій тільки “Шевченко показав ту дорогу, якою мож дійти до народньої свободи”.¹²⁷ Хоча молоде покоління не зовсім правильно зрозуміло заступлений народовською інтерпретацією революційний зміст Шевченкових поезій, але стіну консерватизму, “схоластичного нецтва” було прорвано, благодатне слово по всіх усюдах ростило дух непокори, бунтарства, свідомого опору колоніальному гнобленню. І ще одну цінну думку про поета подає критик: Шевченко для тодішнього покоління був не тільки поетом, але й істориком.¹²⁸ А знання історії Батьківщини, за Терлецьким, будить національну свідомість людей, виховує патріотичні почуття, єднає серця людей для спільної справи— визволення рідного народу з-під національного, соціального і духовного гніту.

Суспільна роль літератури, за Терлецьким, полягає в тому, щоб дати народові “програму” його національної боротьби. Такою була творчість Кобзаря. Галицька молодь “з ентузіазмом читала поезії Шевченка, першого і найбільшого хлопського поета в цілій майже Європі. Хоч схована поза поетичною окрасою, хоч часом трохи не ясно і мляво висловлена, все-таки в них у своїм часі містилася ціла програма політичної і соціальної роботи для всіх живих руських людей...”¹²⁹ У поезіях Шевченка критик справедливо вбачав програму боротьби за національне визволення і того самого вимагав від інших літераторів.

Ідейний зміст художнього твору (у ньому, насамперед, за Терлецьким, виявляється суспільна роль мистецтва) має бути не “пустою фразою”, декларацією, а налитий живою правдою, переконливою й захопливою. Зокрема, критик осуджував твори, які переймалися “офіціальним патріотизмом, так убийчим для письменника і для літератури, особливо молодого”.¹³⁰ Чуття правди і тут не зраджувало Терлецькому, воно допомагало йому викривати доктринерську ідейність творів письменників-офіціалів.

З іронією писав критик про так звану літературу “тверезості”. У 50-х роках XIX ст. у Галичині офіційна урядова пропаганда розгорнула похід “за витверезення руського мужика”. Галицька інтелігенція (здебільшого

клір) всіляко підтримувала таку пропаганду, вбачаючи в ній влучний засіб відвернути селянство від боротьби за свої життєві інтереси. “Свою вузькоглядність показала вона [інтелігенція.— Є. П.] особливо в розвиненій на широку скалю пропаганді “тверезості”. З усього діяльності руської 50-х років ніщо не є так поучаюче для мислячого чоловіка, а разом ніщо не робить такого прикрого і убійчого враження, як се “тверезення” цілого великого народу”.¹³¹ Критик відзначав, що все у цій літературі вбоге— і зміст, і ідеї. Причиною всього нещастя українського селянина є пияцтво— це єдина ідея, яку прагнуть довести автори літератури “тверезості”. Терлецький з глумом зауважує, що коли б народ послухався своїх порадників, то всі “були би вольні і щасливі, не знали би, що смуток і сльози, що журба і клопіт; одним словом: був би рай на землі за життя, а по смерті— царство небесне у Бога”.¹³² Усе в цій літературі: і погляди на економічні питання, і форма, й зміст, і тон— “тривіальні”.

В усій літературі Галичини 50-х років критик слушно відзначає “брак вищих ідей”, “мілкість народних ідеалів”, “великий брак оригінальних творчих думок і велике вбожество форми”.¹³³

У діалектичну залежність від ідейності ставить Терлецький форму твору. “Брак вищих ідей вплинув своєю дорогою і на форму, в якій виражались мислі письменників...”¹³⁴ На доказ своєї тези Терлецький подає стилізацію під народну пісню, краса форми якої спотворена тим, що в ній висловлюються ідеї, які не відповідають прагненням простого народу. “Як багато тратить на тім форма народної пісні, коли її накручують на копито хвилих потреб щоденної політики, видно з отсеї “поезійки”:

*... Нехай же ся не турбує старшина ві Львові,
Бо ми хочем всі красви вірненько служити,
Бисьмо могли в нашім краю щасливо прожити.
(“Коломийка з Бистрої Гори”).¹³⁵*

Великого значення надавав літературний критик утвердженню в українській літературі “живого реалізму”, під яким він розумів правдиве зображення народного життя. Герої мистецьких творів мають бути природно “правдивими”. І знову Терлецький за прикладом і взірцем звертається до безсмертного Кобзаря. Митець мусить, як це робив Шевченко, з такою правдивістю й емоційністю зображати героїв, щоб вони “живими” ставали перед очима публіки.

Гостро негативно ставився Терлецький до так званої “салонно-попівської” літератури, що була далека від правди життя. Типовим її представником він вважав Богдана Дідицького. Критик підносить заслуги тих малознаних галицьких письменників (Ксенофонта Климковича, Євгена Згарського, Йосипа Лозинського), які, продовжуючи традиції Маркіяна Шашкевича, відображали в своїх творах “стремління” простого народу. Терлецький, об’єктивно досліджуючи літературний процес, віддає належну шану забутих “робітникам” слова. Критик вимагав від галицької літератури зображення “живого мужика”. “Живого, реального мужика, такого, як він є, вона нам дотепер не показала. А той мальований, якого вона перед нами виводить, вже нам зовсім давно остогидів. Я уважав се завсігди за свого рода героїзм, коли-м найшов в собі настільки сил, щоби якусь українську повість або драму з народного життя дочитати до кінця, або бути на єї представленню в театрі і перед кінцем не утечи”,¹³⁶— писав уже пізніше Терлецький.

Життя він вважав вищим за мистецтво. Аналізуючи драми І. Карпенка-Карого, критик пише, що в комедії “Чумаки” єдина “есенціональна хиба”— це “моралізаторство”, яке “драмі шкодить”. Драма б, на думку Терлецького, повинна була представити життя таким, як воно є, а мораль читач чи то глядач собі сам зробіть, “бо нема кращої школи моральності, як само життя”.¹³⁷ Художні образи, драматичні ситуації через естетичне сприймання впливають, передусім, на почуття, свідомість людей, а не декларативне проголошення, як справедливо вважає Терлецький, моральних сентенцій.

Вимога Терлецьким “живого реалізму” містить у собі, крім реалістичного зображення дійсності, і передачу “духу народного”. Якщо література хоче справді служити своєму народові, вона має сама стати народною. Реалізм і народність— це дві сторони “живого реалізму”. Терлецький керувався ними, аналізуючи й оцінюючи твори галицьких письменників у своїх “Літературних стремліннях...”.

Народність літературного твору Терлецький вбачав не тільки в мові та опису народного побуту, а, насамперед, у насиченні його духом і психологією народу. Він постійно звертав увагу митців на ці багатства в українському фольклорі.

Література може лише тоді успішно розвиватися, коли живитиметься народною творчістю, коли зуміє скористатися з назбираних скарбів народної літератури. Розглядаючи галицьку літературу періоду 1848–1850 років, Терлецький про це висловився так: “Особливо, коли автор з троха живішим талантом уміє підійти під лад народної поезії або зачерпнути глибше з жерел народних переказів, повірок і оповідань, то виходять доволі вдатні твори, яким і тепер ще не можна відмовити вартості, бодай релятивної...”¹³⁸. Терлецький високо цінував народну

творчість, вважав її, з погляду “правдивого реалізму”, взірцем для красного письменства. Жоден поет не знає так добре життя народу, як сам народ. Тому народні пісні неперевершені в своїй правдивості. Польський поет-агітатор Каспер Ценглевич складав пісні для українських селян, в яких закликав їх повстати проти панщини [у 30-х роках XIX ст.], але з його пісень “ані одна не перейшла в уста народу, котрий про панщину мав свої питомі пісні, правда, не такі претенсійні і фразисті, але зате з правдивим, природним реалізмом малюючи часи економічної неволі і суспільної поневірки, котру ніхто так глибоко не відчував, як сам мужик”.¹³⁹

Вимогливим був Терлецький до мови галицьких письменників. Мова літературних творів у Галичині рясніла полонізмами, русизмами, германізмами. Терлецький влучно назвав її “язиковою мозаїкою”. Якщо література, зазначає критик, хоче допомогти народові в його щоденній боротьбі, то вона має бути зрозуміла йому, тобто говорити народною мовою. З цього погляду Терлецький гостро критикує москвофілів і народовців. Коли мова перших – “то тільки карикатура великоруського язика”, то мова других – “карикатура народньої бесіди”.¹⁴⁰ Отже, було так, як у Шевченка:

*І всі мови
Слов'янського люду –
Всі знаєте. А свої
Дастьбі...¹⁴¹*

Навчатись рідної мови треба не в чужинців, “як німець покаже”, а в рідного народу. З гордістю і захопленням писав Терлецький про красу і багатство української мови: “А ми прецінь маємо у себе дома такий гарний, такий багатий і поетичний народний язик, що тільки крайня ігноранція могла його закрити перед нашими літературними робітниками”.¹⁴² Надаючи принципового значення розвитку літератури народною мовою, Терлецький доходив цілком правильного висновку: штучна “язикова мозаїка” москвофілів і народовців “засуджувала всю літературу на неминучу погибель”.¹⁴³ Саме в цьому була одна з причин занепаду байдужої до народних інтересів галицької літератури. Народ не сприймав її, що, зрозуміло, мало зворотний вплив на письменників: знеохочувало їх до роботи.

Терлецький високо оцінював роль Шашкевича в розвитку літературної мови та культури Галичини. Історично заслуга гуртка Шашкевича полягала в тому, що не мовний сурогат і не мову XII сторіччя, як наполягав Іван Могильницький, а живу народну мову він прагне зробити “язиком письменним і через те зробити і свій рідний народ учасником культурного життя європейського, в приневолену масу кинути іскру почуття людського і свободи”.¹⁴⁴ Терлецький вважав національним завданням, актуальним і в наш час, боротьбу за літературну мову на народній основі. Він зауважував, що в Галичині навіть “правописні справи мають політичне значення”¹⁴⁵ (йшлося про запровадження, на пропозицію М. Драгоманова, латинської графіки для української мови).

Література – дзеркало суспільства. У ній, вважає Терлецький, має відбиватися все народне життя. Сучасні актуальні проблеми життя, “нові мотиви” – ось коло найголовніших тем для літератури. Художник мусить мати з народом живий, сталий зв'язок.

Мистецтво, зокрема література, має ґрунтуватися “на глибокій науці, на ясному зрозумінні духу і народного життя”.¹⁴⁶ Ось найвища естетична вимога критика. Все, що порушує її, – “літературний послід”. Літературі “живого реалізму” має бути чужий “крайній сентименталізм”, вона повинна боронити себе від впливу “панських смаків”, бо інакше сама стане “панською”, неприхильною до народу. Мистецтво покликане служити народові, допомогти йому усвідомити національну, соціальну і політичну мету боротьби.

Варто спинитися ще на ставленні Терлецького до окремих представників української літератури в Галичині.

Творчість Антона Могильницького Терлецький оцінював диференційовано. Баладу Могильницького “Русин-воєк” він засудив за “безпомічну підлеглість урядові”, з гіркотою пишучи, що прикре враження робить така підлеглість, “коли до неї знижуються навіть такі таланти, як Антін Могильницький...”,¹⁴⁷ але позитивно оцінював він головний твір Могильницького – романтичну поему “Скит Манявський”. Проте й тут критик відзначає як хибу те, що автор “натяг” на поему “чужу народному духові форму класичної німецької поезії”.¹⁴⁸

Літературний критик не був у захопленні від творчості Миколи Устияновича, але серед письменників 50-х років вважав його за найталановитішого, відзначивши його оповідання “Мість верховинця” і “Страстний Четвер”, а також деякі вдалі поезії.

Серед поезій 50-х років Терлецький вибірково називає кілька кращих творів Луки Данькевича, Рудольфа Моха та Івана Гушалевича, якого критик засуджував за надмір у його думках розчарування, туги, смутку. Від поезій Гушалевича, писав він, “охота до праці пропадає”.¹⁴⁹

В історії нової української літератури слідом за спадщиною Т. Шевченка критик ставив творчість Юрія Федьковича. У першій половині 60-х років Федькович швидко стає “найпопулярнішим галицьким поетом”.

Народність поезій Федьковича зробила його, за Терлецьким, улюбленцем народу. Критик відзначав, що муза Федьковича зростала під впливом Шевченка. “Під впливом Шевченка розвився й його поетичний талант, став більше свідомий і розширив свій поетичний виднокруг”.¹⁵⁰ З усієї спадщини Федьковича Терлецький вважав найкращою ту її частину, яка була створена за 60-х років. Найвищу оцінку він дав Федьковичу тим, що назвав його “галицьким Шевченком”, “дорогим Кобзарем”. Творчість Федьковича, писав критик, довела, що й на західноукраїнських землях є “правдиві” поети.

Аналіз творчості українських письменників, що його здійснив Терлецький, і на сьогодні не втратив своєї наукової вартості.

ВИСНОВКИ

В ідейній боротьбі, котра точилася в Галичині у 60–90-х роках ХІХ ст., що стала визначальною для подальшої долі краю і впливала на перебіг подій у Великій Україні, Остап Терлецький посідає визначне місце.

Громадська діяльність Терлецького припадає в основному на другу половину 60-х– початок 80-х років. Тривалішою, хоч і з великими перервами, була його літературна праця. Починається вона з надрукування у “Правді” фольклорних записів і великої статті про Григорія Сковороду (1868–1869 роки) і завершується неопублікованою досі розвідкою “Українське село в драмах Карпенка-Карого”, написаною десь наприкінці 90-х років.

Оригінальна творча діяльність Терлецького розгорталася за періоду, котрий І. Франко і Т. Зіньківський називають періодом “Молодої України”.¹ Франко початок буремної діяльності “Молодої України” датує 80-ми роками. Цілком збігаючись з духом і спрямуванням діяльності “молодоукраїнців”, Терлецький у часі випереджає їх. Мислитель виступає, поза сумнівом, предтечею “Молодої України”.

У своїй діяльності і творчості Терлецький рішуче виступав за зорганізованість, єдність усіх патріотичних сил в боротьбі за розв’язання “українського питання”, під котрим розумів звільнення Батьківщини з-під колоніального гноблення обох– Російської і Австро-Угорської– імперій, від капіталістичного та феодального визиску рідного народу, здобуття ним умов для вільного духовного розвитку.

Багато принципів і суспільно-громадських завдань, сформульованих і висунутих Терлецьким, залишаються актуальними і для нашого часу. Передусім– це принцип ґрунтового наукового підходу до розв’язання будь-яких проблем. Цей принцип був втіленням висунутого М. Драгомановим завдання “європеїзації” України. Мовою нинішньої політики це означає і трансформацію України в європейську цивілізацію, повернення її в рідне лоно буття.

Звідси і суспільне завдання подолати колоніальні наслідки, котрі залишило в Україні довготривале російсько-царистське, а потім московсько-комуністичне панування. Загалом– це той напрям цивілізаційного розвитку України, який висловив своїм гаслом Микола Хвильовий “Геть від Москви!”.

Надто актуальним застереженням для сучасної України є таке твердження Терлецького, висловлене ще 1874 року: “Можна мати усе за собою– і правду, і історію, і мораль, а не маючи одного, не маючи сили, можна марно пропасти помимо найяснішого сконстатування теоретичної своєї відрубності”.² Ось чому так важливе тепер є гасло про могутню Україну. Лише економічно самостійна, з обороноздатною армією, з консолідованою політичною українською нацією Україна стане справді незалежною і квітучою державою. Саме такою мріяв бачити свою Батьківщину Терлецький, бо, за глибоким його переконанням, український народ “певне, має перед собою велику будучність”.³

Творча спадщина мислителя, котра широко відображає соціологічні, філософські, суспільно-політичні його погляди, орієнтована була на тодішні новітні досягнення європейської науки, що поставала на підвалинах філософського позитивізму. “Світогляд радикалів,– до яких відомий історик Іван Лисяк-Рудницький зараховує Остапа Терлецького,– ...складали позитивізм і немарксистський соціалізм”.⁴

Видатною прикметою спадщини Терлецького є розвиток критичної традиції в історії нашої духовності. Критичним аналізом він охопив майже всі сфери життя української нації: суспільну, політичну, економічну, філософську, релігійну (антиклерикалізм), мистецько-літературну, наукову тощо. Як Маркіян Шашкевич перед тим будив своєю лірою національні почуття галичан, так Остап Терлецький розбурхував їхній розум, викриваючи рутинність суспільної свідомості тогочасного українства.

Його життя– приклад, особливо для молоді, гармонійного сполучення особистих і суспільних інтересів. Скромний у способі власного існування, він керувався правилом: “Найкраще життя– то життя для других, і в тім житті лікарство для тебе”.

Особистий подвиг Терлецького полягає в тому, що він не похитнувся, не зрадив своїм юнацьким ідеалам боротьби за щастя Батьківщини, шукав (хай не завжди йому вдавалося віднайти, як у випадку захоплення деякими соціалістичними утопіями) відповіді і способи для порятунку рідного народу.

Його переконання не похитнули ні переслідування влади, ні ув’язнення, ні остракізм “своїх”. Тому сучасники заслужено називали його “незламним”.

У тепер здобутих Україною перемогах на шляхах поступу є внесок вірного і шляхетного сина нашого народу– Остапа Терлецького.

ПРИМІТКИ

Вступ

¹Дей О. І. Українська революційно-демократична журналістика.– К.: Вид-во АН УРСР, 1959; Його ж. Боротьба за Шевченка в Галичині // Збірник праць Одинадцяті наукової шевченківської конференції.– К.: Вид-во АН УРСР, 1963; Лисенко О. Остап Терлецький (Літературний портрет) // Жовтень (Львів), 1959.– №5; Його ж. Суспільно-політичні погляди Остапа Терлецького // З історії вітчизняної філософської та суспільно-політичної думки.– К.: Вид-во АН УРСР, 1959.– (Наукові записки Інституту філософії АН УРСР, т. 6); Ткаченко В. А. Украинская демократическая экономическая мысль в Галичине: В. Навроцкий, О. Терлецкий: Автореферат канд. эконом. наук.– Львов, 1963; Сокурено В. Г. Демократические учения о государстве и праве на Украине во второй половине XIX века: М. Драгоманов, С. Подолинский, О. Терлецкий.– Львов, 1966; Історія української дожовтневої журналістики.– Львів, 1983; Герасим'як І.Г. Гуманістичні мотиви в духовній культурі Західної України (друга половина XIX– початок XX ст.) // Проблеми філософії: З історії філософії в Україні.– К., 1994.– Вип. 94.– С.137–144. Докладніше див. Остап Терлецький. Показчик друкованих і рукописних матеріалів / Укл. О. Дзьобан, С.С.Кіраль.– Львів, 1984.– 111 с.

²Бернштейн М. Д. Українська літературна критика 50–70-х років XIX ст.– К.: Вид-во АН УРСР, 1959.– С. 5.

³Див.: Слово про Великого Каменяра: Збірник статей до 100–ліття з дня народження Івана Франка. В 2 т.– К.: Держполітвидав, 1956.– Т. 2.– С. 228.– (За П. Івановим М. Драгоманов– ліберал) (с. 239).

Розділ І.

Соціально-економічне становище Галичини у другій половині XIX ст.

1.1. Суспільне становище

¹Див.: Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: В 2 т.– К.: Основа, 1994.– Т. 1.– С. 413.

²Компанієць І. І. Становище і боротьба трудящих мас Галичини, Буковини та Закарпаття на початку XX ст. (1900–1919 рр.)– К.: Вид-во АН УРСР, 1960.– С. 31.

³Будзиновський В. Аграрні відносини Галичини. Студія //Записки Наукового товариства імені Шевченка у Львові (далі– ЗНТШ).– Львів, 1894.– Т. 4.– С. 73.

⁴Ковальчак Г. І. Розвиток капіталістичної промисловості Східної Галичини в перші десятиріччя після скасування кріпосного права (1848–1870 рр.) // З історії західноукраїнських земель.– К.: Вид-во АН УРСР, 1957.– Зб. 2.– С. 112.

⁵Барвінський В. Досліди з поля статистики.– Львів, 1901.– С. 13.

1.2. Ідейні течії

¹Див.: З історії філософської думки на Україні.– К.: Наук. думка, 1965.– С. 149–158.

²Маковой О. П'ятьдесятилітній ювілей руської публіцистики // Літературно-науковий вісник (далі – ЛНВ).– 1898.– Т.2.– С. 119.

³Суспільно-політичні погляди Івана Франка в світлі його творів та листування: Збірна студія.– Х. : Рух, 1931.– С. 11.

⁴Гербільський Г. Ю. Передова суспільна думка в Галичині (30-і– середина 40-х років XIX ст.)– Львів: Вид-во Львівського ун-ту, 1959.

⁵Див. : Верхратський І. З перших літ народовців (1861–1866) //Записки Наукового Товариства імені Шевченка (далі ЗНТШ).– 1915.– Т. 122.– С. 79–101.

⁶Див. : Доманицький В. Лист Ксенофонта Климковича до Марка Вовчка // ЗНТШ.– 1909.– Т. 87.– С. 97–101.

⁷Див. : Гунчак Т. Україна: перша половина XX століття. Нариси політичної історії.– К. : Либідь, 1993.– с. 7–29.

⁸Центральний державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДІА).– Ф. 362, оп. 1, спр. 110, арк. 39.

⁹Див.: Студинський К. Галичина й Україна в листуванні 1862–1884 рр. Матеріали до історії української культури в Галичині та її зв'язків з Україною.– Х. ; К.: Пролетар, 1931.– Т.1.– С.3. (Розбивка належить С. Лободі). (далі– Студинський К. Галичина й Україна...)

¹⁰Див. : Львівська наукова бібліотека імені В. Стефаника НАН України (далі ЛНБ), відділ рукописів,– архів Мелітона Бучинського (далі Ф. М. Буч.), спр. 145/п. 4, арк. 715–722 та спр. 168/п. 4, арк. 818.

¹¹Див. : Мазуркевич О. Іван Франко– дослідник творчості Федьковича // Слово про Великого Каменяра: В 2 т.– К., 1956.– Т. 2.– С.372.

¹²Див. : Злупко С. М. Аграрно-селянське питання в публіцистиці Володимира Навроцького // Збірник робіт аспірантів кафедр суспільних наук Львівського державного університету.– Львів, 1960.– Вип. 1.

¹³Див. : Навроцький В. Нагінка за соціалістами і польська преса // Правда.– 1877.– Ч. 13.

Розділ II.

Суспільно-політичні погляди Остапа Терлецького

2.1. Формування світогляду

2.1.1. У лавах народовців

¹Мешканці пояснювали авторові назву села розміщенням його над озером. Ймовірноше вона пов'язана з розташуванням там дозрілого сторожового посту (дозір–назирати–назір).

²Коломийський районний державний архів ЗАГСу Івано-Франківської області. Книга народжень с. Назірної (1833–1858).– С. 64.

³Руський, русин, тобто український, українець.

⁴Терлецький О. Галицько-руське письменство 1848–1865 рр. на тлі тогочасних суспільно-політичних змагань галицько-руської інтелігенції. Недокінчена праця.– Львів: Видане “Літер.-н. Вісника”, 1903.– С. 137–139.

⁵ЛНБ, відділ рукописів, Ф. М. Буч., 318 / п. 12, арк. 108.

⁶Там само.– Арк. 106–107.

⁷Терлецький О. Галицько-руське письменство 1848– 1865рр.– С.141.

⁸Там само.

⁹Див.: Студинський К. Галичина й Україна... – С. 342, 425

¹⁰Коляди (з народних уст, із збірника О. Терлецького) // Правда (Львів), 1868.– №4.– С. 10–11.

¹¹Див.: Исторические песни малорусского народа с объяснениями Вл. Антоновича и М. Драгоманова.– К., 1874.– Т.

1.

¹²Франко І. Д-р Остап Терлецький // ЗНТШ.– 1902.– Т. 50.– С. 4.

¹³Терлецький О. Галицько-руське письменство 1848–1865рр.– С. 144.

¹⁴Олесницький Є. Сторінки з мого життя. Ч. 1 (1860–1890).– Львів, 1935.– С. 93.

¹⁵Терлецький О. Галицько-руське письменство 1848–1865 рр.– С. 144.

¹⁶Центральний Державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДІА).– Ф. 309, оп. 2, спр. 221, арк. 10 зв.

¹⁷Там само.– Спр. 222, арк. 2.

¹⁸Студинський К. Галичина й Україна...– С. 334. (Йшлося про видання К. Сушкевича).

¹⁹Олесницький Є. Сторінки з мого життя.– Ч. І.– С. 90.

²⁰Терлецький О. Галицько-руське письменство 1848–1865 рр.– С. 101.

²¹Студинський К. Галичина й Україна...– С. 328.

²²ЛНБ, відділ рукописів.– Фонд М. Буч., 317/п. 12, арк. 2.

²³Франко І. Д-р Остап Терлецький // ЗНТШ.– Т. 50.– С. 5.

²⁴ЛНБ, відділ рукописів.– Ф. НТШ, спр. 77/14, арк. 113.

²⁵ЦДІА України у Львові.– Ф. 362, оп. 1, спр. 22, арк. 111.

²⁶Студинський К. Галичина й Україна...– С. 327.

²⁷Там само– С. 323.

²⁸ЦДІА України у Львові.– Ф. 309, оп. 1, спр. 1359, арк. 19.

²⁹Студинський К. Галичина й Україна...– С. 336.

³⁰В. С. Д-р Остап Терлецький // Молода Україна.– Львів, 1902.– Ч. 4.– С. 98. [Меморандум зберігається в архіві І.Белея (Інститут літератури ім. Т.Г.Шевченка Національної Академії Наук України (далі – ІЛ НАН України), відділ рукописів.– Ф. 100, спр. 635)].

³¹Див.: Студинський К. Вірші з “Громадського Дзвона”, сатиричної часописи, наміченої в половині 1870 р. // Стара Україна.– Львів, 1924.– Ч.7/8.– С. 115.

³²Терлецький О. Згадка про жите Володимира Навроцького // Твори Володимира Навроцького.– Львів, 1884.– Т. 1.– С. XVI.

³³Студинський К. Галичина й Україна...– С. 343.

³⁴Від кпајра (польське)– ресторанчик, пивничка.

³⁵Франко І. Д-р Остап Терлецький // ЗНТШ.– Т. 50.– С. 18.

³⁶Там само.

2.1.2. У “Молодій Україні”

¹Січ: Альманах в пам’ять 40-х роковин основання товариства “Січ” у Відні.– Львів, 1908.– С. 380.

²Див.: Переписка Михайла Драгоманова з Мелітоном Бучинським, 1871–1877/ Зладив М. Павлик.– Львів, 1910.– С.296.

³Див.: Січ: Альманах в пам’ять 30-х роковин основання товариства “Січ” у Відні.– Львів, 1898.– С.12.

⁴Цит. за: Франко І. Д-р Остап Терлецький // ЗНТШ.– Т.50.– С.21.

⁵Драгоманов М. Австро-руські спомини (1867–1877) / Накладом Івана Франка.– Львів, 1889.– Ч. 1.– С.115.

⁶Див.: Третий съезд археологический в Киеве.– К., 1874.– Див. також фотографію делегатів з’їзду в “Киевской старине”.– 1899.– Т. 66, кн. 8.

⁷[Драгоманов] М. Члены славянских благотворительных комитетов и галичане во время археологического съезда в Киеве // С.-Петербургские Ведомости.– 1874.– 17 окт.– №286.– С.2.

⁸Українець [М. Драгоманов]. Археологічний з’їзд у Києві // Правда.– 1874.– Ч. 19.– С.807.

⁹Студинський К. Остап Терлецький про Археологічний з’їзд в Києві // Україна.– К., 1927.– Кн. 5.– С.46.

¹⁰Студинський К. Галичина й Україна...– С.468.

¹¹Франко І. Молода Україна. Ч. 1. Провідні ідеї й епізоди.– Львів, 1910.– С.3.

- ¹²Франко І. Передмова // Терлецький О. Москвофіли й народовці в 70-х рр.– Львів, 1902.– С.IV.
- ¹³Терлецький О. Галицько-руський нарід і галицько-руські народовці // Правда.– 1874.– Ч. 18.– С.763. (Тут і далі цитування подаємо з урахуванням стилістичних правок Франка у другому виданні цієї статті під іншою назвою у 1902 р. (див. прим. 12).
- ¹⁴Студинський К. Галичина й Україна...– С.326.
- ¹⁵Див. протоколи “Січі” за 1868–1885 рр.: ЛНБ, відділ рукописів.– Ф.НТШ, спр. 449/1.
- ¹⁶Студинський К. Галичина й Україна...– С.222.
- ¹⁷Див.: ЛНБ, відділ рукописів.– Ф. НТШ, спр. 449/1.
- ¹⁸Див.: Студинський К. Галичина й Україна...– С.223.
- ¹⁹Там само.
- ²⁰ЛНБ, відділ рукописів.– Ф. НТШ, спр. 449/1, арк. 49.
- ²¹Див.: ІЛ НАН України, відділ рукописів.– Ф. 3, спр. 215, с. 300; ЦДІА України у Львові.– Ф. 663, оп. 1, спр. 74, арк. 136–154.
- ²²Студинський К. Галичина й Україна...– С. 222.
- ²³Там само.
- ²⁴Драгоманов М. Австро-руські спомини (1867–1877).– С. 357.
- ²⁵Франко І. Д-р Остап Терлецький // ЗНТШ.– Т 50.– С.29.
- ²⁶Текст указу див.: ЛНБ. – 1904.– Т. 26, кн. 6; Т. 27, кн. 7.
- ²⁷Франко І. Д-р Остап Терлецький // ЗНТШ.– Т. 50.– С.32.
- ²⁸Барвінський В. Слівце до опізнання // Правда.– 1877.– Ч. 4/5.– С.164.
- ²⁹Див.: “Правда”.– 1877.– Ч. 4/5.– С.166.
- ³⁰Студинський К. Галичина й Україна...– С.238.
- ³¹Правдиве слово хлібороба до своїх земляків / Коштом і заходом В.Кістки [О. Терлецького].– Відень: 3 болгарської печатні Янка С. Ковачева, 1876.– С.23.
- ³²Студинський К. Галичина й Україна...– С.242.
- ³³Там само.– С.242.
- ³⁴Там само.– С.263.
- ³⁵Грушевський М. Місія Драгоманова // Україна.– 1926.– Кн. 2.– С.21.
- ³⁶Січ: Альманах...– 1908.– С.232.
- ³⁷Павлик М. Остап Терлецький // Громадський голос (Львів), 1902.– Ч. 16/17.– С.122.
- ³⁸Студинський К. Галичина й Україна...– С.244–245.
- ³⁹ Там само. – С.344.
- ⁴⁰Див.: ІЛ НАН України, відділ рукописів.– Ф. 3, спр. 215.
- ⁴¹Франко І. Д-р Остап Терлецький // ЗНТШ.– Т. 50.– С.40.
- ⁴²Студинський К. Галичина й Україна...– С.268.
- ⁴³Там само.
- ⁴⁴Докладно про це див.: Франко І. Д-р Остап Терлецький // ЗНТШ.– Т. 50.– С.37–45.
- ⁴⁵Див.: “Україна”.– 1926.– Кн. 6.– С.100.
- ⁴⁶Там само.– С.92.
- ⁴⁷Після кожного виступу Терлецький у камері записував свої промови.
- ⁴⁸Студинський К. Галичина й Україна...– С.297.
- ⁴⁹Там само.
- ⁵⁰Jahrbuch für Socialwissenschaft und Socialpolitik / Herausgegeben von Dr. Ludwig Richter. (Zürich).– 1879.– Erste Hefte.– S. 263.
- ⁵¹Студинський К. Галичина й Україна...– С.269.
- ⁵²Франко І. Д-р Остап Терлецький // ЗНТШ.– Т. 50.– С.46.
- ⁵³Див.: Дей О. І. Українська революційно-демократична журналістика: Проблема виникнення і становлення.– К.: Вид-во АН УРСР, 1959.
- ⁵⁴ІЛ НАН України, відділ рукописів.– Ф. 3, спр. 215.
- ⁵⁵Окуневський Я. Листи з чужини / Видання Д.Лукашевича.– Львів, 1902.– Т. 2.– С.264.
- ⁵⁶Студинський К. Галичина й Україна...– С.277.
- ⁵⁷Франко І. Зібрання творів у п’ятдесяти томах.– К.: Наук. думка, 1986.– Т. 48.– С.438.
- ⁵⁸Франко І. Д-р Остап Терлецький // ЗНТШ.– Т. 50.– С.58.
- ⁵⁹Там само.
- ⁶⁰ІЛ НАН України, відділ рукописів.– Ф. 119, спр. 135.
- ⁶¹Франко І. Д-р Остап Терлецький // ЗНТШ.– Т. 50.– С.63.
- ⁶²ЛНБ, відділ рукописів.– Ф. НТШ, спр. 77/16, арк. 28.
- ⁶³Павлик М. Остап Терлецький // Громадський голос.– 1902.– Ч.16/17.– С.122. (Курсив Павлика).
- ⁶⁴ЦДІА України у Львові.– Ф. 362, оп. 1, спр. 98, арк. 7.

2.1.3. У колі сучасників

¹У літературі звичайно не згадується про листування Терлецького з Ольгою Кобилянською. Про це пише у своїх спогадах небога Терлецького Марія Дробовицька (спогади зберігаються в автора.– Є. П.).

²Франко І. Д-р Остап Терлецький//ЗНТШ.– Т. 50.– С.61.

³Там само.– С.1.

⁴Мочульський М. З останніх десятиліть життя Івана Франка // Іван Франко у спогадах сучасників.– Львів, 1956.– С.427.

⁵Денисюк І. Михайло Павлик.– К., 1960.– С.16.

⁶Драгоманов М. Австро-руські спомини (1867–1877).– Ч.1.– С.115.

⁷Студинський К. Галичина й Україна...– С.230.

⁸Дучимінська О.Наталія Кобринська як феміністка.– Коломия, 1934.– 15 с.

⁹Див.: Павлик М. Передне слово // Переписка М. Драгоманова з Наталією Кобринською (1893–1895) / Зладив і видав М. Павлик.– Львів, 1905.– С.8–9.

¹⁰Білиловський Кесар. В чарах кохання: Вибрані поезії.– К.: Радянський письменник, 1981.– С.5.

¹¹Франко І. Д-р Остап Терлецький//ЗНТШ.– Т. 50.– С.2.

¹²Над синім Дунаєм: Ювілейний збірник Українського Академічного Товариства “Січ” у Відні.– Відень, 1932.– С.44.

¹³Лозинський М. Альманах віденської “Січі” // Діло.– 1909.– Ч. 19.– 28 січня.– С.2.

2.2. Критика Терлецьким москвофілів і народовців

¹Терлецький О. Галицько-руський нарід і галицько-руські народовці // Правда.– 1874.– Ч. 17.– С.709.

²Там само.– С.712.

³Там само.– С.710.

⁴Там само.– С.757.

⁵Там само.– С.759.

⁶Там само.– Ч. 17.– С.709. (Курсив Терлецького).

⁷Там само.– С.714–715.

⁸ЦДІА України у м. Львові.– Ф. 362, оп. 1, спр. 98, арк. 4.

⁹Терлецький О. Галицько-руський нарід і галицько-руські народовці // Правда.– 1874.– Ч. 18.– С.761.

¹⁰Там само.

¹¹ЦДІА України у м. Львові.– Ф. 362, оп. 1, спр. 98, арк. 3.

¹²Терлецький О. Галицько-руський нарід і галицько-руські народовці // Правда.– 1874.– Ч. 18.– С.763. (Курсив мій.– Є. П.).

¹³ЛНБ, відділ рукописів.– Фонд М. Буч., спр. 61/п. 2, арк.496.

¹⁴Студинський К. Галичина й Україна...– С.279.

¹⁵ЛНБ, відділ рукописів.– Фонд М. Буч., спр. 270/п. 8, арк.2.

¹⁶Йдеться про експлуататорські класи Польщі та Росії.

¹⁷Терлецький О. Галицько-руський нарід і галицько-руські народовці // Правда.– 1874.– Ч. 18.– С.763.

¹⁸Студинський К. Галичина й Україна...– С.345.

¹⁹Терлецький О. Галицько-руський нарід і галицько-руські народовці // Правда.– 1874.– Ч. 18.– С.757.

²⁰Там само.– С.759. (Курсив Терлецького).

²¹Там само.

²²Про жите / Написав В. Т., Коштом і заходом товариства “Просвіта”.– Львів, 1878.– С.35.– Див. також: Кассараба М. Провісник світла і добра [про Щ. Сельського] // Жовтень.– 1983.– №12.– С.90.

²³ІЛ НАН України, відділ рукописів.– Ф. 3, спр. 215, арк.208.

²⁴Терлецький О. Галицько-руський нарід і галицько-руські народовці // Правда.– 1874.– Ч. 18.– С.759.

²⁵Там само.– С.756.

²⁶Там само.– С.756.

²⁷Див. : Мак В. [О. Терлецький]. Последние крестьянские митинги в Австрии // Вольное слово.– (Женева), 1883.– №53.– С.15.

²⁸Терлецький розуміє туг передусім польську шляхту. Проте така нечіткість вислову впливає, очевидно, з певної плуганини в оцінці ним визвольної боротьби польського народу зі своїм гнобителем– самодержавною Росією.

²⁹Терлецький О. Галицько-руське письменство 1848–1865рр.– С.108.

³⁰Там само.– С.58.

³¹ЛНБ, відділ рукописів.– Ф. НТШ, спр. 77/12, арк. 1.

³²Студентська народовська Центральна громада у Львові.

³³Зал польського товариства “Strzelnica” у Львові.

³⁴Стара Україна.– 1924.– Ч. 7/8– С.115. (Вірш звірено і виправлено за автографом в ІЛ НАН України, відділ рукописів.– Ф. 3, спр. 3703, арк. 5).

³⁵Заневич І. [О. Терлецький]. Літературні стремління... // Жите і Слово.– 1894.– Т. 2.– С.80.

- ³⁶Окуневський Я. Листи з чужини.– Т. 2.– С.259.
- ³⁷Заневич І. [О.Терлецький]. Літературні стремління... //– С.442.
- ³⁸Там само. (Курсив мій.– Є. П.)
- ³⁹Терлецький О. Галицько-руське письменство 1848–1865 рр.– С.97.
- ⁴⁰Цит. за: Студинський К. З кореспонденції Дениса Зубрицького (1840–1853) // ЗНТШ.– 1901.– Т. 43.– С.25–26.
(Розбивка М.Максимовича).
- ⁴¹Терлецький О. Галицько-руське письменство 1848–1865рр.– С.61.
- ⁴²Там само.– С.118.
- ⁴³Там само.– С.106.
- ⁴⁴Там само.– С.94.
- ⁴⁵Там само.– С.119. (Курсив мій.– Є. П.)
- ⁴⁶Див. : Франко І. Д-р Остап Терлецький // ЗНТШ.– Т.50.– С.8.
- ⁴⁷Івано-Франківський обласний державний архів.– Ф. 292, оп. 1, спр. 39, с. 416.
- ⁴⁸ІЛ НАН України, відділ рукописів.– Ф. 3. спр. 215, с. 226. (Курсив Терлецького).
- ⁴⁹Терлецький О. Галицько-руське письменство 1848–1865рр.– С.59.
- ⁵⁰Там само.– С.78.
- ⁵¹Там само.– С.95.
- ⁵²Там само.– С.94–95.
- ⁵³Терлецький О. Галицько-руський нарід і галицько-руські народовці // Правда.– 1874.– Ч. 17.– С.716.
- ⁵⁴Див. : ЦДІА України у м. Львові.– Ф. 663, оп. 1, спр. 245.
- ⁵⁵Терлецький О. Галицько-руське письменство 1848–1865рр.– С.78.
- ⁵⁶Студинський К. Галичина й Україна...– С.231.
- ⁵⁷Терлецький О. Галицько-руське письменство 1848–1865рр.– С.84.
- ⁵⁸Студинський К. Галичина й Україна...– С.276.
- ⁵⁹Там само.
- ⁶⁰Окуневський Я. Листи з чужини.– Т. 2.– С.262.
- ⁶¹Див. : Студинський К. Галичина й Україна...– С.218.
- ⁶²Див. : Україна.– 1926.– Кн. 6.– С.73.
- ⁶³ЦДІА України у м. Львові.– Ф. 663, оп. 1, спр. 245, арк.30.

2.3. Радикалізм Терлецького

- ¹Лисяк-Рудницький І. Напрями української політичної думки //Історичні есе.– Т. 2.– С.66.
- ²Цит. за кн. : З історії економічної думки на Україні.– К. : Вид-во АН УРСР, 1961.– С.129.
- ³Т[ерлецький] О. Лихва на Буковині // Молот.– С.141.
- ⁴Там само.
- ⁵Там само.
- ⁶Там само. – С.144.
- ⁷Там само.– С.143.
- ⁸ЛНБ, відділ рукописів.– Ф. НТШ, спр. 77/13, арк. 23.
- ⁹Там само.– Арк. 20.
- ¹⁰Т[ерлецький] О. Лихва на Буковині.– С.144.
- ¹¹Мак В. [О. Терлецький]. Борьба партий и движение рабочих в Австрии (письма из Вены) // Вольное слово.– 1882.– №41.– С.10.
- ¹²Там само.– С.11.
- ¹³Там само.
- ¹⁴Там само.– С.6.
- ¹⁵Студинський К. Галичина й Україна...– С.289.
- ¹⁶Т[ерлецький] О. Робітницька плата і рух робітницький в Австрії в останніх часах // Світ.– 1881.– Ч. 4.– С.78.
- ¹⁷Див.: Там само.– Ч. 3.– С.59.
- ¹⁸Там само.– Ч. 4.– С.78.
- ¹⁹Мак В. [О.Терлецький]. Борьба партий и движение рабочих в Австрии // Вольное слово.– 1882.– №4.– С.10.
- ²⁰Т[ерлецький] О. Робітницька плата і рух робітницький в Австрії в останніх часах.– С.78.
- ²¹Мак В. [О. Терлецький]. Борьба партий и движение рабочих в Австрии // Вольное слово.– 1882.– №43.– С.7.
- ²²Т[ерлецький] О. Робітницька плата і рух робітницький в Австрії в останніх часах.– С.78.
- ²³Мак В. [О. Терлецький]. Борьба партий и движение рабочих в Австрии // Вольное слово.– 1882.– №41.– С.11.
- ²⁴Там само.– С.10.
- ²⁵Т[ерлецький] О. Робітницька плата і рух робітницький в Австрії в останніх часах.– С.78.
- ²⁶Там само.– С.78.
- ²⁷Там само.
- ²⁸Там само.– С.79.

²⁹Мак В. [О. Терлецький]. Борьба партий и движение рабочих в Австрии // Вольное слово.– 1882.– №41.– С.10.

³⁰Див. : Лисяк-Рудницький І. Історичні есе.– Т. 1.– С.350, 431.– Т. 2.– С.433.

³¹Stimulus (лат.)– спонукання, стимул, жало.

³²Spitzer Sporn zum Handeln (нім.)– гострий поштовх до дії.

³³Студинський К. Остап Терлецький про Археологічний з'їзд в Києві // Україна.– 1927.– Кн. 5.– С.44.

³⁴Там само.– С.46. (Терлецький повідомляв також Бучинському про “ультиматум” з цих питань, який він привіз до Львова).

³⁵Студинський К. Галичина й Україна...– С.289. (Розбивка Терлецького).

³⁶Там само– С.291. (Курсив мій.– Є. П.).

³⁷Там само– С.345.

³⁸ЦДА України у м. Львові.– Ф. 362, оп. 1, спр. 98, арк. 4–5. (Підкреслення належать Терлецькому).

³⁹Цит. за: Ткаченко В. А. Економічні погляди О. Терлецького // З історії економічної думки на Україні.– С.128.

2.4. Віденські видання соціалістичної літератури 70-х років і Терлецький

¹Мейс Джеймс. Соціалістичні моделі української державності // Політична думка.– 1996.– №1.– С.93.

²Корнійчук Л. Я., Мешко І. М. Економічні погляди С.А. Подолинського.– К.: Вид-во АН УРСР, 1958.– С.43.

³Про бідність: Розмова перва / Коштом і заходом В. Кістки.– Відень: з болгарської печатні Янка С.Ковачева, 1875.– С.10.

⁴Там само.– С.15.

⁵Там само.– С.14.

⁶Там само.

⁷Там само.

⁸Там само.– С.20.

⁹Парова машина: Казка / Коштом і заходом В. Кістки [О.Терлецького].– Відень: з болгарської печатні Янка С.Ковачева, 1875.– С.26.

¹⁰Там само.– С.14.

¹¹Там само.– С.16.

¹²Там само.– С.18.

¹³Там само.– С.18.

¹⁴Правдиве слово хлібороба до своїх земляків / Коштом і заходом В. Кістки.– Відень, 1876.– С.14–15. (Брошура перевидана 1917 року в Катеринославі).

¹⁵Шевченко Т. Повне зібрання творів: У 6 т.– К., 1963.– Т.2.– С.32. (Далі скрізь за цим виданням).

¹⁶Шевченко Т. ПЗТ.– Т. 1.– С.330.

¹⁷Правдиве слово хлібороба до своїх земляків.– С.18.

¹⁸Там само.– С.23.

¹⁹Шевченко Т. ПЗТ.– Т. 2.– С.320.

²⁰Правдиве слово хлібороба до своїх земляків.– С.23.

²¹Шевченко Т. ПЗТ.– Т. 1.– С.346–347.

²²Правдиве слово хлібороба до своїх земляків.– С.23–24. (Курсив мій.– Є. П.).

²³Шевченко Т. ПЗТ.– Т. 2.– С.324–325. (Курсив мій.– Є. П.).

²⁴В. Б[арвінський]. Слівце до опізнання // Правда.– 1877.– Ч.4/5.– С.146.

²⁵Чорногора Федір [Д. Тянякевич]. Лжепророки // Правда.– 1877.– Ч. 12.– С.463. (Розкриття цього псевдоніма Тянякевича див.: Дей О. І. Словник українських псевдонімів.– К.: Наук. думка, 1969.– С.537; Дей О. І. Українська революційно-демократична журналістика.– С.188).

²⁶Будеволя [Д. Тянякевич]. Прояви соціалістичні між українцями і їх значінє // Правда.– 1877.– Ч. 13.– С.501.

²⁷Правда.– 1877.– Ч. 13.– С.507.

²⁸В. Б[арвінський]. Слівце до спізнання // Правда.– 1877.– Ч.4/5.– С.166. [Підкреслення Барвінського].

²⁹Студинський К. Галичина й Україна...– С.344. [Цьому листу слід надавати значення публічного виступу, бо він ходив у списках по руках. У відділі рукописів Львівської наукової бібліотеки, крім оригіналу, зберігається і автентична копія з нього (Архів Бучинського, спр. 507/1; оригінал– спр. 133/12)].

³⁰Див. промову Терлецького на судовому процесі від 16 січня 1878р. у кн.: Студинський К. Галичина й Україна...– С.290–291.

³¹Про бідність.– С.5, 12.

³²Парова машина.– С.2, 16, 20.

³³Див.: Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом.– Чернівці, 1910.– Т. 2.– С.91, 98, 100, 109; Т. 3.– С.352, 353 та ін.

³⁴Йдеться про Костя Горбала (1836–1903)– учителя гімназії, народовського громадського діяча, публіциста і педагога, який тоді повернувся з поїздки до Відня.

³⁵Олесницький Є. Картка з історії української університетської молоді // Іван Франко у спогадах сучасників.– С.117.

³⁶Павлик М. Остап Терлецький // Громадський голос.– 1902.– Ч. 16/17.– С.122.

³⁷Грінченко Борис. Твори: В 2 т.– К., 1963.– Т. 1.– С.568.

³⁸ЦДДА України у м. Києві.– Ф. 442, оп. 831, спр. 177, арк. 2. [Про розповсюдження віденських “метеликів” на Наддніпрянській Україні див. ще статтю М. П. Рудька в журн. “Радянське літературознавство”.– К., 1964, №2, с. 44–59].

³⁹Цит. за кн.: Драгоманов М. Листи до Ів. Франка і інших. 1887–1895.– Львів, 1908.– Т. 2.– С.88.

⁴⁰Франко І. Д-р Остап Терлецький // ЗНТШ.– Т. 50.– С.37.

⁴¹Левинський В. Нарис розвитку українського робітничого руху в Галичині.– Х.; К., 1930.– С.18.

⁴²Возняк М. Нариси про світогляд Івана Франка.– Львів: Вид-во Львівського університету, 1995.– С.148.

⁴³Подолінський С. Соціалісти-українці в Австрії.– (Відбитка).– С.3.

2.5. Критика Терлецьким партійної програми радикалів

34. ¹Див.: Манзенко П. Т. Суспільно-політичні і філософські погляди М. Павлика.– К.: Вид-во АН УРСР, 1962.– С.28–32,

²Народ.– (Львів), 1890.– Ч. 20.– С.301.

³ЦДДА України у м. Львові.– Ф. 362, оп. 1, спр. 98, арк. 5.

⁴Див.: Павлик М. На дорогу // Народ.– 1890.– Ч. 21.– С.319.

⁵ЦДДА України у м. Львові.– Ф. 362, оп. 1, спр. 98, арк. 5. (Курсив належить Терлецькому).

⁶Там само.– Ф. 362, оп. 1, спр. 98, арк. 4.

⁷Народ.– 1890.– Ч. 20.– С.301.

⁸ЦДДА України у м. Львові.– Ф. 362, оп.1, спр. 98, арк. 1. (Курсив мій.– Є. П.).

⁹Там само.

¹⁰“Усі дороги ведуть до Риму” (нім.).

¹¹ЦДДА України у м. Львові.– Ф. 362, оп. 1, спр. 98, арк. 2. [Підкреслення Терлецького].

¹²Там само.

¹³Там само.– Ф. 362, оп. 1, спр. 98, арк. 3.

¹⁴Див.: ІЛ НАН України, відділ рукописів.– Ф. 3, спр. 4441.

¹⁵Молода Україна.– Львів, 1902.– Ч. 4.– С.103.

¹⁶Див.: ЦДДА України у м. Львові.– Ф. 362, оп. 1, спр. 179, арк. 262.

2.6. Терлецький– соціаліст чи марксист?

¹Студинський К. Галичина й Україна...– С.287.

²Студинський К. Іван Франко і товариші в соціалістичнім процесі 1878 р.– Україна.– 1927.– Кн. 5.– С.92. (Курсив мій.– Є. П.)

³Студинський К. Галичина й Україна...– С.288.

⁴Там само.

⁵Там само.– С.296.

⁶Там само.– С.293.

⁷Плеханов Г. В. Русский рабочий в революционном движении: По личным воспоминаниям.– М.: Политиздат при ЦК ВКП(б), 1940.– С.26.

⁸Січ: Альманах... 1908.– С.227. [Даремно М. Павлик у запалі суперечок з Терлецьким кепкував з нього (в образі Напуди) та з “Січі” за їхню “соціалістичність” у своїй повісті “Пропащий чоловік” (1878)].

⁹Цілком ймовірно, що й Терлецький 1878 року або пізніше поділяв такий погляд.

¹⁰Студинський К. Іван Франко і товариші в соціалістичнім процесі 1878 р.– С.90. (Курсив мій.– Є. П.).

¹¹Див.: Над синім Дунаєм.– С.144.

¹²ЦДДА України у м. Львові.– Ф. 309, оп. 1, спр. 2048, арк. 74.

¹³Студинський К. Іван Франко і товариші в соціалістичнім процесі 1878 р.– С.96.

¹⁴Див.: Франко І. Що таке поступ? // Зібр. творів: У 50 т.– К.: Наук. думка, 1986.– Т. 45.– С.300–348.

Розділ III.

Філософські та соціологічні погляди Остапа Терлецького

3.1. Філософія ідеалізму

*Див.,наприклад, статтю “Сократ, Платон,Арістотель” у журн. “Зоря Галицька” (Львів).– 1855.– Ч. 23–26.

- ¹Див.: Савельєва Т.С. Ідеалістичні течії в філософії на Україні в останній чверті XIX ст.– 36. З історії філософської думки на Україні.– К., Вид-во АН УРСР, 1963.– С.169–172.
- ²Ганкевич К. Кілька мислей із філософії.– “Правда”, 1868.– Ч. 18.– С.213.
- ³Там само.
- ⁴Тут: загальний, вселенський.
- ⁵Ганкевич К. Християнство и великие вопросы теперешности.– “Душпастьєрь”, 1887.– Ч. 8.– С.160.
- ⁶Ганкевич К. Малярство церковное на Руси.– “Душпастьєрь”, 1888.– С.373.
- ⁷Д-р Ганкевич Кл. Новейшее философическое движение у славян.– журн. “Родимый листок”, 1880.– Ч.18.– С. 279–280.
- ⁸Hankiewicz C. Grundzüge der slawischen Philosophie.– Rzeszyw; Lemberg, 1873, S.10.
- ⁹Там само.– С. 9.
- ¹⁰Там само.– С. 59.
- ¹¹Ганкевич Климент. Короткий начерк психології для ужитку в школах середніх легко понятним способом написаний.– Чернівці, 1874.– С.4.
- ¹²Д-р Ганкевич Кл. Новейшее философическое движение у славян.– журн. “Родимый листок”, 1880.– Ч.18.– С. 279.
- ¹³Там само.– С. 278.
- ¹⁴Вступная речь д-ра Климента Ганкевича, держанная дня 16/28/ октября 1875 г. при розпочатию преподаваний литературы русской в университете Черновицком.– Черновцы, 1875.– С. 3.
- ¹⁵Ганкевич Кл. История и критика материализма.– Родимый листок, 1880.– Ч.1.– С.14.
- ¹⁶Там само.– Ч.7.– С.111.
- ¹⁷Див.: Ганкевич К. История и критика дарвинизма.– Душпастьєрь, 1888.– Ч. 5.– С.148.
- ¹⁸Читай: українська. Цей твір, написаний на так званому “язичи”, Згарський видав тоді, коли “записався” вже у московіли.
- ¹⁹Народная русская философия. Составил ведля пословиц и приповедек Евгений Я.Згарский.– Коломия, 1873.– С.5.
- ²⁰Там само.– С.6.
- ²¹Там само.– С.9.
- ²²Згарский Е. Народная русская философия.— С.30.
- ²³Франко Іван. Причинки до історії 1848 р.– ЗНТШ. Т.LXXXVIII, 1909.– С. 104.– кн. II.
- ²⁴Див.: Hankiewicz C. Grundzüge der slawischen Philosophie.– S.60–68.
- ²⁵Цит. за Hankiewicz C. Grundzüge der slawischen Philosophie.– S.62.
- ²⁶Там само.– С. 67.
- ²⁷Федорович Иван. Афоризмы.– Коломия, 1883.– С. 69.
- ²⁸Там само.– С.39.
- ²⁹Там само.– С.54.
- ³⁰Hankiewicz C. Grundzüge der slawischen Philosophie.– S. 64.
- ³¹Там само.– С.67. (Підкреслення моє.– С.П.).
- ³²Див.: Fedorowicz Wladyslaw. Studya polityczne, historyczne i filosoficzne.– Lwyw, 1879.
- ³³Федорович В. Емпірична і утилітарна тенденція теперішньої науки.– Правда,– 1872.– Ч. 4.– С.164.
- ³⁴Там само.– С.166.
- ³⁵У Володислава Федоровича всюди вживаються терміни “правдивість”, “правда”.
- ³⁶Там само.– С.168.
- ³⁷Федорович В. Емпірична і утилітарна тенденція теперішньої науки.– Правда, 1872.– Ч. 4.– С.169.
- ³⁸Там само.
- ³⁹Там само.– С.170.
- ⁴⁰Там само.
- ⁴¹Там само.– С.170.
- ⁴²Там само.– С.172.
- ⁴³Там само.– С.173.
- ⁴⁴Там само.– С.177. (Підкреслення автора).

3.2. Питання онтології у світогляді Терлецького

⁴⁴Олександр Терлецький (1852–1875), молодший брат Остапа, навчався в Станіславівській гімназії, активний член народовської учнівської громади. Як нелояльного учня його було виключено з передостаннього класу гімназії. Помер від туберкульозу. Самотужки оволодів чеською, англійською і французькою мовами. Переклав популярну тоді драму Віктор’єна Сарду про нідерландську революцію XVI ст. “Батьківщина” (зберігається у відділі рукописів ЛНБ, ф.НТШ, спр. 570/Ш). Молодий талановитий письменник залишив після себе драми “Ідеал щастя”, “Тиран-батько” і кілька віршів. Про його інтерес до філософії свідчить, крім названого твору “Про гідність людську”, також трактат “Про відносини суспільності або про засади політичного закону”(див.: ЦДІА України у м.Львові.– Ф. 309, оп. 1, спр. 1895).

⁴⁵Див.: ЛНБ, відділ рукописів.– Фонд М. Буч., 305/п. 11, арк. 124–126.

⁴⁶ІЛ НАН України, відділ рукописів.– Ф. 3, спр. 215, с. 144.

⁴⁷Там само.– С.137.

⁴⁸Там само.

⁴⁹Теорію цього закону ми спеціально не розглядатимемо, бо О. Терлецький її викладає, як сам зазначив, за “Основними засадами” Г.Спенсера.

⁵⁰ІЛ НАН України, відділ рукописів.– Ф. 3, спр. 215, с. 135. (Підкреслення належать Терлецькому).

⁵¹Там само.– Спр. 3113, арк. 301.

⁵²Там само.– Спр. 215, с. 142.

⁵³Там само.– Спр. 215, с. 143.

⁵⁴Там само.– С.140.

⁵⁵Дарвін Ч. Походження видів.– К.; Х., 1949.– С.394.

⁵⁶ІЛ НАН України, відділ рукописів.– Ф. 3, спр. 215.– С.141.

⁵⁷Там само.– С.139.

⁵⁸Там само.

⁵⁹Там само.– С.141.

⁶⁰Там само.

3.3. Терлецький про суспільний розвиток

⁶¹Заневич І.[О. Терлецький]. Літературні стремління... // Житє і Слово.– 1894.– Т. 1.– С.207.

⁶²Там само.– С.208.

⁶³Там само.– Т. 2.– С.429.

⁶⁴Див.: Заневич І. [О. Терлецький]. Знесене панщини в Галичині: Причинок до історії суспільного життя і суспільних поглядів 1830– 1848 рр.– Львів, 1895.– С.14–15; 24–25.

⁶⁵Там само.– С.126.

⁶⁶Там само.– С.127.– (Курсив мій.– Є. П.)

⁶⁷Студинський К. Іван Франко і товариші в соціалістичнім процесі 1878 р.– С.92.

⁶⁸Студинський К. Галичина й Україна...– С.288.

⁶⁹О[стап] Т[ерлецький]. Робітницька плата і рух робітницький в Австрії в послідніх часах //– Світ.– 1881.– Ч. 3.– С.58.

⁷⁰Там само. (Курсив мій.– Є. П.).

⁷¹Там само.– С.59.

⁷²Там само.– С.58.

⁷³Студинський К. Галичина й Україна...– С.288.

⁷⁴Там само.

⁷⁵Там само.

⁷⁶Там само.

⁷⁷О[стап] Т[ерлецький]. Лихва на Буковині //– Молот.– С.141.

⁷⁸Див.: Заневич І. [О. Терлецький]. Літературні стремління... // Житє і Слово.– Т. 2.– С.78.

⁷⁹О[стап] Т[ерлецький]. Лихва на Буковині // Молот.– С.134.

⁸⁰Там само.

⁸¹Там само.– С.133.

⁸²Там само.– С.134.

⁸³Там само.

⁸⁴Заневич І. [О. Терлецький]. Літературні стремління... // Житє і Слово. –1895. –Т. 3.– С.460. (Розбивка Терлецького).

⁸⁵Там само.

⁸⁶Там само.

⁸⁷Терлецький О. Галицько-руський нарід і галицько-руські народовці // Правда.– 1874.– Ч. 18.– С.757.

⁸⁸Там само.– С.747.

⁸⁹Див.:Заневич І. [О. Терлецький]. Знесене панщини в Галичині...– С.235.

⁹⁰ІЛ НАН України, відділ рукописів.– Ф. 3, спр. 215, с. 226.

⁹¹Терлецький О. Згадка про житє Володимира Навроцького // Твори Володимира Навроцького.– Т. 1– Львів, 1884.– С.XLVII.

⁹²Там само.– С.IX.

⁹³Терлецький О. Галицько-руський нарід і галицько-руські народовці.– С.762.

⁹⁴О[стап] Т[ерлецький]. Лихва на Буковині.– С.135. (Курсив належить Терлецькому).

⁹⁵Терлецький О. Галицько-руський нарід і галицько-руські народовці.– С.761.

⁹⁶ІЛ НАН України, відділ рукописів.– Ф. 3, спр. 215, арк.216. (Курсив мій.– Є. П.).

⁹⁷Там само.– Ф. 100, спр. 2900, с. 1.

⁹⁸Заневич І. [Остап Терлецький]. Літературні стремління... //Жите і Слово.– 1894– Т. 1.– С.208.

⁹⁹О[стап] Т[ерлецький]. Лихва на Буковині.– С.144.

¹⁰⁰Там само.

¹⁰¹Там само.

¹⁰²ІЛ НАН України, відділ рукописів.– Ф. 3, спр. 215, с. 135.

¹⁰³Там само.– С.140.

¹⁰⁴Там само.– С.136.

¹⁰⁵Там само.

¹⁰⁶Там само.– С.136.

¹⁰⁷Там само.

¹⁰⁸Дарвін Ч. Походження видів.– С.400.

¹⁰⁹ІЛ НАН України, відділ рукописів.– Ф. 3, спр. 215, с. 138. (Підкреслення Терлецького).

¹¹⁰Там само.

¹¹¹Там само.– С.142. “Абстрактний закон населення існує тільки для рослин і тварин”. Пор.: Маркс К. Капітал.– К.: Державне вид-во політичної літератури УРСР, 1952.– Т.1.– С.632–633.

¹¹²Цит. за кн.: Дарвін Ч. Походження видів.– С.11.

¹¹³ІЛ НАН України, відділ рукописів.– Ф. 3, спр. 215, с. 142.

¹¹⁴Лат. *speculativus*, від *speculog*– споглядаю, у філософії– уможлядний, абстрактний.

3.4. Діалектика у творчості Терлецького

¹¹⁵ІЛ НАН України, відділ рукописів.– Ф. 3, спр. 215, с. 137.

¹¹⁶Там само.– С.135.

¹¹⁷Терлецький О. Галицько-руський нарід і галицько-руські народовці // Правда.– 1874.– Ч. 18.– С.755.

¹¹⁸Мак В. [О. Терлецький]. Борьба партий и движение рабочих в Австрии // Вольное слово.– 1882.– №41.– с. 11.

¹¹⁹Терлецький О. Галицько-руський нарід і галицько-руські народовці // Правда.– 1874.– Ч. 18.– С.763.

3.5. Терлецький про суспільну роль мистецтва

¹²⁰Див. також: Иваньо И. Очерк развития эстетической мысли Украины.– М.: Искусство, 1981.

¹²¹Терлецький О. Галицько-руське письменство 1848–1865рр.– С.92.

¹²²Там само.

¹²³Див. також: Семчишин М. Тисяча років української культури: Історичний огляд культурного процесу.– К., 1993.– С.303.

¹²⁴Терлецький О. Галицько-руське письменство 1848–1865рр.– С.101.

¹²⁵Там само– С.101. (Нас не повинна дивувати різкість, з якою Терлецький говорить про дорогі для української душі імена славетних князів. Можна тут згадати аналогічне ставлення Шевченка до не менш славетних наших гетьманів. Терлецький, як і Шевченко, в даному разі стоїть на позиціях визискуваних, гноблених, скривджених народних мас і висловлює їхні погляди як справжній речник свого народу).

¹²⁶Терлецький О. Галицько-руське письменство 1848–1865 рр.– С.102.

¹²⁷Там само.– С.103.

¹²⁸Там само.– С.102.

¹²⁹Терлецький О. Галицько-руський нарід і галицько-руські народовці // Правда.– 1874.– Ч. 18.– С.749.

¹³⁰Терлецький О. Галицько-руське письменство 1848– 1865 рр.– С.32.

¹³¹Там само.– С.34–35.

¹³²Там само.– С.37.

¹³³Там само.– С.27.

¹³⁴Там само.

¹³⁵Там само.– С.28.

¹³⁶ЛНБ, відділ рукописів.– Ф. НТШ, спр. 77/13, арк. 13.

¹³⁷Там само.– Арк. 3.

¹³⁸Терлецький О. Галицько-руське письменство 1848–1865 рр.– С.29–30.

¹³⁹Заневич І. [О. Терлецький]. Знесене панщини в Галичині.– С.65.

¹⁴⁰Терлецький О. Галицько-руський нарід і галицько-руські народовці // Правда.– 1874.– Ч. 18.– С.760.

¹⁴¹Шевченко Т. ПЗТ: У 6 т.– Т. 1.– С.332.

¹⁴²Терлецький О. Галицько-руський нарід і галицько-руські народовці // Правда.– 1874.– Ч. 18.– С.760.

¹⁴³Терлецький О. Галицько-руське письменство 1848–1865 рр.– С.90.

¹⁴⁴Там само.– С.429.

¹⁴⁵Студинський К. Галичина й Україна...– С.281–282.

¹⁴⁶Терлецький О. Галицько-руський нарід і галицько-руські народовці //Правда. –1874.– Ч. 18.– С.760.

¹⁴⁷Терлецький О. Галицько-руське письменство 1848–1865рр.– С.29.

¹⁴⁸Там само.– С.31–32.

¹⁴⁹Там само.– С.32.

¹⁵⁰Там само.– С.105.

Висновки

¹Горський В. С. Історія української філософії: курс лекцій // К.: Наук. думка, 1996.– С.186.

²Терлецький О. Галицько-руський нарід і галицько-руські народовці.– С.755.

³Там само.– С.756.

⁴Лисяк-Рудницький І. Історичні есе.– Т. 1.– С.431.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА

Праці Остапа Терлецького

- Коляди: 3 народних уст // Правда.– 1868.– ЧЧ.4, с.46–47;10–11, с. 128.
- Григорій Савич Сковорода (1722–1794) /за Данилевським коротко представив О. Т. // Правда.– 1869.– ЧЧ.25, с. 214–215; 26–27, сс. 228–231; 29, с. 245–246; 30, с. 225–256.
- Галицько-руський нарід і галицько-руські народовці: Замість справоздання з київської археологічної подорожі // Правда.– 1874.– ЧЧ. 17, с. 708–711; 18, с. 747–763.
- Шевченко і Некрасов: Зреферована доповідь // Правда.– 1875.– Ч.6.– С.245–246; Киевский телеграф.– 1875.– №46.– С.1–2.
- Т. О. Лихва на Буковині // Молот. (Львів), 1878. – С.133–144.
- Т. О. Робітницька плата і рух робітницький в Австрії в останніх часах // Світ.– 1881.– №3, с.57–59; №4, с. 76–79.
- Мак В. Борьба партий и движение рабочих в Австрии: Письмо из Вены // Вольное слово.– 1882.– №41, с.10–11; №43, с. 6–7; №44, с. 5–6.
- Мак В. Последние крестьянские митинги в Австрии // Вольное слово.– 1883.– №53, с. 15–16; №54, с.7–10.
- Згадка про жите Володимира Навроцького // Твори Володимира Навроцького: В 2 т.– Львів, 1884.– Т.1, С.1–48.
- Володимир Навроцький // Ілюстрований календар товариства "Просвіта" на рік звичайний 1886.– Львів, 1885. – С.58–64.
- Заневич І. Літературні стремління галицьких русинів від 1772 до 1872 // Жите і Слово.– 1894.– Т. 1, кн. 2, с.207–215; кн. 3, с. 354–370; кн.4, с. 69–80; кн. 5 с. 198–204; кн. 6, с. 428–451; 1895.– Т. 3, кн. 1, с. 99–110; кн. 2, с. 274–285; кн. 3, с. 430–461; Т. 4, кн. 4, с. 112–160; кн. 5, с. 272–302; кн. 6, с. 385–454.
- Знесене панщини в Галичині: Причинок до історії суспільного життя і суспільних поглядів 1830–1848 рр. // Написав Іван Заневич.– Львів, 1895.– 287 с.
- Володимир Навроцький // Зоря.– 1893.– Ч. 8, С.162–163.
- Москвофіли і народовці в 70-их рр.– Львів, 1902.– IV, 61 с.
- Галицько-руське письменство 1848–1865 рр. Уваги й спомини // Літературно-науковий вістник.– Львів, 1903.– Т. 23, кн. 6, с. 157–180; кн. 7, с. 1–2; кн. 8, с. 77–110; кн. 9, с. 149–162; Т. 24, кн. 10, с. 1–14; кн. 11, с. 73–91; кн. 12, с. 153–175.
- Галицько-руське письменство 1848–1865 рр. на тлі тогочасних суспільно-політичних змагань галицько-руської інтелігенції.– Львів, 1903. – 146 с.
- "Нема в світі, пане брате..." і "Ще не вмерла Україна" (сатиричні вірші) // Стара Україна.– 1924.– ЧЧ. 7–8.

Листи О. Терлецького

- П'ять листів Остапа Терлецького. – Львів, 1908. – 12 с., 2 портр.
- Січ.: Альманах в пам'ять 40-их роковин основання товариства "Січ" у Відні.– Львів, 1908.
- Маковой Осип. Матеріали до життєписи Осипа Юрія Гординського-Федьковича.– Львів, 1910.
- Студинський К. Галичина й Україна в листуванні 1862–1884 рр. Матеріали до історії української культури в Галичині та їх зв'язків з Україною.– Х.; К.:– Пролетар, 1931.– Т.1.

Переклади О. Терлецького

- Геккель К. Нинішня теорія розвою і її стосунки до науки.
- Енгель Е. Про ціну праці.
- Лавельє Е. Власність і її первічні форми.
- Негелі К. В. Про межі природного пізнання.
- Зберігаються в ІЛ НАН України, фонд 3, №215.

Архівні матеріали та документи

- Львівська державна наукова бібліотека: відділ рукописів, фонд НТШ, справи: 77/7, 77/8, 77/9, 77/10, 77/11, 77/12, 77/13, 77/14, 77/16, 77/17, 77/18, 133, 401/11-290, 401/7; 401/116, 432, 449/І; 493/45, 570/Ш-2; фонд М.Бучинського, справи: 4/п.І, 5/п.І, 61/п.2, 64/п.2, 100/п.3, 126/п.4, 128/п.4, 129/п.4, 145/п.4, 154/п.4, 155/п.4, 157/п.4, 159/п.4, 168/п.4, 270/п.8, 284/п.9, 285/п.9, 287/п.9, 288/п.9, 314/п.12, 317/п.12, 318/п.12, 319/п.12; фонд Товариства "Січ" у Відні, справи: 282/п.16, 283/п.16, 284/п.16, 285/п.16, 286/п.16.

Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, відділ рукописів, архів І. Франка, справи: 157, 204, 215, 218, 351, 1603, 1615, 1616, 1617, 1618, 1619, 1622, 1635, 1638, 3113, 3703, 3704, 3705, 4246, 4230, 4390, 4399, 4401, 4402, 4441, 4445;

фонд 60, справи: 337, 338;

фонд 100, справи 611, 635, 2900;

фонд 119, справи 128, 129, 131, 135.

Центральний державний історичний архів України у м. Львові,

фонд 146, опис 7, справа 4144;

фонд 146, опис 4, справи 1307, 7652, 7653;

фонд 152, опис 2, справа 14685;

фонд 309, опис 1, справи: 80, 141, 202, 221, 222, 233, 661, 662, 1084, 1136, 1158, 1179, 1286, 1359, 1407, 1511, 1577, 1616, 1636, 1683, 1708, 1757, 1758, 1759, 1760, 1761, 1819, 1824, 1837, 1895, 2017, 2018, 2019, 2048, 2194, 2275, 2295, 2486, 2801;

Центральний державний історичний архів України у м. Києві,

фонд 442, опис 822, справи: 37, 122, 138;

опис 824, справа 116;

опис 825, справа 41;

опис 829, справи 79, 218, 255, 281, 282;

опис 831, справи 177, 375;

опис 832, справа 249;

опис 833, справа 66.

Львівський обласний державний архів,

фонд 24, опис 4, справа 163;

фонд 26, опис 4, справи 73, 221, 289;

фонд 350, опис 1, справи 2319, 2327, 2352, 2365, 2366, 2367, 2377, 2380, 2460, 2663, 4916.

Івано-Франківський обласний державний архів,

фонд 292, опис 1, справи: 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41.

Література

Андрусак М. Нариси з історії галицького москвофільства.– Львів, 1935. – 115 с.

Барвінський О. М. Драгоманів про становище Львівської "Правди" і галицьке москвофільство та про автономію України // Відбитка.

Барвінський О. Літопис суспільної роботи і сили русинів австрійських.– Львів, 1885. – 46 с.

Барвінський О. Огляд історії української літератури.– Львів, 1922. – 157 с.

Барвінський О. Спомини з мого життя.– Львів, 1912.– Ч. 1. – 336 с.

Барвінський О. Спомини з мого життя.– Львів, 1913.– Ч. 2. – 406 с. з іл.

Барвінський В. Бесіда, виголошена на музикально-декламаторським вечорі у Львові в 14 роковини смерті Тараса Шевченка.– Львів, 1875. – 24 с.

Барвінський В. Вексель і лихва– наша біда.– Львів, 1875.

Барвінський В. Досліди з поля статистики.– Львів, 1901. – 49 с.

Барвінський В. Слівце до опізнання // Правда.– 1877.– ЧЧ. 3–5.– С.129, 130.

[Барвінський В.] Споминки про жите і діяльність Володимира Барвінського.– Львів, 1884.

Барвінський В. Тридцять літ тверезості.– Львів, 1876. – 127 с.

Басс І. Іван Франко. Біографія.– М., 1957. – 351 с.

Бернштейн М. Д. Українська літературна критика 50–70-х років XIX ст.– К.: Вид-во АН УРСР, 1959.– 492 с.

Бистренко П. П. З історії поширення марксизму і створення перших соціал-демократичних організацій на Україні (кінець XIX ст.).– К., 1958.– 156 с.

Білецький О. І., Басс І. І., Кисельов О. І. Іван Франко. Життя і творчість.– К.: Вид-во АН УРСР, 1956. – 359 с.

Білиловський Кесар. В чарах кохання: Вибрані поезії.– К.: Радянський письменник, 1981.– 158 с.

Боротьба між матеріалізмом та ідеалізмом на Україні в XIX ст.– К.: Наук. думка, 1964.– 244 с.

Брагінець А. Філософські та суспільно-політичні погляди Івана Франка.– Львів, 1956.– 410 с.

- Братерство культур // Збірник матеріалів з історії російсько-українського культурного єднання.– К., 1954.– 455 с.
- Буда С. До біографії Подолинського // За сто літ.– К., 1930.– Кн. 5.
- Будзиновський В. Аграрні відносини Галичини. Студія.– // ЗНТШ.– Львів, 1894.– Т. 4.
- Будиволя [Танячкевич Д.]. Прояви соціалістичні між українцями та їх значення // Правда.– 1877.– ЧЧ. 4, 5,
- 13.
- [Варзар В.] Правда. Оповідання / Переклад з великоруського: (Коштом і заходом В.Кістки).– Відень, 1875.
- В. С. Д-р Остап Терлецький // Молода Україна.– 1902.– Ч. 4.
- В. Т. Про жите. Коштом і заходом Товариства "Просвіта".– Львів, 1878.
- Вахнянин А. Листи до Пантелеймона Куліша (1869р.).– Львів, 1908. – 120 с.
- Вахнянин А. Спомини з життя / Зладив Кирило Студинський.– Львів, 1908. – 136 с.
- Веденов М. Ф. Борьба Э. Геккеля за материализм в биологии.– М.: Изд-во АН СССР, 1963.– 224 с.
- Верхратський І. З перших літ народовців (1861–1866) // ЗНТШ.– Львів, 1915.– Т. 122.– С.79–101.
- Ведіна В. П. У спільній боротьбі: Дружба і співробітництво російських, українських та польських революціонерів-демократів.– К., 1958.– 77 с.
- Витанович І. Володимир Навроцький (1847–1882). Перший український статист-економіст в Галичині на тлі своєї доби.– Львів, 1934. – 83 с.
- Витанович І. Нарис суспільно-економічної української історії.– Львів, 1934.
- Вірник Д. Ф., Голубовська Є. А. Економічні погляди І. Я. Франка.– К.: Вид-во АН УРСР, 1956. – 180 с.
- Вітик С. Історія політичної думки галицьких українців // Життя й революція.– 1927.– Кн. 5.
- Возняк М. Велетень думки і праці: Шлях життя і боротьби Івана Франка.– К., 1958.– 403 с.
- Возняк М. Жите і значінне Івана Франка.– Львів, 1913.
- Возняк М. Журнальні плани Франка в рр. 1884–86 // Україна.– 1927.– Кн. 3. – С. 17–88.
- Возняк М. Из зносин М.П. Драгоманова з Галичиною // Україна.– 1926.– Кн. 5.
- Возняк М. Из кореспонденції Р. Моха // Відбитка.– 15 с.
- Возняк М. Нариси про світогляд Івана Франка.– Львів, 1955.– 196 с.
- Возняк М. Останні зносини П.Куліша з галичанами (з додатком його листування з М. Павликом) // Відбитка.– 76 с.
- Возняк М. Просвітні змагання галицьких українців в ХІХ віці: До 1850 р.– Львів, 1912. – 54 с.
- Возняк М. Титан праці.– Львів: Вид-во "Вільна Україна", 1946.– 93 с.
- Возняк М. Франкова популяризація соціалістичної програми з 1881 р. // Культура. (Львів), 1924.– Ч. 2.
- Возняк М. Хто спричинив арештування Франка й товаришів 1877 р.? // Життя і Знання. (Львів), 1936.– Ч.
- 5.
- [Волховський Ф.] Правдиве слово хлібороба до своїх земляків / Коштом і заходом В.Кістки.– Відень, 1876.
- Воляннюк М., Маланчук В. Поширення марксистсько-ленінських ідей на Західній Україні.– Львів, 1960.– 231 с.
- Ганкевич К. О гипнотизме и зверинном магнетизме // Родимый листок.– 1881.– ЧЧ. 20, сс. 301–303; 21–22, сс. 325–326; 23, сс. 341–343; 24, сс. 358–359.
- Ганкевич К. Об акцентуации в наших книгах церковных // Душпастырь.– 1889.– Ч. 4.
- Ганкевич К. Система голосоударения в языках санскритском, греческом и русском. Додаток до порівняльного языкословия.– Черновцы, 1875.
- Ганкевич К. О люнатиках // Родимый листок.– 1879.– Ч. 7.
- Ганкевич К. О наших часописях // Буковинско-русский месяцеслов на обыкновенный год 1874.– Черновцы, 1873, сс. 71–72.
- Ганкевич К. О поступе // Мир.– 1886.– №144.
- Ганкевич К. Археологично-библиографична выставка Ставропигийского Института // Душпастырь.– 1888.– Ч. 22.
- Ганкевич К. Естетичне значення і символіка барв // Альманах Буковинський, виданий в пам'ять десятилітнього існування (1875–1885) общества "Союз" в Черновці, 1885.
- Ганкевич К. История и критика дарвинизма // Душпастырь.– 1887.– Ч. 7, сс. 137–140; 1888.– ЧЧ. 3, сс. 89–91; 5, сс. 148–150; 8, сс. 239–242; 10, сс. 308–310.
- Ганкевич К. История и критика материализма // Родимый листок.– 1880.– ЧЧ. 1, сс. 12–14; 2, сс. 29–31; 3, сс. 46–47; 5, сс. 76–78; 7, сс. 109–111; 8, сс. 125–127; 9, сс. 141–142; 10, сс. 157–159; 11, сс. 171–174; 13, сс. 205–207; 14, сс. 221–222.

- Ганкевич К. Кілька мислей із філософії // Правда.– 1868.– ЧЧ. 14–15, 18–20, 45–47.
- Ганкевич Климент. Вступная речь Д-ра Климента Ганкевича, держанная дня 16 (28) октября 1875 года при розпочатию преподаваний литературы русской в университете Черновецком.– Черновцы, 1875.– 4 с.
- Ганкевич Климент. Короткий начерк психології для ужитку в школах середніх легко понятним способом написаний.– Чернівці, 1874.
- Ганкевич К. Литературные и философские урывки // Новый Галичанин.– 1890.– №№7, 8, 17, 18.
- Ганкевич К. Малярство церковное на Руси // Душпастырь.– 1888.– ЧЧ. 18, сс. 574–575; 19, сс. 600–602.
- Ганкевич К. Несколько известий о старорусском вече // Родимый листок.– 1879.– ЧЧ. 4, сс. 60–61; 5, сс. 75–76
- Ганкевич Кл. Новейшее философическое движение у славян. (Прибавление к истории философии славян) // Родимый листок.– 1880.– ЧЧ. 18, сс. 278–280; 19, сс. 293–294; 20, сс. 307–310; 21, сс. 325–326; 22–23, сс. 350–351; 24, сс. 365–367.
- Ганкевич К. О фантазії в житті і іскустві // Друг.– 1875.– №№3–6.
- Ганкевич К. Один вопрос из истории поэзии народной // Родимый листок.– 1879.– Ч. 8.
- Ганкевич К. Реализм в литературе и искусстве и его границы управления // Новый Галичанин.– 1889.– Ч.22.
- Ганкевич К. Философия св.Томы з Аквину // Душпастырь.– 1889.– ЧЧ. 13, сс. 355–359; 14, сс. 387–388; 16, сс. 441–443; 18, сс. 489–493; 19, сс. 522–527; 21, сс. 586–588.
- Ганкевич К. Христианство и великие вопросы теперишности // Душпастырь.– 1887.– ЧЧ. 8, сс. 159–160; 9, сс. 193–196.
- Герасим'як І. Г. Гуманістичні мотиви в духовній культурі Західної України: (друга половина ХІХ– початок ХХ ст.) // Проблеми філософії. З історії філософії в Україні.– К., 1994.– Вип. 94.
- Гербільський Г. Ю. Передова суспільна думка в Галичині: (30-і– середина 40-х років ХІХ ст.).– Львів, 1959. – 160 с.
- Гнатюк В. Національне відродження австро-угорських українців (1773–1880).– Відень, 1916.– 65 с.
- Гогоцький С. Кореспонденція из Киева // Слово.– 1853.– №28.
- Головаха І. Суспільно-політичні і філософські погляди Лесі Українки.– К., 1953. – 210 с.
- Голод С. [Є. Згарський]. Децо про матеріалізм і просвіту слов'ян // Мета.– 1865.– ЧЧ. 9–11.
- Горський В.С. Історія української філософії: курс лекцій // К.: Наук. думка, 1996.– С.186.
- Горський В.С. Історія української філософії: навчальний посібник // К.: Наук. думка, 2001. – 376 с.
- Гриневецький І. А.К.Вахнянин. Нарис про життя і творчість.– К., 1961.– 32 с.
- Грінченко Борис. Твори: В 2 т.– К., 1963.– Т.1. – 603с.
- Грушевський М. З починів українського соціалістичного руху: Мих. Драгоманов і женеvський соціалістичний гурток.– Відень, 1922. – 212 с.
- Грушевський М. До некрологу Остапа Терлецького // ЗНТШ.– Львів, 1902.– Т. L , кн.УІ.
- Грушевський М. Д-р Остап Терлецький. Некрологічна замітка // ЗНТШ.– Львів, 1902.– Т. XL, кн. 4.
- Грушевський М. Місія Драгоманова // Україна.– К., 1926.– Кн. 2.
- Грушевський М. На порозі століття // Літературно-науковий вістник.– Львів, 1901.– Т. 13, кн. 2.
- Грушевський М. Наталія Кобринська // Літературно-науковий вістник.– Львів, 1900.– Т. 9, кн.2.
- Грушевський М. Очерки истории украинского народа.– СПб., 1904. – 382 с., 1 л.: карти.
- Губенко В. І. З історії ідеалістичної філософії на Україні // Боротьба між матеріалізмом та ідеалізмом на Україні в ХІХ ст.– К., 1964. – С. 67–135.
- Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття: Нариси політичної історії.– К.: Либідь, 1993.– 288 с.
- Дарвін Ч. Походження видів.– К.; Х., 1949.– 443 с.
- Дей О. І. Революційні видання Івана Франка 1879– 1880 рр. // Дослідження творчості Івана Франка.– К.: Вид-во АН УРСР, 1956.
- Дей О. І. Українська революційно-демократична журналістика: Проблеми виникнення і становлення.– К., 1959.– 492 с.
- Дей О. І. Боротьба за Шевченка в Галичині // Збірник праць Одинадцяті наукової шевченківської конференції.– К., 1963.
- Дейч Л. Г. За полвека.: Изд.третье.– М.; Л., 1926.
- Дейч Л. Г. Социалистическое движение начала 70-х годов в России.– Ростов-на-Дону, 1926. – 61 с.
- Денисюк І. Михайло Павлик.– К., 1960.– 169 с.

- Дмитрук В. Сторінки вікової дружби: 3 історії українсько-болгарських зв'язків XIX– початку XX століття.– Львів, 1958.– 96 с.
- Доманицький В. Лист Ксенофонта Климковича до Марка Вовчка // ЗНТШ.– Львів, 1909.– Т. 87, кн. 1.
- Дорошенко В. Півтора літ української політичної думки (Від скасування Гетьманщини до нашого часу).– Відень, 1914.
- Дорошкевич О. Підручник історії української літератури.– К., 1927.
- Драгоманов М. Австро-руські спомини (1867–1877).– Львів, 1889–1892.– ЧЧ. 1–5.
- [Драгоманов] М. Археологічний з'їзд у Києві // Правда.– 1874.– Ч. 19.
- Драгоманов М. Дещо про львівських народовців і соціалізм в Галичині // Громада. / (Женева), 1879.– №4.
- Драгоманов М. Єго юбилей, смерть, автобіографія і спис творів. Зладив і видав М. Павлик.– Львів, 1896.– 442 с.
- Драгоманов М. Листи до Ів. Франка і інших (1887– 1895). Видав Іван Франко.– Львів, 1908.– 439 с.
- Драгоманов М. Література українська проскрибована рядом російським / Пер. з французької.– Львів, 1876.– 94 с.
- [Драгоманов] М. Члены славянских благотворительных комитетов и галичане во время археологического съезда в Киеве // С.-Петербургские Ведомости.– 1874.– 17 окт. – №286.
- Драгоманов М. Шевченко, українофіли і соціалізм // Громада. (Женева), 1879.– №4.
- Дубина М. І. Боротьба за спадщину Т. Г. Шевченка на західноукраїнських землях у 20–30-х роках ХХ ст. // Вісник Київського університету.– 1961.– №4.– Вип. 1. Серія філології та журналістики.
- Дучимінська О. Наталія Кобринська як феміністка.– Коломия, 1934. – 34 с.
- Енциклопедія українознавства: В двох томах / Під головною редакцією проф. д-ра Володимира Кубійовича і проф. д-ра Зенона Кузеля.– Мюнхен-Нью-Йорк, 1949.– Т. 1. – 368 с.: іл.
- Євдокименко В. Суспільно-політичні погляди М.М.Коцюбинського.– К., 1964.– 59 с.
- Смельяненко Г. Г. Поширення марксистсько-ленінських філософських ідей на Україні (друга половина XIX і початок ХХ ст.) // 3 історії суспільно-політичної та філософської думки на Україні.– К., 1956.
- Єфремов С. Історія українського письменства.– К.: Femina, 1995.– 688 с.
- 3 історії економічної думки на Україні.– К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – 348 с.
- 3 історії філософської думки на Україні.– К.: Наук. думка, 1965. – 192 с.
- З[аїкін] В. Українська філософія // Поступ: Вісник літератури й життя.– Львів, 1928.– ЧЧ. 3–4, сс. 121–127.
- Заїкін В. Систематизація історії української філософії // Богословіє.– Львів, 1931.– Т. ІХ. – Кн. 3. – Сс. 235–256; кн. 4. – Сс. 356–373.
- Згарский Е. Иосиф II. В столетнюю память вступления на австрийский престол.– Львов, 1880.
- Згарский Е. История Галицкой Руси (От 1015 до 1093гг.).– Львов, 1881.
- Згарский Евгений. Народная русская философия. Ведля пословиц и приповедек.– Коломия, 1873.
- Злупко С.М. Аграрно-селянське питання в публіцистиці Володимира Навроцького // Збірник робіт аспірантів кафедр суспільних наук Львівського університету.– Львів, 1960.
- Иваньо И. Очерк развития эстетической мысли Украины.– М.: Искусство, 1981.– 423 с.
- Исторические песни малорусского народа с объяснениями Вл. Антоновича и М. Драгоманова.– К., 1874.– Т. 1. – 336 с.
- Іван Франко у спогадах сучасників.– Львів, 1956.– 596 с.
- Історія Львова: Короткий нарис.– Львів, 1956. – 294с., іл. 5 л.
- Історія Української РСР.– К., 1965.– Т. 1. – 805 с.
- Історія української дожовтневої журналістики.– Львів, 1983. – 511 с.
- К. Філософічні основи большевизму // Мета: тижневик.– 1931.– Ч. 30.
- Калениченко Н. Новими шляхами.– К.: Радянський письменник, 1959.– 147 с.
- Калинович І. Покажчик до української соціалістичної і комуністичної літератури.– Відень; Київ, 1921.
- Кассараба М. Провісник світла і добра: [Про Щ.Сельського] // Жовтень.– 1983.– №12, с. 86–90.
- [Качала С.] Безпосередні вибори до Ради державної і Русини / Написав Николай Загірний.– Львів, 1873.
- [Качала С.] Політика Русинів / Написав Николай Загірний.– Львів, 1873.
- Коберський К. Українське народництво по обох боках Збруча.– Львів; Коломия, 1924. – 158 с.
- Ковалик С. Революционное движение семидесятых годов и процесс 193-х.– М., 1928. – 195 с.
- Ковальчак Г. І. Розвиток капіталістичної промисловості в Східній Галичині у 70–80-х роках XIX ст. // 3 історії західноукраїнських земель.– К.: Вид-во АН УРСР, 1958.– 36. 3.
- Комишанченко М. Літературна дискусія 1873–1878 років на Україні.– К., 1958.– 155 с.

- Компанієць І. Становище і боротьба трудящих мас Галичини, Буковини та Закарпаття на початку XIX ст. (1900–1919 роки).– К.: Вид-во АН УРСР, 1960.– 372с.
- Корнійчук Л. Я., Мешко І. М. Економічні погляди С. А. Подолинського.– К.: Вид-во АН УРСР, 1958.– 190 с.
- Коряк В. Нарис історії української літератури: Буржуазне письменство.– Х.: ДВУ, 1929. – 620 с.
- Кравець М. Початок робітничого руху в Східній Галичині // З історії західноукраїнських земель.– К., 1958.– 3б. 3.
- Кревецький І. "Не было, нет и быть не может!" //Літературно-науковий вістник.– 1904.– Т. 26, кн. 6, кн. 7.
- Левинський В. Нарис розвитку українського робітничого руху в Галичині: 2-ге доповнене вид.– Х.; К., 1930.– 93 с.
- Лепкий Б. Начерк історії української літератури:– 2-ге вид.– Київ; Лейпціг.– 320 с.
- Лисенко О. Остап Терлецький: (Літературний портрет) // Жовтень.– 1959.– №5, с. 107–118.
- Лисенко О. Суспільно-політичні погляди Остапа Терлецького // З історії вітчизняної філософської та суспільно-політичної думки.– К.: Вид-во АН УРСР.– 1959.– С. 22–42.
- Лисенко О. Михайло Павлик і його місце в суспільно-політичному житті Галичини останньої чверті XIX ст. // Український історичний журнал.– 1960.– №1.
- Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: У 2 т.– К.: Основи, 1994.– Т. 1.– 532 с.; Т. 2.–573 с.
- Лозинський М. Альманах віденської "Січі" // Діло.– 1909.– Ч. 19.– 28 січня.
- Лозинський М. Обопільні стосунки між Великою Україною і Галичиною в історії розвитку української політичної думки XIX і XX ст. // Україна.– К., 1928.– Кн. 2.
- Лозинський М. Польський і руський революційний рух у Україні: 2-ге вид.– К.: Ранок, 1907. – 100 с.
- Лукіянович Д. Арешти І.Франка і судові процеси над ним // Дослідження творчості Івана Франка.– К., 1959.– Вип. 2.– С. 79–90.
- Луначарський А. В. Великий народний поет [Тарас Шевченко].– К.: Вид-во АН УРСР, 1961.– 39 с.
- Маковой О. З життя і письменства [Слово і діло галицьких москвофілів] // Літературно-науковий вістник.– 1899.– Т. 5.
- Маковой О. П'ятдесятлітній ювілей руської публіцистики // Літературно-науковий вістник.– Львів, 1898.– Т. II, кн. II.
- Манзенко П. Т. Суспільно-політичні і філософські погляди М. Павлика.– К.: Вид-во АН УРСР, 1962.– 124 с.
- Марков Д. А. Русская и украинская идеи в Австрии.– М., 1915.
- Маркс К. Капітал.– К.: Держполітвидав УРСР, 1952.– Т. 1. – 791 с., 1 л. портр.
- Мейс Джеймс. Соціалістичні моделі української державності // Політична думка.– 1996.– №1.
- Мицюк О. Український економіст-громадівець С. А. Подолинський.– Львів, 1933.
- Мицюк О. Українські хлопомани.– Чернівці, 1933.– 80 с.
- Мицюк О. Фашизм.– Прага, 1930.
- Мицюк О. Михайло Драгоманів і прудонізм // Кооперативна республіка.– (Львів), 1935.– Ч. 6.
- Мірчук І. Християн Вольф та його школа на Україні.– М., 1930.
- Мончаловський О. Литературное и политическое украинофильство.– Львов, 1898. – 190 с.
- Мончаловський О. Положение и нужды Галицкой Руси.– М., 1915. – 68 с., 2 л. портр.
- Мочульський М. З останніх десятиліть життя Івана Франка // Іван Франко у спогадах сучасників.– Львів, 1956.– С.427.
- Навроцький В. Нагінка за соціалістами і польська преса // Правда.– 1877.– Ч. 13.
- Навроцький Володимир. Твори: В 2 т.– Львів, 1884.– Т. 1. – XLVIII, 204 с.
- Над синім Дунаєм: Ювілейний збірник Українського Академічного Товариства "Січ" у Відні.– Відень, 1932.– 191 с.
- Назаренко Ф. Аграрно-селянські відносини в Росії і на Україні після реформи 1861 р. в оцінці М. П. Драгоманова // Праці кафедр суспільних наук Львівського університету.– 1960.– Вип. 7.
- Нариси історії Львова.– Львів, 1956.– 440 с.
- Наріжний С. Українська еміграція: Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами.– Прага, 1942. – Ч. 1. – 373 с., іл.
- Нечиталюк М. Буковинський Кобзар.– Львів, 1963.– 95 с.
- Огієнко І. Українська культура: Коротка історія культурного життя українського народу.– Катеринослав; Лейпціг, 1923.– 271 с.

- Огоновський О. Історія літератури руської.– Львів, 1887–1894.– Ч. I–IV.
- Окуневський Я. Листи з чужини / Видання Д. Лукіяновича.– Львів, 1902.– Т. 2. – 265 с.
- О-ський [Окуневський] Я. Пам'яті Остапа Терлецького // Літературно-науковий вістник.– 1902.– Т. XX.– Кн. 12.
- Олексюк М. Атеїстичні погляди Лесі Українки.– Львів, 1958. – 76 с.
- Олесницький Є. З перед четвертини століття: Картка з історії руської молодіжи університетської // Літературно-науковий вістник.– 1904.– Т. 27, кн. IX.
- Олесницький Є. Картка з історії української університетської молоді // Іван Франко у спогадах сучасників.– Львів, 1956.
- Олесницький Є. Сторінки з мого життя.– Львів, 1935.– Ч. 1. (1860–1890)
- Омельченко В. Т. Г. Шевченко на сторінках західноукраїнських періодичних видань 60-х років– IX ст. // Наукові записки Станіславського педінституту.– 1961.– Т. V.
- Осечинський В. Галичина під гнітом Австро-Угорщини в епоху імперіалізму.– Львів, 1954.– 188 с.
- Острянин Д. Світогляд М.О.Максимовича.– К., 1960.– 165 с.
- Охримович С. Про ідеологічні підстави українського націоналізму // Самостійна думка.– 1931.– Ч. 8–10.
- Охримович Ю. Розвиток української національно-політичної думки: від початку XIX ст.– Вид-во Чарторийських, 1965.– 125 с.
- Павелко О. М. Коцюбинський як матеріаліст і атеїст // Наукові записки Київського державного педінституту.– К., 1956.– Т. XXIII.
- Павлик М. На дорогу // Народ.– 1890.– Ч. 21.
- Павлик Михайло. Твори.– К., 1959.– 670 с.
- Павлик М. Остап Терлецький // Громадський голос.– 1902.– Ч. 16–17– С. 121–123.
- Партицький О. Провідні ідеї в письмах Тараса Шевченка // Студіум.– Львів, 1872. – XXIV, 32 с.
- Партолін М. П. Світогляд М. М. Коцюбинського.– Х., 1965. – 308 с.
- Пашкова А. Світогляд П. А. Грабовського.– К., Держполітвидав, 1964.– 79 с.
- Пашук А. І. Соціологічні та суспільно-політичні погляди С.А.Подолінського. Львів, 1965. – 219 с.
- Передерій В.Ф. Українська революційно-демократична естетика.– К.: Вид-во Київського університету, 1964. – 236 с.
- Переписка М. Драгоманова з Наталією Кобринською (1893–1895) / Зладив і видав М. Павлик.– Львів, 1905.
- Переписка Михайла Драгоманова з Мелітоном Бучинським (1871–1877) / Зладив М.Павлик.– Львів, 1910. – 355 с., іл.
- Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом.– Чернівці, 1910.– ТТ. 2, 3.
- Письма к М.П.Погодину из славянских земель (1835–1861).– М., 1879. – Вып. 1-й. – XVIII, 136 с.
- Пичета В. Основные моменты исторического развития Западной Украины и Западной Белоруссии.– М., 1940. – 136 с.
- Плеханов Г. В. Русский рабочий в революционном движении: По личным воспоминаниям.– М.: Политиздат при ЦК ВКП/б/, 1940. – 94 с.
- [Подолінський С.] Парова машина: Казка / Коштом і заходом В. Кістки.– Відень, 1875.
- [Подолінський С.] Про бідність: Розмова перша: Коштом і заходом В. Кістки.– Відень, 1875. – 30 с.
- Подолінський С. Ремесла і хвабрики на Україні.– Женева, 1880. – 148 с.
- Подолінський С. Соціалісти-українці в Австрії.– Відбитка. – 16 с.
- Початки соціалістичного руху в Східній Галичині в документах австрійської охоранки // Культура. (Львів), 1928.– ЧЧ. 11–12; 1929.– ЧЧ. 1–6, 7–11; 1930.– ЧЧ.1,6.
- Пристер В. Краткая история Австрии.– М., 1952.
- Пронюк Є. Ідеологічна боротьба в Галичині 70-х років XIX ст. у висвітленні радянських дослідників // З історії філософської думки на Україні. – К., Наук. думка, 1965. – С.149–158.
- Пронюк Є. З історії ідеалізму в Галичині (друга половина XIX ст.) // З історії філософії на Україні. – К., Наук. думка, 1967. – С.178–185.
- Пронюк Є. И. Фесенко // УРЕ. – К., 1965. – Т.15.– С.248.
- Пронюк Є. Т. Шевченко й О. Терлецький // Боротьба між матеріалізмом та ідеалізмом на Україні в XIX ст.– К., Наук. думка, 1964. – С.168–184.
- Пронюк Є. Актуальні питання з історії філософії на Україні // УІЖ.– 1965, №7. – С.148–149.
- Пушкар К. Націоналізм: Критика фраз.– Львів, 1933.– 152 с.

- Ревакович Т. Антін Кобилянський: Кілька загадок // ЗНТШ.– Львів, 1910.– Т. 94.
- Реуэль А. Полемика вокруг "Капитала" Карла Маркса в России 1870-х годов // Летописи марксизма.– М.: Госиздат, 1930.– I /XI/.
- Річицький А. Іван Франко: Каменяр соціалізму.– Х., 1929. – 48 с.
- Рудько М. П. Поезія Т. Г. Шевченка в революційному русі 70-х років XIX ст.– Радянське літературознавство.– 1964.– №2.– С.44–59.
- Рудько М. П. Революційне народництво 70-х рр. на Україні // УІЖ.– 1965.– №7.
- Рязанов Д. Очерки по истории марксизма: 2-е изд.– М.; Л., 1928. – Т. 1. – VII, 464 с.
- Савельева Т. С. Идеалистичні течії в філософії на Україні в останній чверті XIX ст. // З історії філософської думки на Україні.– К., 1963.– С. 138–173.
- Семчишин М. Тисяча років української культури: Історичний огляд культурного процесу.– К., 1993.– 550 с.
- Симонов С. Распространение марксизма среди киевского студенчества в 80–90 годы XIX ст. // Ученые записки Саратовского университета / Серия общественных наук.– 1962.– Т. IX.
- Сімович В. Іван Франко, його життя та діяльність: Друге доповнене видання.– Львів, 1941. – 112 с.
- Січ: Альманах в пам'ять 30-х роковин основання товариства "Січ" у Відні.– Львів, 1898. – 241 с.
- Січ: Альманах в пам'ять 40-х роковин основання товариства "Січ" у Відні.– Львів, 1908. – 538 с.
- Слово про Великого Каменяра / Збірник статей до 100-ліття з дня народження Івана Франка.– К., 1956.– Т. 2. – 596 с.
- Сократ, Платон, Арістотель // Зоря Галицька.– 1855.– Ч. 23–26.
- Сокуренько В. Г. Демократические учения о государстве и праве на Украине во второй половине XIX века: М. Драгоманов, С. Подолинский, О. Терлецкий.– Львов, 1966.– 265 с.
- Спенсер Г. Сочинения: Основные начала.– СПб., 1899.– Т. VII. – 114 с.
- Стасюлевич М. М. и его современники в их переписке / Под ред. М. К. Лемке.– СПб., 1913.– Т. V.
- Статут політичного товариства Народна Рада у Львові.– Львів, 1885.
- Стахів М. На переломі. Зміна на Наддніпрянщині в 1860–1870 роках. Зворот у Галичині. Заслуга Драгоманова // Коротка історія українського політичного руху в новіших часах.– Львів, 1938.– Ч.ІІІ.
- Студинський К. Вірш з "Громадського Дзвона", сатиричної часописи, наміченої в половині 1870 р. // Стара Україна.– Львів, 1924.– Ч. 7/8. – С.115.
- Студинський К. Галичина й Україна в листуванні 1862–1884 рр.– Х.; К.: Вид-во "Пролетар", 1931.– Т.1.– VII, 604 с.
- Студинський К. До історії взаємин Галичини з Україною в рр. 1860–1877 // Україна.– 1928.– Кн.2.– Сс. 6–40.
- Студинський К. До історії взаємин Галичини з Україною.– Львів, 1906.
- Студинський К. Іван Франко і товариші в соціалістичнім процесі 1878 р. // Україна.– К.,1926.– Кн. 6.– С.56–114.
- Студинський К. Остап Терлецький про Археологічний з'їзд в Києві // Україна.– 1927.– Кн. 5.– С. 37–49.
- Студинський К. З кореспонденції Дениса Зубрицького (1840–1853) // ЗНТШ.– 1901.– Т. 43.– Кн.5.– 66 с.
- Студинський К. Переписка М. Драгоманова з В.Навроцьким: З початків соціалістичного руху в Галичині // За сто літ.– К., 1927.– Кн. 1.
- Суспільно-політичні погляди Івана Франка в світлі його творів та листування / Збірна студія.– Х.: Рух, 1931.– 200 с.
- Терлецький Остап. Показчик друкованих і рукописних матеріалів / Укл. О. Дзьобан, С. Кіраль.– Львів, 1984.– 111 с.
- Ткаченко В. А. Аграрно-селянське питання в Галичині в оцінці Остапа Терлецького // Соціально-економічні науки.– Львів: Вид-во Львівського університету.– 1961.– С.197–228.
- Ткаченко В. А. В. Навроцький і О. Терлецький– представники української демократичної економічної думки // Тези доповідей секції суспільно- економічних наук.– Львів: Вид-во Львівського університету.– 1961.– С.55–60.
- Ткаченко В. А. Економічні погляди О. Терлецького // З історії економічної думки на Україні.– К., 1961.– С.122–142.
- Ткаченко В. А. Украинская демократическая экономическая мысль в Галиции в 70–80-х гг. XIX ст.: В. Навроцкий и О. Терлецкий: [Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата экономических наук].– Львов, 1963.– 20 с.

- Ткаченко В. А. Деякі питання економічних поглядів Остапа Терлецького // Доповіді та повідомлення Львівського університету.– 1960.– Вип. 9.– Ч. 1.
- Товстуха Я. П. Іван Франко про суспільно-політичний рух у Галичині 50–60-х років XIX ст. // Питання історії СРСР.– Львів: Вид-во Львівського університету.– 1958.
- Третий съезд археологический в Киеве.– К., 1874.– 17 с.
- Третьак М. І. Боротьба І. Франка за чистоту ідейної спадщини Т. Шевченка // Тарас Шевченко. До 100-річчя з дня смерті.– К.: Вид-во Київського університету.– 1961.
- Украинский народ в его прошлом и настоящем: Под ред. проф. Ф. К. Волкова и др.– СПб., 1914. – Т.1.– 360 с.
- Українець [Драгоманов М.] Археологічний з'їзд у Києві // Правда.– 1874.– Ч. 19.
- Фаресов А. Народники и марксисты.– СПб., 1899.– 56 с.
- Федорович В. Бесіда, виголошена на загальних зборах "Просвіти" дня 10 (22) мая по виборі його головою сього товариства // Правда.– 1873, ч. 8, сс. 299–304,
- Федорович В. Емпірична й утилітарна тенденція теперішньої науки // Правда.– 1872.– Ч. 4.
- Федорович В. Гадки. – Коломия, 1883. – 110 с.
- Федорович В. Народність– слов'янство– Русь: Афоризми // Зоря.– 1886.– Ч. 2.
- Федорович И. А. Афоризмы / Издал Білоус.– Коломия, 1882. – 206 с., 1л. портр.
- Философский словарь / Сокращенный пер. с немецкого.– М., 1961. – 717 с.
- Франко Іван. Причинки до історії 1848 р. // ЗНТШ.– 1909.– Кн. 2.
- Франко І. Двоязычність і дволичність // Літературно-науковий вісник.– 1905.– Т. 30, кн. 6.
- Франко І. До історії соціалістичного руху // Літературно-науковий вісник.– 1904.– Т. XXV.– Кн.3.
- Франко І. Д-р Остап Терлецький // ЗНТШ.– 1902.– Т. 50. – С.1–64.
- Франко І. З останніх десятиліть XIX в. // Літературно-науковий вісник.– 1901.– Т. XV.– Кн. 7–9.
- Франко І. Зібрання творів у 50-ти томах.– К.: Наук. думка, 1976.– Т. 48. – 767 с.
- Франко І. Михайло Павлик: Замість ювілейної сільветки // Літературно-науковий вісник.– 1905.– Т.29.– Кн. 3.– С. 160–186.
- Франко І. Молода Україна / Провідні ідеї й епізоди.– Львів, 1910. – Ч. 1.– 143 с.
- Франко І. Передмова // Терлецький О. Москвофіли й народовці в 70-х рр.– Львів, 1902.
- Франко І. Подуви весни в Росії // Літературно-науковий вісник.– 1904.– Т. 28.– Кн. І2,
- Франко І. Поза межами можливого // Літературно-науковий вісник.– 1900.– Т. XII.– Кн. 10.
- Франко І. Промислові робітники в Східній Галичині // Світ. – 1881.– Ч. І.
- Франко І. Стара Русь // Літературно-науковий вісник.– 1905.– Т. 34.
- Франко І. Сухий пень // Літературно-науковий вісник.– 1905.– Т. 29.– Кн. 2.
- Франко І. Щирість тону і щирість переконань // Літературно-науковий вісник.– 1905.– Т. 30.– Кн. 5.
- Франко І. Що таке поступ / Зібр. творів: У 50-ти томах.– К., 1986.– Т. 45.– С. 300–348.
- Чайковський А. З часів переполоху: Спомини й рефлексії // Літературно-науковий вісник.– 1904.– Т. 25.
- Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні.– Прага, 1931. – 174 с.
- Чижевський Д. Філософія на Україні: Спроба історіографії.– Прага, 1926. – 200 с.
- Чорногора Ф. [Д. Тянкевич]. Лжепророки // Правда.– 1877.– Ч. 12.
- Шаповал М. Ю. Революційний соціалізм на Україні.– Відень, 1921.– Кн. 1.
- Шевченко Т. Повне зібрання творів: У 6 т.– К., 1963.– Т. 1. – 483 с. – Т. 2. – 630 с.
- Щурат С. В. Рання творчість Івана Франка.– К., 1956. – 231 с.
- Яворський М. Нариси з історії революційної боротьби на Україні.– Х.: ДВУ, 1927.– 415 с.
- Яцкевич Є. Становище робітничого класу Галичини в період капіталізму /1848–1900/: [Нарис].– К.: Вид-во АН УРСР, 1958. – 108 с.
- Fedorowicz Jan. Aforyzmy: Wydanie posmiertne w Krakowie.– 1873.– XLVI.– 364 с.
- Fedorowicz Jan. Pisma.– Wyd. Wl.Fedorowicz.– Lwyw, 1913.
- Fedorowicz W. Aphorismen.– Wien; Leipzig, 1894.– VII, 167 с.
- Fedorowicz W. Passiflory.– Lwyw, 1899. – 76 с.
- Fedorowicz W. Studya polityczne, hiztoryczne i filozoficzne.– Lwów, 1879. – 301 с.
- Hankiewicz C. Die Volksphilosophie bei der Kleinrussen / Auf der Hohe: Internationale Revue.– Leipzig, 1881.
- Hankiewicz C. Grundzъge der Slawischen Philosophie.– Zweite vermehrte Auflage.– Rzeszyw; Lemberg, 1873.
- Hankiewicz C. Wladislaw R.v. Fedorowicz. Daten und Notizen zu seiner Stellung und Wirksamkeit.– Als Manuskript gedruckt.– Wien, 1909.

- Hankiewicz K. Zycie, pisma i system filozoficzny Bronisława Trentowskiego.– Stanisiawyw, 1871.
 Jahrbuch für Sozialwissenaschaft und Sozialpolitik / Herausgegeben von Dr. Ludwig Richter: Erster Jahrgang,
 Erste Hefte.– Zyrich, 1879.
 Kaczala S. Polityka polakow wzglnodem Rusi.– Lwyw, 1879.
 Polski Siownik Biograficzny.– Krakyw: 1948/ Polska Akademia umiejnosc.
 Slovnik Naucny Ottuw.– Praga, 1895.
 Ukraine. A Concise encyclopaedia.– University of Toronto press, 1963.– V. I. – 1185 c.

Анонімні публікації про Остапа Терлецького

- "Буковина", 1902, ч. 82, 12 (25) липня;
 "Галичина", 1902, ч. 82, 12 (25) липня;
 "Діло", 1902, ч. 151, 9 (22) липня;
 "Руслан", 1902, чч. 153, 11 (24) липня; 155, 13 (26) липня;
 Хроніка Наукового товариства імені Шевченка, 1900, ч.1; 1902, ч. 9; 1903, ч. 13.

ПОКАЖЧИК ІМЕН

- Абсолютний Дух див. Бог
 Агарський 152
 Аквінський Тома див. Св.Тома з Аквіну
 Андрусяк М. 217
 Антонович В. див. Антонович Володимир
 Антонович Вл. див. Антонович Володимир
 Антонович Володимир 42, 193, 225
 Арістотель 206, 232
 Асанова Н. Т. 216
 Афанасьєв О. (Чужбинський) 14

 Балабанович М. див. Балабанович Марко
 Балабанович Марко 88-89
 Барвінський див. Барвінський Володимир
 Барвінський В. див. Барвінський Володимир
 Барвінський Володимир 17, 46-47, 81, 114-115, 192, 196, 203, 217-218
 Барвінський Ол. див. Барвінський Олександр
 Барвінський Олександр 17, 20, 217
 Барвінський Осип 17
 Барвінські 17
 Басс И. див Басс I. I.
 Басс I. I. 218
 Батько-Кобзар див. Шевченко Т. Г.
 Баумгартен Александр 138
 Бекон Френсіс 151
 Белей I. 194
 Бернштейн М. див. Бернштейн М.Д.
 Бернштейн М.Д. 4, 191, 218
 Белінський В. 42
 Бистренко П. П. 218
 Білецький О. I. 218
 Білик I. 3
 Білиловський Кесар 68, 198, 218
 Білінкевич Порфир 22
 Білозерський Василь 15
 Білозерський М. 39
 Білоус Михайло 29, 235
 Бог 76, 93, 110-113, 135, 136, 142-143, 146, 153, 165, 182
 Бог-Творець див. Бог
 Бокль Генрі див. Бокль Генрі Томас
 Бокль Генрі Томас 36, 153
 Брагінець А. 218

Буда С. 218
Будиволя див.Танячкевич Данило
Будеволя Грицько див.Танячкевич Данило
Будзиновський В. 192, 218
Буковинський Кобзар див. Федькович Юрій
Буч. М. див. Бучинський Мелітон
Бучинський див. Бучинський Мелітон
Бучинський М. див. Бучинський Мелітон
Бучинський Мелітон 15, 19, 22, 25, 27, 34-35, 39, 41, 47, 73, 74, 81, 101-102, 115, 129, 132, 192-195, 198, 202, 203,
208, 216, 230
Бюхнер Людвіг 36, 141

В.Б. див. Барвінський В.
Варзар В. див. Іванов А.
Вахнянин А. див. Вахнянин Анатоль (Наталь) Климентович
Вахнянин А. К. див. Вахнянин Анатоль (Наталь) Климентович
Вахнянин Анатоль (Наталь) Климентович 15, 27, 35, 81, 143, 219, 222
Вахнянин Н(аталь) див. Вахнянин Анатоль (Наталь) Климентович
Веденов М. Ф. 219
Вересай див. Вересай Остап
Вересай Остап 68
Верхратський І. 192, 219
Ведіна В. П. 219
Винниченко В. 90
Витанович І. 219
Вірник Д. Ф. 219
Вітик С. 219
Владимир, князь 180
Вовк Ф. 64, 234
Вовчок Марко 14, 15, 26, 86, 192, 224
Возняк М. див. Возняк Михайло
Возняк Михайло 119, 204, 219-220
Волков Ф. К. див. Вовк Ф.
Володимир Мономах 138
Володимир князь 180
Волховський див. Волховський Фелікс
Волховський Ф. див. Волховський Фелікс
Волховський Фелікс 45-46, 107, 110, 111-114, 203, 219
Воляннюк М. 220
Вольф Християн 138, 228
Воробкевич С. (Данило Млака)14
Вундт В. 42

Г.К. див. Ганкевич Климент
Габсбурги 5-6, 50, 52, 87, 97, 114
Галілей Галілео 58, 151
Ганкевич див. Ганкевич Климентій
Ганкевич К. див. Ганкевич Климентій
Ганкевич Кл. див. Ганкевич Климентій
Ганкевич Климент див. Ганкевич Климентій
Ганкевич Климентій 20, 42, 133-143, 144, 145-147, 152, 206-207, 220-222
Гарасевич 60
Гартман Е. 42
Гаттенбергер Костянтин 130
Гегель 136, 137, 153, 176
Геккель див. Геккель Ернст
Геккель Е. див. Геккель Ернст
Геккель Ернст 38, 42, 51, 57, 76-77, 136, 152, 215, 219
Гельмгольц Г. див. Гельмгольц Герман-Людвіг
Гельмгольц Герман див. Гельмгольц Герман-Людвіг

Гельмгольц Герман-Людвіг 36, 51, 152
Герасим'як І.Г. 191, 222
Гербільський Г.Ю. 14, 192, 222
Герцен див. Герцен О.
Герцен О. 42, 139
Гершель Вільям 151
Глібов Л. 14, 42
Гнатюк В. 64, 222
Говорський К. 80-81
Гогоцький див. Гогоцький Сильвестр
Гогоцький Сильвестр 80, 152, 222
Головаха І. 222
Головацький див. Головацький Яків
Головацький Я. див. Головацький Яків
Головацький Яків 42, 60, 81, 82
Голод С. див. Згарський Є.
Голубовська Є. А. 219
Горбаль Кость 204
Горбачевський див. Горбачевський Іван
Горбачевський І. див. Горбачевський Іван
Горбачевський Іван 8, 35, 36, 43, 64
Гординський-Федькович О.-Ю. див. Федькович Юрій
Горський В.С. 213, 222
Грабовський П. див. Грабовський П. А.
Грабовський П. А. 132, 230
Гребенка див. Гребінка Є.
Гребінка Є. 14, 81, 82
Гриневецький І. 222
Грінченко Борис 117, 204, 222
Грушевський М. 49, 90, 196, 223
Губенко В. див. Губенко В. І.
Губенко В. І. 2, 223
Гунчак Т. 192, 223
Гушалеви́ч див. Гушалеви́ч Іван
Гушалеви́ч Іван 187

Данилевський 213
Данило, князь 180
Данило Млака див. Воробкевич С.
Данилович С. 121
Данішевський Беніамін 117
Данькевич Лука 187
Дарвін див. Дарвін Чарльз
Дарвін Ч. див. Дарвін Чарльз
Дарвін Чарльз 36, 38, 42, 49, 51, 134, 136, 142, 152, 153, 156, 171-174, 176, 207, 208, 209, 210, 211, 222, 223
Дебогрій-Мокрієвич В. 89-90
Дей О. див. Дей О. І.
Дей О.І. 4, 191, 197, 203, 223
Дейч Л. Г. 223
Денисюк І. 198, 223
Дзьобан О. 191, 234
Дідицький Богдан 10, 11, 183
Дмитрук В. 223-224
Доманицький В. 192, 224
Дорошенко В. 224
Дорошкевич О. 224
Драгоманов див. Драгоманов Михайло Петрович
Драгоманов М. див. Драгоманов Михайло Петрович
Драгоманов М. П. див. Драгоманов Михайло Петрович

Драгоманов Михайло Петрович 3, 12-13, 16, 19, 27, 38-39, 41-44, 48-51, 53, 55-56, 58-59, 64, 66-67, 81, 86, 90, 94, 106, 116, 118, 129, 130, 132, 167, 186, 189, 191, 193, 195-198, 204, 217, 219, 223-225, 228, 229, 230, 231, 232, 233
Дробовицька Марія 197
Дубина М. І. 224
Духнович Олександр 21
Дучимінська О. 198, 224

Енгель Ернст 51, 216
Енгельс 141

Євдокименко В. 225
Ємельяненко Г. Г. 225
Єфремов С. 225

Желехівський Євген 73
Желябов А. 89
Житецький П. 81

Заїкін В. 225
Загірний Николай див. Качала С.
Заклинський Корнило 28
Заклинський Леонід 22
Заклинський Роман 31
Залізняк Максим 110
Заневич І. див. Терлецький Остап
Запорожець Остап 110
Заревич Ф. див. Заревич Федір
Заревич Федір 15, 16
Заславський Д. 66
Згарський Евгений Я. див. Згарський Євген Я.
Згарський див. Згарський Євген Я.
Згарський Євген Я. 20, 142-143, 183, 207, 222, 225
Зібер М. див. Зібер Микола
Зібер Микола 64, 130
Зіньківський Т. 188
Злупко С.М. 193, 225
Зубрицький див. Зубрицький Денис
Зубрицький Денис 10-11, 82, 200, 233

Иваньо І. див. Іваньо І.

Іванов А. 45, 219
Іванов П. 3, 191
Іваньо І. 211, 225
Ігор, князь 180
Іонін А. 64, 81

Йосиф-цісар див. Йосиф II
Йосиф II 6, 34, 36, 225

К. 224
Калениченко Н. 226
Калинович І. 226
Каменяр див. Франко Іван
Кант І. 42
Капушак Іван 7
Карпенко-Карий див. Карпенко-Карий І.
Карпенко-Карий І. 183, 188
Карро Л. 51
Кассараба М. 199, 226

Кауфман Іларіон 130
Качала див. Качала Стефан
Качала С. див. Качала Стефан
Качала Стефан 20, 43, 226, 237
Качковський Михайло 11
Квітка-Основ'яненко див. Квітка-Основ'яненко Г.
Квітка-Основ'яненко Г. 14, 81, 82
Кеплер Йоганн 151
Кибальчич М. 90
Кисельов О. І. 218
Кіраль С.С. 191, 234
Кістка В. див. Терлецький Остап
Кістка Іван див. Терлецький Остап
Климкович К. див. Климкович Ксенофонт
Климкович Ксенофонт 15, 183, 192, 224
Коберський К. 226
Кобзар див. Шевченко Т.Г.
Кобилянська О. 64, 196
Кобилянський Антін 232
Кобринська Н. 64, 68, 198, 224, 230
Ковалевський М. 90
Ковалик С. 226
Ковальчак Г.І. 192, 226
Ковачев Я. див. Ковачев Янка С.
Ковачев Янка див. Ковачев Янка С.
Ковачев Янка С. 45, 117, 196, 202-203
Колішер Т. 225
Комишанченко М. 226
Компанієць І.І. 192, 226
Кониський О. 14, 26, 81
Копернік Миколай 151
Корнійчук Л.Я. 202, 226
Коряк В. 227
Костомаров М. 15, 26, 39, 42
Костомаров Н. див. Костомаров М.
Котляревський див. Котляревський І.
Котляревський І. 14, 42, 81-82
Коцюбинський М. 132, 225, 230
Кравець М. 227
Кревецький І. 227
Круть Михайло 108-109
Кубійович Володимир 225
Кузеля Зенон 225
Куліш див. Куліш Пантелеймон
Куліш П. див. Куліш Пантелеймон
Куліш Пантелеймон 14, 26, 42, 74, 81, 89, 116, 169, 219, 220
Куровець І. 131

Лавельє Е. див. Лавельє Еміль
Лавельє Еміль 51, 153, 216
Лаврівський Юліан 17
Ланге А. див. Ланге Фрідріх-Альберт
Ланге Фрідріх-Альберт 42, 174
Лассаль Ф. див. Лассаль Фердинанд
Лассаль Фердинанд 36, 45, 128, 152
Левинський див. Левинський Володимир
Левинський В. див. Левинський Володимир
Левинський Володимир 118-119, 204, 227
Левицький Є. див. Левицький Євген
Левицький Євген 120-121

Лемке М.К. 233
Лепкий Б. 227
Лесевич див. Лесевич Б.
Лесевич Б. 152
Лизогуб Д. 90
Лисенко М. 39, 64
Лисенко О. 4, 191, 227
Лисяк-Рудницький див. Лисяк-Рудницький Іван
Лисяк-Рудницький І. див. Лисяк-Рудницький Іван
Лисяк-Рудницький Іван 89, 90, 189, 191, 201, 202, 213, 226
Лібкнехт К. 122
Лобов А. 19
Лобода С. див. Лобода Стефанія
Лобода Стефанія 18, 192
Лодій Петро 138
Лозинський Йосип 183
Лозинський М. 198, 227
Лукачів Д. 197, 227, 229
Луначарський А. В. 228
Люббок І. 51

М. див. Драгоманов М.
Мазуркевич О. див. Мазуркевич Олександр
Мазуркевич Олександр 19, 193
Мак В. див. Терлецький О.
Маковей О. див. Маковей Осип
Маковей Осип 12, 192, 214, 228
Максимович див. Максимович М. О.
Максимович М. див. Максимович М. О.
Максимович М. О. 42, 81-83, 200, 230
Маланчук В. 220
Малиновський 60
Манзенко П.Т. 205, 228
Марія Тереза 5-6
Марков Д. А. 228
Марков Осип 11
Маркс див. Маркс Карл
Маркс К. див. Маркс Карл
Маркс Карл 42, 47, 49, 106-107, 114, 129-130, 132, 141, 153, 174, 211, 228, 232
Марця, дівчина із с.Назірної 30
Медведський Юліан 37
Мейс Джеймс 106, 202, 228
Мешко І.М. 202, 226
Миколай святий 76
Мицок О. 228
Міллер Д. 42
Мірчук І. 227
Міхновський Михайло 89
Міцкевич див. Міцкевич Адам
Міцкевич Адам 179
Млака Данило див. Воробкевич С.
Мова Василь 15
Могильницький див. Могильницький Антін
Могильницький Антін 186-187
Могильницький Іван 186
Молешотт Якоб 141
Мончаловський О. див. Мончаловський Осип
Мончаловський Осип 11, 228
Мордовець Д. 14, 26
Мох Р. див. Мох Рудольф

Мох Рудольф 187, 219
Мочульський М. 198, 227
Мудрий Ярослав див. Ярослав Мудрий

Навроцький див. Навроцький Володимир
Навроцький В. див. Навроцький Володимир
Навроцький Володимир 3, 15-16, 19, 22, 25, 27, 33, 39, 53-54, 59, 64, 93, 106-107, 168, 191-194, 210, 214, 215, 228,

233

Назаренко Ф. 229
Напуда див. Терлецький Остап
Наріжний С. 229
Наумович Іван 11
Негелі Карл Вільгельм 51, 216
Неїло Сава 117
Некрасов див. Некрасов М.
Некрасов М. 42, 49, 214
Нечиталюк М. 229
Нечуй-Левицький І. 42
Ньютон Ісаак 151
Обачний див. Танячкевич Данило
Огієнко І. 229
Огоновський див. Огоновський Ом.
Огоновський Ом. 20, 60, 229
Окуневський див. Окуневський Ярослав
Окуневський Я. див. Окуневський Ярослав
Окуневський Ярослав 57-58, 61, 81, 121, 131, 197, 199, 200, 201, 228
Олександр II, рос. імператор 45
Олексюк М. 229
Олесницький Є. див. Олесницький Євген
Олесницький Євген 116, 194, 204, 229
Омельченко В. 229
Онуфрій, святий 76
Осечинський В. 230
Острянин Д. 230
Оський див. Окуневський Ярослав
Охримович С. 230
Охримович Ю. 230
Оуен Роберт 106

Павелко О. 230
Павлик див. Павлик Михайло
Павлик Анна 52, 56
Павлик М. див. Павлик Михайло
Павлик Михайло 49, 50, 52, 54-56, 62, 64, 66, 68-69, 101, 103, 117, 119-122, 130, 132, 141, 195, 197, 198, 204-205,
220, 222, 225, 227, 230, 233
Партицький О. 20, 81, 230
Партолін М. П. 230
Пашкова А. 230
Пашук А. І. 230
Передерій В. Ф. 229
Петлюра С. 90
Пичета В. 231
Платон 136, 177, 206, 232
Плеханов Г.В. 130, 205, 231
Площанський Венедикт 11
Пляттер див. Пляттер Юліус
Пляттер Ю. див. Пляттер Юліус
Пляттер Юліус 56, 92, 164
Погодін Михайло 10, 86, 230
Подолінський див. Подолінський Сергій Олександрович

Подолінський М. див. Подолінський Михайло
Подолінський Михайло 37, 81
Подолінський С. див. Подолінський Сергій Олександрович
Подолінський С.А. див. Подолінський Сергій Олександрович
Подолінський Сергій Олександрович 19, 37, 43-45, 64-66, 81, 88-90, 94, 106-109, 113-114, 116-119, 129-132, 191,
202-204, 218, 226, 228, 230, 231, 233
Помпей, римський полководець 39
Потебня Олександр 15
Пристер Е. 231
Пронюк Є. 231
Прудон П'єр-Жозеф 106
Пулюй Іван 35, 36-37
Пушкар К. 231
Пчілка Олена 56, 64

Ревакович Т. 232
Реуель А. 232
Річицький А. 232
Романченко І. 66
Романчук Ю. 20
Руданський Степан 21
Рудченко І. 21, 81
Рудько М.П. 204, 232
Русов О. 81
Рязанов Д. 232

Савельєва Т.С. 206, 232
Салтиков-Щедрін М. 42
Сарду Віктор'єн 208
Свидницький Анатоль 21
Свистун Пилип 11
Світовий Володар див. Бог
Св. Тома з Аквіну 135, 222
Секкі див. Секкі Анджело
Секкі Анджело 38, 152
Сельський див. Сельський Щасний Фелікс
Сельський Щ. див. Сельський Щасний Фелікс
Сельський Щасний Фелікс 49-50, 54, 64, 81, 121, 130-131, 199, 224
Семчишин М. 211, 232
Сен-Сімон Клод Анрі 106
Сідонський Федір 139
Сімович В. 232
Січинський див. Січинський Андрій
Січинський Андрій 129
Скобельський Петро 37
Сковорода Григорій див. Сковорода Григорій Савич
Сковорода Григорій Савич 188, 214
Скоропадський Павло 89
Словацький див. Словацький Юліуш
Словацький Юліуш 179
Смирнов В. 19, 87
Снегірьов Іван 139
Сократ 206, 232
Сокурєнко В.Г. 191, 232-233
Спенсер див. Спенсер Герберт
Спенсер Г. див. Спенсер Герберт
Спенсер Герберт 147, 153, 154, 175, 208, 231, 233
Спіноза див. Спіноза Б.
Спіноза Б. 42, 136
Старицький М. 14

Стасюлевич М. М. 231, 233
Стахів М. 3, 233
Стефаник В. 4, 193
Стороженко О. 26
Студинський див. Студинський Кирило
Студинський К. див. Студинський Кирило
Студинський Кирило 101-102, 121, 126, 132, 192-206, 209, 212, 219, 231, 233
Сушкевич К. див. Сушкевич Корнило
Сушкевич Корнило 15, 194

Танячкєвич див. Танячкєвич Данило
Танячкєвич Д. див. Танячкєвич Данило
Танячкєвич Данило (Будеволя Грицько, Будиволя, Обачний, Чорнигора) 15, 23, 114-115, 203, 218, 236
Тереза Марія див. Марія Тереза
Терлецька Ганна 61
Терлецька Елеонора 22
Терлецький див. Терлецький Остап
Терлецький Євстафій див. Терлецький Остап
Терлецький Микола 21
Терлецький О. див. Терлецький Остап
Терлецький Ойстаф див. Терлецький Остап
Терлецький Ойстах див. Терлецький Остап
Терлецький Олександр 153-154, 208
Терлецький Остап 3-4, 11, 16, 19-133, 141-142, 149, 152-237
Терлецький Остафій
Терлецький Станіслав див. Терлецький Остап
Терлецький Степан 21, 22
Терлецькі 21
Тихомиров Л. О. 107
Тіндаль Д. 42
Ткаченко В. див. Ткаченко В.А.
Ткаченко В.А. 4, 191, 202, 234
Товстуха Я. 4, 234
Тома з Аквіну див. Св. Тома з Аквіну
Трентовський Броніслав 134, 237
Третьак М. І. 234
Тургенєв І. див. Тургенєв І.С.
Тургенєв І.С. 42, 86

Українець див. Драгоманов М.
Українка Леся 66, 132, 222, 229
Устиянович див. Устиянович Микола
Устиянович Микола 179, 187

Фаресов А. 235
Фейєрбах (Фоєрбах) 136
Федорович див. Федорович Володислав
Федорович В. див. Федорович Володислав
Федорович Володислав 32, 34, 57, 64, 138, 148-152, 207, 208, 235
Федорович І. див. Федорович Іван
Федорович Іван 32, 138, 143-148, 149, 152, 207, 235
Федоровичі 32, 152
Федькович див. Федькович Юрій
Федькович Ю. див. Федькович Юрій
Федькович Юрій 14, 18, 26, 30, 42, 64, 179, 187, 193, 215
Фесенко див. Фесенко Іван Федорович
Фесенко І.Ф. див. Фесенко Іван Федорович
Фесенко Іван Федорович 130
Фіхте 176
Фогт Карл 141

Фоєрбах див. Фейєрбах
Франко див. Франко Іван
Франко І. див. Франко Іван
Франко Ів. див. Франко Іван
Франко Іван 4, 19, 20, 27, 30, 35, 37, 40, 45-46, 49, 52-66, 68, 71, 84-85, 90, 103, 118-121, 132, 141, 144, 146, 149, 165, 188, 192-198, 200, 204-207, 216-217, 218, 220, 224, 226, 227, 228, 230, 231, 232, 233-234, 235, 236

Хвильовий Микола 189

Цайсберг Г. 34
Цеглинський Григорій 49
Цезар, римський полководець і Консул 39
Ценглевич Каспер 184
Цертелев 81
Цехановецький Григорій 130
Цурковська Є. див. Терлецька Елеонора
Цурковські 22

Чайковський А. 236
Чарторійські 230
Чачковський Й. див. Чачковський Йосиф
Чачковський Йосиф 138
Чернишевський див. Чернишевський Микола Гаврилович
Чернишевський М. див. Чернишевський Микола Гаврилович
Чернишевський М.Г. див. Чернишевський Микола Гаврилович
Чернишевський Микола Гаврилович 42, 86, 139, 153
Чорногора Федір див. Танячкєвич Данило
Чижевський Д. 236
Чудновський С. 19
Чужбинський див. АфанасьєвО.

Шаповал М. див. Шаповал М. Ю.
Шаповал М. Ю. 3, 236
Шашкевич Володимир 15
Шашкевич Маркіян 12, 14-15, 21, 35, 183, 185-186, 190
Шевченко див. Шевченко Тарас Григорович
Шевченко Т. див. Шевченко Тарас Григорович
Шевченко Т.Г. див. Шевченко Тарас Григорович
Шевченко Тарас див. Шевченко Тарас Григорович
Шевченко Тарас Григорович 14-15, 23, 26, 28-31, 35, 36, 41-42, 49, 62-63, 74, 76-77, 80, 83-84, 86, 107, 110-114, 179-181, 183, 185, 187, 191-192, 203, 212, 214, 217, 223, 224, 226, 229, 230, 231, 234, 236
Шеллінг 176
Шеффле А. див. Шеффле Альберт Ебергардт
Шеффле Альберт Ебергардт 36, 42, 152-153
Шмідт 233
Шоу Бернард 61
Штравс 38
Шухевич див. Шухевич Микола
Шухевич М. див. Шухевич Микола
Шухевич Микола 63, 121, 126

Щапов Афанасій 139
Щурат С. В. 236

Яворський М. 235
Яросевич Р. 121
Ярослав Мудрий 138
Яцкевич Є. 236

Fedorowicz Wladyslaw 207, 236-237

Fedorowicz Yan 236

Hankiewicz C. 235

Richter Ludwig 197, 237